

І. МАЗЕПА

**УКРАЇНА В ОГНІ Й БУРІ
РЕВОЛЮЦІЇ**

1917-1921

ПРАГА 1943

І. МАЗЕПА

УКРАЇНА В ОГНІ Й БУРІ РЕВОЛЮЦІЇ

1917-1921

III

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ
КІНЕЦЬ ЗБРОЙНИХ ЗМАГАНЬ У. Н. Р.

ПРАГА

1943

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЕМ“

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Число 7 (92)

Авторські права застережені

Друковано 4000 примірників

Накладом Українського Видавництва «Пробоем» в Празі II, Гавлічкова 22.
Друкарня «Книгодрук» в Празі XIII, Самова 665.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ

(22. квітня 1920 — 12. жовтня 1920)

ХІХ. ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР І МОЯ ЗУСТРІЧ З ПЕТЛЮРОЮ В МОГИЛЕВІ.

Мій приїзд в Могилів і перші інформації про Варшавський договір. Відозви Петлюри і Пілсудського до українського народу. Текст політичної і військової конвенції між Україною і кол. Польщею. Листи Петлюри, Лівчицького і Сальського. Інформаційний лист М. Шадріна з Кам'янця. Приїзд Петлюри в Могилів і моя розмова з ним.

Польсько-український союз 1920 року був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 року. Під впливом надзвичайно несприятливих умов нашої тодішньої боротьби галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливість порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставились з недовірям як до «червоної», так і до «білої» Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході — Польщею та Румунією. Більше того. При переговорах у Варшаві представники Наддніпрянської України пішли на великі уступки полякам, аби тільки не припиняти боротьби проти московських окупантів. Цю ситуацію поляки використали в своїх інтересах: вони продиктували представникам Наддніпрянської України договір, якого самі хотіли.

Про підписання польсько-українського договору я довідався в Ямполі по дорозі з армії Зимового походу до Могилева. Ще напередодні в Ямпіль приїхав з відділом кінноти Омелянович-Павленко. В місті вже провадила працю українська комендатура, бо десь недалеко на північний схід стояли частини Удовиченка, що разом з поляками наступали проти большевиків.

Ні Омелянович-Павленко, ні я в той час ще не знали про зміст польсько-українського договору. Від представників місцевої української влади ми довідалися, що на підставі порозуміння з Польщею польські війська разом з українськими 25. квітня почали наступ на Україну. На лівому крилі польської армії оперувала VI-та українська дивізія під командою М. Безручка, що була сформована в Бересті, а на правому — II-га українська дивізія під командою О. Удовиченка.¹⁾ Отже ми стояли перед фактом польсько-українського договору.

На моє запитання Омеляновичеві-Павленку, як він дивиться на цей союз з Польщею, він сказав:

— Не знаю змісту договору, тому не можу нічого сказати. Але для мене ясно, що цей союз, мабуть, не буде прихильно зустрінутий в масах нашого народу.

«Які наслідки, на вашу думку, може мати цей союз для нашої боротьби»? — питаю його.

— Це буде залежати від того, в якій мірі зможемо використати цей союз для збільшення своїх власних українських сил.

Коли я на другий день приїхав у Могилів, то там вже було відомо, що польсько-українські війська вступили напередодні (7. травня) в Київ, а перед кількома днями були зайняті Козятин і Хвастів. З місцевого комісаріату мені принесли дві відозви «до українського народу», — одну за підписом Петлюри з 27. квітня і другу, підписану Пілсудським, з 26. квітня. З цих відозв я довідався, що українські представники у Варшаві, крім політичного договору, підписали також військову конвенцію.

Так, у відозві Петлюри говорилося: «Три роки, український народ, боровся Ти сам, забутий всіми народами світу... Польський народ в особі свого начальника Йосифа Пілсудського і в особі свого уряду вшанував Твою державну незалежність... Польська Республіка ввійшла на шлях подання реальної помочі Українській Народній Республіці в її боротьбі з московським большевизмом, даючи спромогу формуванню у себе відділів української армії. Ця армія іде боротися з ворогами України. Але сьогодні ця армія бореться вже не сама, але разом з польською армією проти червоних імперіалістичних большевиків, котрі загрожують також свободі польського народу. Між урядами України і Польщі прийшло до порозуміння, на підставі

¹⁾ II-га українська дивізія була створена згідно з наказом військового міністра В. Сальського в кінці березня 1920 р. шляхом зєднання 4-ої бригади О. Шаповала, що формувалася в Камянці, і окремої бригади О. Удовиченка, сформованої в районі Могилева. Після підписання Варшавського договору ця дивізія почала наступ на Могилів, який зайняла 27-го квітня.

якого польські війська увійдуть разом з українцями на територію України як союзні проти спільного ворога, а по успішній боротьбі польські війська вернуться до своєї вітчизни. Спільною боротьбою здружених української і польської армій направимо помилки минулого і кровю спільно пролитою проти відвічного історичного ворога, Москви, освітимо новий період дружби українського і польського народів».

Так само Пілсудський в своїй відозві заявляв: «По моему наказу військо Посполитої Річі Польської йде поперед, вступаючи глибоко на землі України. Довожу до відома населення цих земель, що польське військо усуває з теренів, які населені українським народом, ворожих окупантів, проти яких з зброєю в руках повстав український народ, захищаючи свої хати від насильства, розбою і грабiжництва.

Польське військо зостанеться на Україні на час, потрібний для того, аби правний український уряд міг переняти владу на тих землях. З хвилею, коли уряд Української Народньої Республіки покличе до життя державну владу, коли на кордонах стануть озброєні оборонці українського народу, здібні забезпечити цей край від нової навали, а вільний нарід буде в силі сам вирішити свою долю, польський жовнір повернеться в межі Річі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів.

Разом з польським військом на Україну повертають ряди відважних її синів під командою Головного Отамана Симона Петлюри, які в Річі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні життя українського народу.

Я вірю, що український народ напружить всі свої сили, аби при допомозі Річі Посполитої Польської вибороти собі волю і забезпечити плодородним землям своєї батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повероті до мирної праці».

Того ж дня, як мені принесли ці відозви, я одержав від Шадлуна з Камянця досить обширну кореспонденцію на своє ім'я. Крім різних матеріалів щодо польсько-українського союзу, як напр. текст договору з 22. квітня, воєнна конвенція з 24. квітня тощо, тут були також для мене листи від Петлюри, від А. Лівицького, В. Сальського та ін. Ці листи були одержані в Камянці ще в березні—квітні, але Шадлун тепер тільки переслав їх мені, коли довідався, що я в Могилеві.

В окремому листі Шадлун повідомляв мене, що він подав заяву про свій вихід з уряду з огляду на те, що Варшавський договір підписаний всупереч директивам уряду. Далі писав, що

Лівицький на правах заступника голови ради міністрів вже сформував новий кабінет з участю самостійників-соціалістів, нар.-республіканців і есефів, тобто представників тих груп, що досі стояли в позиції до уряду і до Петлюри. «Цей кабінет — писав Шадлун — оголошено офіційно, як кабінет Мазепи. Одночасно по всіх часописах розголошено, що договір підписано урядом Мазепи». Реорганізований уряд неначебто виглядав так: В. Сальський (безпарт.) — міністр військових справ, М. Білинський (самост.) — міністр внутрішніх справ, І. Фещенко-Чопівський (с.-ф.) — народнього господарства, С. Стемповський (поляк) — земельних справ, П. Холодний (с.-ф.) — освіти, І. Липа (самост.) — ісповідань, В. Липинський (хліб.-дем.) — закордонних справ, А. Лівицький — судівництва, М. Кривецький (самост.) — фінансів, П. Пилипчук (н.-р.) — шляхів, І. Косенко (безпарт.) — пошт і телеграфів, С. Шелухин (с.-ф.) — державний секретар, Д. Симонів (самост.) — державний контрольор, Г. Юзефський (поляк) — товариш міністра внутрішніх справ.

Незабаром я довідався, що дійсно в цей час уряд вже був реорганізований Лівицьким в зазначеному напрямі. А щодо Варшавського договору, то повний текст його, надісланий мені Шадлуном, був такий:

«Політична конвенція між Польщею і Україною.»

Уряд У. Н. Р. з одного боку і уряд Р. П. П. з другого боку, в глибокому пересвідченню, що кожний нарід посідає природжене право на самоозначення та окреслення своїх відносин з сусідами, і однаково виходячи з бажання уґрунтувати підстави для згідного і приятного співжиття на добро і розвиток обох народів, погодилися на слідуючі постанови:

1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами У. Н. Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народньої Республіки, на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу У. Н. Р.

2. Кордон між У. Н. Р. і Р. П. П. встановлюється слідуючий: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгірря Кремянецькі, далі по лінії на схід від Здовбунова, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону

адміністраційного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Припятью, а потім Припятью до її устя.

Щодо повітів Рівенського, Дубенського і частини Кременецького, які тепер відходять до Р. П. П., то пізніше має настановити точніше порозуміння.

Докладне означення кордонної лінії повинно бути переведене спеціальною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2. цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуває від Росії шляхом збройним чи дипломатичним.

4. Польський уряд зобов'язується не заключати жадних міжнародних умов, направлених супроти України; до того ж самого зобов'язується уряд У. Н. Р. супроти Р. П. П.

5. Права національно-культурні, які уряд У. Н. Р. забезпечить громадянам польської національності на території У. Н. Р., будуть в неменшій мірі забезпечені громадянам національності української в межах Р. П. П. і навпаки.

6. Заключаються спеціальні економічно-торговельні умови між У. Н. Р. і Р. П. П. Аграрна справа на Україні буде розв'язана конституантою. До часу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національності на Україні означається згодою між Р. П. П. і У. Н. Р.

7. Заклучається військова конвенція, що становить інтегральну частину цієї умови.

8. Умова ця зостається тайною. Вона не може бути передана третій стороні, чи бути опублікована нею в цілості, чи почасті інакше, як тільки за взаємною згодою обох контракуючих сторін, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанню її контракуючими сторонами.

Підписано в Варшаві квітня 21-го 1920 року в двох примірниках, уложен один в мові українській і один в мові польській, з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міродайний.

Керівник міністерства закордонних справ Української Народньої Республіки

Андрій Лівіцький.

Керівник міністерства закордонних справ Річі Посполитої Польської

Ян Домбський».

В додаток до цього політичного договору, 24. квітня ген. Сінклер і підполк. Дідковський — з українського боку і майор Славек та капіт. Єнджевич — з боку польського підписали окрему військову конвенцію, в якій між іншим говорилося:

«В разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди польських військ і головного командування українських військ під загальним керуванням начальної команди польських військ». Згідно з цією конвенцією всі залізниці на Україні передавались в розпорядження польської влади, всі харчові продукти, коней, підводи і т. д. мав постачати для польського війська український уряд.

Отже згідно з Варшавським договором наша армія наступала на Україну разом з польським військом під загальним керуванням польського командування. Поляки брали участь в цих операціях тільки до Дніпра, тобто в межах лише Правобережної України, яку вони вважали правно своєю в межах 1772 року і тепер нібито зобов'язувались признати цю територію на користь України. Далі на схід від Дніпра поляки не зобов'язувались допомогти українцям.

Варшавський договір був для мене повною несподіванкою. Було ясно, що цей договір міг бути підписаний тільки в тих умовах, коли польський «союзник» міг диктувати свою волю представникам У. Н. Р. Цим лише можна було пояснювати і відмовлення представників У. Н. Р. від значних територій, заселених українцями, і згадку в договорі польських кордонів 1772 р., і т. д.

Читаючи текст Варшавського договору, я мимоволі згадав про переговори Директорії з французьким командуванням в Одесі на початку 1919 року. Тоді французьке командування запропонувало Директорії проект договору, який залишився не підписаний тільки тому, що французький десант раптово був відкликаний з Одеси. Згідно з цим проектом Україна мала бути цілком підпорядкована «союзникові»: починаючи від головного командування армією і кінчаючи фінансами і залізницями, все мало бути в руках французів. Про Україну в проекті договору навіть не згадувалось, хоч українська армія поруч з французькою мала наступати в разі потреби аж до Петербургу. Цей проект договору французьке командування пропонувало в той час, коли український уряд ще мав свою територію; а українська армія була порівнюючи досить добре озброєна. І коли в тих умо-

вах члени Директорії: Петлюра, Андрієвський, Макаренко і Швець, за згодою представників Галицького уряду, дали згоду на підписання пропозицій французького командування, то що було казати про ту ситуацію, яка утворилася на нашому фронті після листопадової катастрофи в кінці 1919 року? Регулярний український фронт перестав існувати, а сам Головний Отаман Петлюра фактично опинився в польському полоні. В таких умовах полякам удалося накинути Голові Директорії У. Н. Р. договір, якого вони хотіли.*)

З листів Петлюри і Лівіцького, які я одержав у Могилеві, було видно, що наша місія у Варшаві погодилась на польські домагання виключно з уваги на безвихідне становище. Так, Петлюра в своєму листі до мене з 15. березня 1920 р. писав:

«Польща має визнати нас, але очевидно за дорогу ціну: 5 повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівенський і частину Кременецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстати — сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці. Тим більше, що в Румунії, як запевняє Мацієвич, не можлива його праця, коли одночасно або навіть раніш не полагоджено наших відносин з Польщею. Я маю певність, що між Румунією та Польщею є союз, згідно з яким ні одна із сторін не може сказати рішучого слова в нашій справі без взаємного порозуміння.

Я хочу звернути Вашу увагу на момент зносин наших торговельних з Європою. Без товарообміну ми не можемо армії формувати ні життя державного відновити. До моря нашого, як дороги до зносин, ми не можемо добратись зараз і закріпити за собою. Залишається Румунія і Польща. В Румунії транспорт дуже лихий. І Мацієвич попереджає, щоб я не мав ілюзій на неї, як на матеріальну і амуніційну базу. З цього боку вона може

*) Один з істориків польсько-українського союзу, Т. Кутшеба, тодішній начальник штабу армії Ридза-Сміглого, що брала участь в поході на Київ, в своїй книзі «Wurawa Kijowska 1920 r.» (Варшава 1937, ст. 30) між іншим пише, що на початку листопада 1919 р. Пілсудський мав тайні переговори з Леніном за посередництвом представника місії Польського Червоного Хреста Бернера. Підчас цих переговорів Пілсудський заявляв Ленінові, що не бачить для Польщі рації допомогати Денікінові в його боротьбі з більшовиками, але рівночасно вимагав від Леніна «неатакування Петлюри»; в протинному разі він загрожував Ленінові, що «зачепленого» Петлюру буде боронити силою в інтересах польських. З цього видно, що Пілсудський деякий час був зацікавлений в існуванні такого українського державного центру, що був би у приятних відносинах з Польщею.

дати нам порівнюючи мало. Залишається Польща, як єдине ширше вікно до Європи в смислі транспорту і зносин. Без порозуміння з Польщею абсолютно не можлива серйозна праця щодо впливаючих звідси висновків для нашої державної праці. Я дивлюся на справу так: нам прийдеться йти на уступки полякам, з тим, що остаточне слово про ті рішення, які може наша місія в Варшаві прийняти, буде говорити наш майбутній парламент».

Отже Петлюра ясно здавав собі справу з того, що доведеться йти на уступки полякам. Не знаю тільки, з яких мотивів він нічого не писав у своєму листі про те, що поляки поруч з територіальними домаганнями пропонували нашим представникам спільний військовий похід на Україну (хоч польські делегати, як відомо, про це заявили вже на другому засіданні польсько-української конференції, тобто 12. березня 1920 р., при чім представники української місії на цьому ж засіданні дали засадничу згоду на «таку форму допомоги» від поляків).

Так само Лівіцький, інформуючи мене в своїх листах про хід переговорів з поляками, ні словом не згадував про військову конвенцію, що по суті була найважливішим моментом у Варшавському договорі. Напр. в листі до мене з 15. березня він писав:

«За час мого перебування в Варшаві за останні три тижні я бачився з послами італійським, румунським, чеським, фінським, латвійським і з комерсантами та журналістами англійськими, французькими. Завтра маю побачення з послом англійським, а післязавтра з послом французьким. Всі ці побачення показали мені, що ні одна з вищезгаданих держав не думає серйозно про наше визнання. Для цього їм потрібно, аби ми мали постійну територію. Дійсно тепер справа нашого визнання в Європі стоїть краще, ніж раніше, бо тоді ми мали територію, але про нас Антанта не хотіла слухати. Але все ж до визнання далеко.

Таке вражіння справляють і донесення наших послів Мацієвича, Тишкевича, Марголіна. Вони утішалися з того, що мали побачення з деякими міністрами і послами, але реальних наслідків нема, коли не рахувати декларативних, ні до чого не зобов'язуючих заяв в парламентах французькому і італійському. Очевидно, Європа фактично передала нашу національну справу на волю Польщі, за вирішенням якої піде вся Європа».

І далі: «Мав я авдієнцію у п. п. Пілсудського і Патека (тодішнього міністра закордонних справ Польщі — І. М.) і вінніс приємне вражіння. Тиждень тому, себто 8. березня, я одержав звістку, що у Пілсудського була таємна інтимна нарада по нашій справі, де вирішено визнати нашу незалежність, наш уряд і заключити з нами шерег договорів. Це було несподіванкою. 9. бе-

резня до Головного Отамана офіційно представився голова польської комісії для переговорів з нашою місією, а 10. березня почались засідання конференції польсько-української.³⁾ Поляки хотять в найближчих днях покінчити переговори».

В другому листі (з 8. квітня) Лівіцький знову, не згадуючи нічого про військову конвенцію, писав: «З 10-го березня представники польського уряду обіцяли в найближчих днях подати нам свій проект договору. Але подали цей проект лише 3. квітня. Вони вимагали відповіді не пізніше 7. квітня. Позаяк домагання поляків були такі, що наша місія на них не могла погодитись, то ми відповіли негативно. Не було потреби їхати до Камянця, коли ми тут у Варшаві були принципово проти підписання такого проекту. Копію цього проекту я надіслав Огієнкові і Шадлунові. З приводу проекту я мав аудієнцію у п. Пілсудського, а також мої співробітники і я мали побачення з шерегом польських політиків. На аудієнції Пілсудський обіцяв наказати, аби нам були зроблені відповідні уступки.

Завтра відбудеться офіційне засідання конференції, на якому ми запропонуємо свій контр-проект. Ми будемо домагатись, аби визнання самостійности України і нашого уряду було опубліковано окремим актом і було редаговано в більш конкретних виразах. Ми домагаємось також, щоб кордони між Польщею і У. Н. Р. пройшли по р. Збручу, старому австро-російському кордону, р. Зах. Бугу і р. Припяти. В справах адміністративних ми домагаємось, аби вся цивільна влада на Волині і Поділлію була передана уряду У. Н. Р. Ми вважаємо також недопустимим якусь конвенцію в справі аграрній на Україні. Взагалі ми пропонуємо нову редакцію договору. Лише після того як поляки підуть на уступки, я приїду до Камянця, аби запропонувати раді міністрів і представникам політичних партій проект договору. Коли це буде, невідомо, але гадаю, не пізніше як за тиждень».

В кінці Лівіцький зазначав: «Маю точні відомості, що місцеве французьке посольство заінтересувалося нашими переговорами з поляками і бажає якнайскоршого їх закінчення. У французького генерала Ненгі були ген. Зелінський і Юнаків, завтра буде моє побачення. Французи дуже прихильно ставляться до нас і в найближчих днях я буду прийнятий французьким послом офіційно як представник УНР-ки. Взагалі є підстави гадати, що і Франція скоро визнає нас і дасть матеріальну допомогу».

Нарешті, в своєму третьому листі (з 12. квітня) Лівіцький

³⁾ Як я вже зазначив, поляки після підписання декларації 2. грудня на якийсь час замовкли і відновили переговори з представниками нашої місії вже аж на початку березня 1920 року.

лише повідомляв: «В страстну суботу (10. квітня — І. М.) був справді страстний день. Відбулася остання польсько-українська конференція. Представники польського міністерства закордонних справ заявили нам в ультимативній формі, що вони вимагають, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радивилів—Здовбунів—Рівне—Сарни, яка має одійти до Польщі. Це домагання було зроблене в зневажливій для нашої національної гідності формі. Було додано, що польське правительство чекає відповіді лише до понеділка (12. квітня) і в разі незадовольняючої відповіді, польське правительство «квитягне відповідні консеквенції». Було додано, що вони не можуть говорити з нами як рівні з рівними, бо ми не маємо території і «*stabilité du gouvernement*». Каюсь, що я втратив свій «дипломатичний такт» і відповів, що півроку розмовляю з поляками лише як рівний з рівними і інакше розмовляти не можу. Додав, що такий проект кордонів ми рішуче одкидаємо зараз, не чекаючи понеділка. Ми розійшлися для того, щоб в найближчих днях брати паспорти і їхати на Україну.

Після того відбулися деякі побачення, і знову мається надія на розумне закінчення переговорів. На нашому боці є шерег людей, які нас підтримують. Коли нам зроблять нарешті пропозиції, відповідаючи нашій національній гідності, то я для остаточного вирішення справи прибуду до Камянця».

Отже з листів Петлюри і Лівіцького було видно, що представники нашої місії сперечалися з польськими делегатами головно щодо кордонів між Україною і Польщею. Щодо військової конвенції, то проти неї з боку українських представників не було заперечень.

Як я вже зазначив, ще підчас Зимового походу я одержав від М. Шадлуна листа, в якому він повідомляв, що Лівіцький приїздив у середині квітня в Камянець для наради з членами уряду і представниками політичних партій в справі польсько-українського договору. Чим ця подорож скінчилася, про це я довідався тепер в Могилеві. Сталося так, що Шадлун разом із іншими матеріялами прислав мені також копію листа до нього (з 27. квітня 1920) від одного з радників нашої місії в Варшаві, П. Понятенка. В цьому листі Понятенко писав Шадлунові:

«Щодо Ваших слів про блискучу піддержку А. М. (Андрія Миколаєвича Лівіцького — І. М.) Національною Радою (кам'янецькою — І. М.), то — уви. Це згучить як найотруйнішою іронією, і тільки так я і розумію Ваші слова про «блискучість». Надіслана Вами резолюція показує, що соц.-дем. не апробують діяльності А. М. Есери — і поготів. А. М. привіз резолюції соц.-

самоств., с.-ф., хліборобів, які (резолуції) далекі від того, аби гарантувати співчуття і піддержку цих партій. Остається Нац. Рада, піддержка якої була висловлена устами д-ра Барана... До того ж не відомо, чи піддержку Нац. Ради зафіксовано в формі ухвали, чи залишилась в формі приємних спогадів про виступ д-ра Барана».

І далі: «Отже доклад А. М. (який він зробив у Варшаві після повороту з Кам'янця — І. М.) був одного змісту, а резолюції партій — змісту другого. Доклад А. М. був заснований на устних заявах Барана, а резолюції — написані, а відомо... «що написано пером, того не вирубаєш топором». Коли до цього додати ще те, що на прийняття надзвичайної ваги акту не узиснено і апробати уряду в формі юридично правомочної ухвали, то утворюється зовсім таке вражіння, ніби акт згоди був відданий на особисте вирішення Місії. Я таке становище вважав за глибоко ненормальне і шкідливе. Будучи сторонником акту самого по собі, я вважав і вважаю, що він не може і не повинен був вводитись в життя тільки волею Місії, і тому по підписанню акту подав міністру закорд. справ відповідну заяву з зазначенням, що складаю з себе обов'язки політичного радника».⁴⁾

Отже договір підписав Лівичський з доручення місії, але без згоди уряду. З відповідальних членів уряду, що перебували в той час в Кам'янці або за кордоном, лише А. Лівичський і В. Сальський, як писав мені Шадлун, висловились за те, що договір такого змісту треба підписати. Два інші члени уряду, М. Шадлун і І. Огієнко, поставились проти цього.

Друга неприємна справа, про яку я довідався з листа Шадлуна, була та, що Петлюра не затвердив «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства», який ухвалив кабінет міністрів у лютому в Кам'янці. Фактично це значило, що у взаємовідносинах уряду і Директорії залишалось все по старому.

Ця вістка була для мене особливо неприємна. Ще не так давно я запевняв О. Удовиченка при своїй згадуваній зустрічі з ним тут же в Могилеві, що повороту до старих порядків не буде. Тепер виходило зовсім інакше, як думалося. Чому Петлюра відмовився затвердити проект «Тимчасового закону», я цього не розумів. Адже цей проект по суті лише фіксував у формі закону той порядок, що був установлений постановою Директорії в Кам'янці в листопаді минулого року при від'їзді членів Директорії Ф. Швеця і А. Макаренка за кордон. Згідно з цією постановою

⁴⁾ П. Понятенко дійсно незабаром після того вийшов зі складу місії й вернувся на Україну.

вою Петлюра, як Голова Директорії і Головний Отаман, мав затверджувати «всі закони і постанови, ухвалені радою народніх міністрів».

Петлюра очевидно не хотів звязувати себе ніякими новими законами щодо своїх прав і компетенції, як «верховної влади». З його згадуваного листа до мене було видно, що він навіть образився тим, що кабінет міністрів порушив питання про його компетенцію, як Голови Директорії і Головного Отамана. Так, в цьому листі він писав:

«Текст «Тимчасового закону» утворює охлократію з ради міністрів, переплутує мале з великим і, як ухвалений наспіх, обов'язує до перегляду. . . Я можу в любу хвилину передати раді міністрів свої повноваження, коли вона певна, що се відповідає інтересам справи, і коли певна, що її піддержить населення, . . . але гадаю, що в даний мент це було б шкодою для діла. Отже і я ставлю домагання, перше з них це — щирість у відносинах і контактну працю. Я повинен Вам сказати, Ісаак Прохорович, що коли б у мене не було певности, що Ви залишитесь при війську, я ніколи б не одїхав за кордон. Наша умова обов'язувала когось з міністрів бути при війську. Ця умова не додержана з Вашого боку і цим зроблена велика необачність та шкода, яку я вже бачу і яка може кепсько окошитись на справі. Прошу мати на увазі, що військо без уряду, яким би він не був, не може працювати. Отже всі зусилля повинно направити на організацію центральної влади».

В цих словах Петлюри мене здивувало те, що він писав про якусь «нашу умову», якої нібито я не додержав. Тим часом ніякої умови між мною або урядом і Петлюрою не було. Про це Петлюра знав, тому ці його закиди мені були безпідставні. Як в дійсності було при відїзді Петлюри за кордон, про це я вже зазначав: відїзжаючи, він ні слова не сказав ні мені, ні командуючому армією про те, як і що маємо робити на Україні. Тому на другий день після відїзду Петлюри уряд і командування самі вирішили цю справу, взявши на увагу Любарську декларацію уряду, підписану також Петлюрою, в якій виразно сказано: «Військо одержить від вищого командування ті завдання, які воно повинно виконувати. Правительство для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи звязок з народом і військом, керувати справами України».

Отже справа про місце перебування уряду була вирішена в порозумінні з Петлюрою ще до його відїзду за кордон, але не так, як він про це тепер писав. Звичайно, коли б підчас Зимового походу члени уряду — есери не відїшли від праці в уряді,

то, крім політичних референтів, при армії напевне перебував би постійно той чи інший член уряду. А так, із всіх членів уряду фактично, як ми бачили, мені одному довелося піддержувати «зв'язок з народом і військом».

Але в листі Петлюри була висловлена лише частина його нарікань на уряд. Про інші його закиди на адресу уряду я довідався з зазначеного листа Шадлуна до мене. В цьому листі Шадлун писав, що Петлюра по приїзді з Варшави в розмові з ним почав докоряти, що, мовляв, «коли б уряд був при армії, то тепер вже був би там відбудований урядовий центр, і армія наша певне мала б незмірно більшу численність».

Ці закиди Петлюри очевидно пояснювались тим, що він в той час ще не був належно поінформований про ті умови, в яких нашій армії довелося провадити свою боротьбу підчас Зимового походу. Як ми бачили, ці умови були такі, що коли б навіть увесь уряд находився при армії, то не вдалося б ані організувати урядового центру, ані збільшити армію до бажаних розмірів. Я сам на початку Зимового походу був тої думки, що треба якнайшвидче приступити до відновлення державного центру. Тому я писав Омеляновичу-Павленкові в своєму згаданому листі з Гайсина, що на думку уряду було б в інтересах справи, коли б армія зайняла район Вапнярка—Жмеринка. Але цю мою пропозицію, як я потім довідався, командування армії Зимового походу категорично відкинуло в тому переконанні, що армія в районі Жмеринка—Вапнярка розвалилася б остаточно. Так само в лютому я виїхав з Кам'янця до армії з наміром якнайскорше відновити державний центр, перевівши армію на становище регулярної. Але вже по дорозі спочатку Удовиченко при зустрічі з мною в Могилеві, а потім Дельвіг в Букарешті переконали мене, що перебування армії в центрі України є правильне і що до весни пересувати армію в цей західний район небезпечно. Цю саму думку потім висловив у розмові з мною в Ольгополі і Омелянович-Павленко.

Тепер в Могилеві я довідався, що також Сальський був проти того, щоб нашу армію передчасно пересувати зі сходу на захід. Так, в своєму листі до мене (з 21. березня), якого я одержав теж тепер в Могилеві, він писав: «Є ще одна болюча справа це — армія Омеляновича-Павленка, її тепер називають селянською армією: в цьому її сила і слабкість. В цілях заховання єдності в боротьбі, з військового боку потрібно утворення єдиного сталого стратегічного фронту. А тому далеко менш буде користи, коли Ом.-Павленко буде мандрувати десь на сході, ніж він став би ближче до Дністра.

Таким районом являється з боку стратегічного та політично-економічного район на схід від залізниці Вапнярка — Одеса. Але першою передумовою для цього є організація для цієї армії бази, аби її можна було б задовольнити всім з матеріального боку: одягом, муніцією, зброєю, грішми і т. ін. Для організації військової бази може бути використаний терен Басарабії, а з грішми справа наближується до стану катастрофічного. Зараз в Камянці мається в мойому розпорядженні 50 міл. карб.⁵⁾ Це надзвичайно мало для приведення в нормальний стан дивізії Удовиченка. Розуміється, що все може бути залагоджено лише тоді, коли нас визнають і західні держави нам допоможуть. Головний Отаман рішуче тримається думки, щоб притягти Ом.-Павленка ближче до Дністра, але я приймаю цю думку з вищенаведеною поправкою, бо в іншому разі військо Омеляновича-Павленка буде тут лише шкідливим. Я не хочу багато про це писати, справа ясна: що за військо, коли воно не має постачання і навіть грошей?

Я гадаю, що треба Омеляновичу-Павленкові передати, що він не може одриватись далеко, що він повинен готуватись і скласти відповідний план пересунення в зазначений район, але перевести цю операцію не раніше, як через місяць-півтора».

Отже всі наші відповідальні військові керівники, з якими мені довелося мати діло підчас Зимового походу, були того погляду, що армія Омеляновича-Павленка в цілях самозбереження не повинна була наближатися до району Дністра раніше, як на початку весни. Інакше це могло скінчитися для неї катастрофою.

А поки армія перебувала в центрі України, не можна було серйозно думати ні про організацію державного центру, ні про ширшу розбудову самої армії. Уникаючи зайвих і небезпечних боїв з денікінцями і большевиками, армія ввесь час мусіла маневрувати й перекидатися з одного кінця Правобережжя в другий. Так само для збільшення свого числа армія не мала відповідних умов: їй бракувало зброї, одягу і грошей. Петлюра не знав того, що в Новій Чорторії перед початком Зимового походу уряд міг дати командуванню армії, після пограбування державної скарбниці Волохом, лише 2 мільйони карбованців. А після того, не вважаючи на всі мої намагання, не вдалося вислати з Камянця ніяких грошей для армії з огляду на небезпеку, що вони попадуть в руки ворога. Зброєю і набоями армія за-

⁵⁾ 18-го березня 1920 р. Сальський переїхав з Варшави до Камянця для загального керування нашими новими військовими формуваннями, що провадилися в цім районі. В цей час в Камянці продовжувала працю наша друкарня, що виготовляла українські карбованці.

безпечила себе вже аж при кінці походу, коли захопила Вознесенськ.

Максимальним завданням Зимового походу було: зберегти рештки армії У. Н. Р., що залишилися після листопадової катастрофи, і далі жвавою акцією в запіллі ворога звязати це наше недавнє минуле з дальшими етапами боротьби за волю України. Ці завдання армія блискуче виконала.

Петлюра був іншого погляду. Відірваний в час Зимового походу від української дійсности, він жив на чужині думками й поглядами, теоретично можливо й правильними, але на практиці нездійсними.

Ті відомості, які я одержав у Могилеві, давали яскраву картину того, чим був польсько-український договір з 22. квітня 1920 року. Не було у мене сумніву, що на Україні цей договір не знайде симпатій і в народніх масах викличе лише нове незадоволення українським державним центром.

Але при всьому несприятливому вражінні, яке на мене зробив зміст Варшавського договору, я все таки не припускав, що поляки дозволять собі так по грабіжницьки поводитись з своїм союзником. Вже підчас перебування нашої армії в Зимовому поході поляки так «чисто» повивозили з західніх повітів Волині та Поділля все, що тільки можна було, що тепер, коли почався спільний наступ на Україну, навіть сам Петлюра залишився без належних засобів для пересування: він мусів тепер їздити в поїзді, що складався лише з кількох звичайних товарових вагонів («теплушок»). Таким поїздом приїхав він і до Могилева.

Коли я 9. травня рано приїхав на могилівський вокзал, щоб зустрінути Петлюру, то в назначену годину на станцію прибув поїзд з 3-х чи 4-х товарових вагонів. З одного з цих вагонів вийшов Петлюра в супроводі свого осавула О. Доценка.⁹⁾ Це була яскрава ілюстрація того стану, в якому українці опинились тепер «на нашій, не своїй землі». Вулиці в Могилеві по дорозі з вокзалу були порожні. Тільки невеличка група людей біля самого вокзалу зійшлася для зустрічі свого Головного Отамана.

Після прийняття в міській Раді, Петлюра і я поїхали на відведене для нього приміщення, де відбулася моя перша розмова з ним після його приїзду з Варшави. Поздоровивши мене з успішним закінченням Зимового походу, Петлюра зараз же перейшов до польсько-українського союзу. В довшій розмові він

⁹⁾ Як потім мені оповідали, в тому вагоні-салоні С 55, що колись був у розпорядженні Петлюри, тепер їздив Пилсудський.

доказував, що за тих умов, які склалися на нашому фронті після листопадової катастрофи, якогось іншого порозуміння з поляками не можна було досягнути.

Вислухавши інформації і пояснення Петлюри, я сказав, що незалежно від умов, в яких підготовлявся договір, все таки він підписаний всупереч директивам уряду, а тому я, як голова уряду, мушу зробити з цього відповідні висновки і скласти свої уповноваження.

Петлюра був проти цього. Різними аргументами він довго переконував мене, що я мушу залишатися на чолі уряду. Він казав, що участь соц.-демократів в уряді гарантує від авантюри зправа, а крім того мусимо взагалі числитися з революційними настроями по той бік фронту і не давати большевикам матеріалу для агітації проти нас. Праві групи, казав Петлюра, погодилися на те, щоб не міняти голови уряду; також польські чинники прихильно ставляться до вашої кандидатури. Зокрема комісар «східніх кресів» Мінкевич після свого камянецького конфлікту з вами зробився вашим великим прихильником. Цей останній аргумент Петлюра повторив кілька разів, очевидно, бажаючи вплинути на мою амбіцію.

Я відповів, що після всього того, що сталося, не вірю полякам і думаю, що вони, не вважаючи ні на які умови і договори, робитимуть на Україні, що захотять.

На це Петлюра сказав:

— Я не дивлюся на справу так песимістично. Наш договір з поляками підписаний за активною допомогою Франції. Отже поляки не зможуть нам безконтрольно диктувати свою волю. До того ж Пілсудський є прихильник самостійної України. Я певен, що ви самі переконаєтесь в цьому, коли познайомитесь з ним. Взагалі — додав Петлюра — мусимо дивитися на Варшавський договір, як на тимчасовий вихід із тяжкої ситуації. (Треба нам якось зміцнити свої сили для того, щоб продовжувати боротьбу з нашим головним ворогом — Московщиною.)

Наша розмова тривала кілька годин. Петлюра вперто відстоював свою думку, що я мушу лишитися на чолі уряду, я —

7) І. Огієнко в своїх споминах («Українська Культура», Львів 1936, кн. 5) пише, що коли Петлюра вернувся 1. травня з Варшави до Кам'янця, то, відповідаючи на привітання представників місцевого громадянства, він між іншим сказав таке:

— «Я знаю, що багато з вас не вірять у наш новий союз. Цим я відповіді приказкою». . . І Петлюра розповів відому приказку. «Тату — он чорт лізе в хату» — кричить переляканий син. А батько спокійно на це: «Нехай чорт, аби не москаль».

Так дивився Петлюра на Варшавський договір.

свою. В кінці я заявив, що остаточне рішення залишаю до Винниці, бо я мушу порадитися з іншими членами уряду.

Підчас моєї розмови з Петлюрою «в кулуарах» увесь час вештався новопризначений товариш міністра внутрішніх справ Юзефський — невисокого зросту молодий ще чоловік, поляк з України, що перед революцією був членом нелегальної «Польської Організації Військової» (P. O. W.), на чолі якої стояв Пілсудський, а пізніше був воеводою на Волині. Він приїхав в одному поїзді з Петлюрою і мав, очевидно, з Варшави доручення бути польським «оком» у нашому уряді. Все це ще більше настроювало мене проти того, щоб залишатися в уряді. Тому, після подорожі разом з Петлюрою до армії Зимового походу в Ямпіль, я 11. травня виїхав у Винницю з наміром відійти від праці в уряді.

XX. ЗМІНА УРЯДУ В ВИННИЦІ.

Перейзд уряду у Вінницю. Ситуація на українських територіях, зайнятих польським військом. Приїзд Пілсудського у Вінницю. Засідання Ц. К. УСДРП і ситуація на Україні. Демісія уряду І. Мазепи. Відкликання А. Макаренка і Ф. Швеця на Україну. Звідоження О. Красовського. Новий уряд В. Прокоповича. Евакуація Вінниці. Розбиття українських національних сил під впливом Варшавського договору. Відїзд В. Винниченка у Москву. Моя розмова з М. Галаганом. Політика нового уряду та демісія І. Мазепи і О. Безпалка.

Після взяття польсько-українським військом Києва, Вінниця знову стала на короткий час центром українського життя. З усіх кінців України сюди почали збиратися активні українці для участі в державній праці. З Києва приїхала ціла делегація від українського громадянства: А. Ніковський, С. Веселовський, В. Садовський, В. Коваль, Д. Коліух та ін.

Питання про реорганізацію уряду вирішено після того, як через кілька днів після здобуття Києва у Вінницю приїхав Пілсудський. Саме в цей час у Вінниці стало відомо, що поляки інтернували галицькі частини, які перейшли від большевиків до польсько-українського фронту.

Петлюра підчас нашої розмови в Могилеві нічого не сказав мені про це. Про інтернування галицьких частин я довідався вперше лише у Вінниці від І. Макуха, що разом з іншими членами нашого уряду приїхав тоді з Кам'янця.⁸⁾ Всі ми дивилися на інтернування галицьких частин, як на вияв тих дійсних планів, з якими поляки йшли на Україну. Ми вважали, що перехід до нас Галицької армії відновляє соборний український фронт проти большевиків і зокрема ліквідує те роз'єднання українських національних сил, яке сталося восени 1919 року. Але польський «союзник», очевидно, був заінтересований в протилежному. Все це зміцнило настрої як мої, так і моїх однодумців, щоб відмовитися від дальшої участі в уряді.

⁸⁾ З членів уряду-есерів у той час до Вінниці приїхав з Київщини лише Л. Шрамченко; він подав мені 20. травня офіційну заяву з проською звільнити його з посади державного секретаря.

Але остаточне вирішення цієї справи відложено до приїзду Пілсудського. Серед відповідальних членів соц.-дем. партії переважав погляд, що коли Пілсудський прийме певні вимоги нашого уряду і взагалі покаже свою готовість іти на зустріч українцям, тоді це може бути один з мотивів для перебування соціалістів в уряді. В іншому випадку вважалось, що краще соціалістам залишатися поза урядом і старатися іншими способами впливати на українську політику. Конкретно малося на увазі, що голова нашого уряду при побаченні з Пілсудським порушить питання про те, щоб поляки не вмішувались в наші внутрішні справи і не заявляли претензій на своїх кандидатів у члени нашого уряду, зокрема для керування міністерством земельних справ. Про справу інтернованих галицьких частин мав говорити з Пілсудським Петлюра.

Тим часом, ще до приїзду Пілсудського, до нашого уряду приходили скарги на те, що поляки в багатьох містах і селах на Поділлі та Волині встановлювали свою владу і поводитися з населенням як звичайні завойовники: усували українців з адміністративних посад і на їх місце призначали поляків, забирали й вивозили в Польщу різне майно, особливо залізничне, поштово-телеграфне та ін. В звязку з цим наш уряд виготовував спеціальний проект «унормування польсько-українських відносин», який я, як голова уряду, мав передати при побаченні Пілсудському. В цьому проекті між іншим говорилося:

«Всі польські військові влади, котрі знаходяться на території України, в своїх стосунках з місцевим населенням повинні керуватись виключно законами Української Народньої Республіки і стежити за тим, щоб підлеглими їм чинниками ці закони не порушувались. . . Польська військова влада не утворює ніяких органів для урядування над цивільним населенням. . . Комендатури польські мають виключно етапний характер. В тих частинах України, в яких згідно з конвенцією тимчасово залишена польська місцева влада (мова йшла про західні повіти Волині та Поділля — І. М.), всі обовязкові постанови, що торкаються цивільного населення, видаються по згоді з представниками уряду У. Н. Р.

Негайно видається наказ про повернення всіх поштово-телеграфних установ у розпорядження української влади з тим майном, котре в них було в момент заняття польською владою. В керуванні залізницями польська влада обмежується справами військової комунікації та військового контролю військових транспортів. Всіма іншими справами відає українське міністерство шляхів».

Пілсудський приїхав у Винницю 16. травня. З особливим торжеством його зустрічали поляки, з молебнем і церковними дзвонами в своєму католицькому костелі на головній вулиці Винниці. Прямо з костела Пілсудський приїхав до Петлюри в його помешкання на Манастирській вулиці. Тут для зустрічі голови польської держави зібралися всі члени нашого уряду, що в той час перебували у Винниці. Від імени уряду я привітав Пілсудського. Після цього в кабінеті Петлюри відбулася розмова з Пілсудським моя і Петлюри. Я коротко оповів Пілсудському про всі побажання нашого уряду і передав йому писаний проект унормування взаємовідносин між українською і польською владою на українських територіях. Вислухавши мене, Пілсудський сказав, що він все це радо приймає. Зокрема щодо кандидатів на керівників поодинокими міністерствами, то він зазначив, що це наша внутрішня справа. Після мене говорив Петлюра в справі звільнення інтернованих галицьких вояків. Пілсудський обіцяв негайно випустити на волю всіх тих старшин і стрільців, що зголосяться до служби в українській армії. Наслідком цієї розмови з Пілсудським було те, що замість поляка Стемповського, як скажу про це нижче, міністром земельних справ був призначений українець, а з бувших вояків Галицької армії незабаром створено при Наддніпрянській армії окрему т. зв. Херсонську дивізію, що складалася майже виключно з галичан.

Взагалі Пілсудський зробив на мене добре вражіння. Високий, міцно збудований, з енергійним обличчям і сіро-блакитними, глибокими, проникливими очима, він належав до того типу людей, що викликають до себе довіря. Після розмови з Пілсудським я почав схилятися до тої думки, що наші представники у Варшаві були занадто уступчиві при переговорах з поляками, і що при іншій тактиці польсько-український договір міг би виглядати інакше.

До такої думки я ще більше прийшов після того, як Пілсудський того ж дня на обіді, улаштованому в честь його нашим урядом, виголосив промову, в якій зазначив свій погляд на польсько-українські відносини. Спочатку за обідом промовляв Петлюра. Він говорив у загальному дусі на тему про «нашу і вашу свободу». Відповідаючи Петлюрі, Пілсудський в своїй промові сказав, що Польща і Україна перебули тяжку неволюю. Обидва ті краї належать до тих, в яких панував постійний терор. Вже дитину вчено тут, щоб тримала на припоні свої думки. Неволя й переслідування були постійно долею обох країв. Вільна Польща не може бути справді свobodною, поки навколо панує гасло підпорядкування народньої волі перемозі терору. Поль-

ща, здобувши найбільший скарб на землі — вільність, — вирішила як найдалі відкинути від своїх границь все те, що загрожує вольності. «Буду щасливий, казав Пілсудський, коли не я — малий слуга свого народу, — але представники союму польського і українського установлять спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі підношу клич (wznoszę okrzyk): Хай живе вільна Україна!»

Підчас обіду в розмові зо мною (я сидів поруч з Пілсудським) він між іншим сказав: «Я знаю, українцям бракує власної інтелігенції для державної праці. Та я рішив пустити вас на глибоку воду, тоді швидче навчаються плавати».

На це я відповів Пілсудському: «Ми, українці, вже третій рік плаваємо в досить глибокій воді, але нашим ворогам це не до вподоби, і тому хочать нас втопити».

Того ж дня Пілсудський виїхав з Винниці. Вертаючись з вокзалу після його відїзду, я згадав, що саме в цей час в приміщенні «Просвіти» відбувалися збори винницької філії Української Національної Ради з участю представників українського громадянства з Києва, Кам'янця та інших місцевостей. Від організаторів цих зборів я мав запрошення прийти на збори, щоб поінформувати про загальний стан української справи. Попрощавшись з Петлюрою, з яким я їхав з вокзалу в одному авті, я пішов на ці сходи.

Заля, в якій відбувалися збори, була переповнена різними представниками українського громадянства. Головував А. Ніковський. Коли я прийшов, він саме кінчав свої інформації про становище на Україні під большевицьким режимом. Після нього я взяв слово і поінформував збори про діяльність уряду після листопадової катастрофи. Відповідаючи потім на різні запитання учасників зборів, я між іншим дав зрозуміти, що Варшавський договір мене не задовольняє.

Це відіграло рішальну роль в дальшому існуванні уряду під моїм головуванням.⁹⁾ Вже напередодні приїзду Пілсудського Петлюра і Ливицький були, як я помітив, незадоволені тим, що я, відкриваючи перше засідання ради міністрів у Винниці, в своєму вступному слові не згадав про наші «досягнення» в між-

⁹⁾ З приводу цього мого виступу на зборах винницької Національної Ради трохи пізніше, коли я вже подав на демісію, місцева газета «Хвиля», орган винницької Нац. Ради, з 25. травня 1920 р., напр. писала:

«Кабінет міністрів Мазепи подався до демісії. . . В чім справа? На засіданні Національної Ради 16. травня п. премер сказав, що «на Шипке все спокійно». . . Причина одставки кабінету не відома, одначе гадаємо, що значну, навіть домінуючу роль в тому відіграв виступ п. премера в згаданому засіданні Національної Ради».

народній політиці. Зокрема Лівіцький був незадоволений, що я не підкреслив «історичного» значіння Варшавського договору. Тепер після мого виступу на зборах Національної Ради підняла також голову права опозиція. Все це було для мене зайвим доказом того, що мені тяжко було б стояти на чолі уряду, який мав працювати під знаком ідилічного «задоволення» Варшавським договором.

Петлюра спочатку відстоював свій погляд, який висловив мені підчас нашої розмови в Могилеві. Але незабаром переіменув думку під натиском правих груп і чекав лише, що скаже в цій справі Ц. К.-т української соц.-дем. партії.

Наради Ц. К. УСДРП в справі сучасного моменту почалися у Винниці 18. травня в складі: Феденка, Романченка, Мазепи, Шадлуна, М. Єремєєва, М. Ковальського і М. Бухановського. На цій нараді Ковальський і Бухановський, що приїхали з Києва, поділилися інформаціями про положення, яке було на Україні під большевицьким режимом. Вони оповідали, що всупереч проголошенню большевиками нової «національної» політики на Україні фактично майже все залишалося по старому. В урядових установах панувала російська мова. Підручники, газети, агітаційні видання друкувалися майже виключно по російськи.

Так само, казали вони, большевики, як і перед цим, безоглядно вивозили з України її матеріальні ресурси. Для збільшення своїх харчових заготівель на Україні большевики в січні 1920 р. завели т. зв. «комнезами» (комітети неможлимих селян) на взір «комбедів», що свого часу були на Московщині. «Комнезами» мали розколоти селянство і спертися на бідніші елементи для успішнішого витягання хліба у продукційного селянства для Московщини.

Відповідно до таких завдань «комнезамів» вступ до них обмежується лише селянами з господарством до 3 десятин. Щоб заінтересувати самих членів «комнезамів» в успішності роботи харчових установ, їм даються вільготи: вони звільняються від хлібної розкладки і одержують до четвертини всіх зібраних ними по розкладці продуктів. Проте ця політика штучного розшарування села не змінила відношення українських селянських мас до большевиків. Масові протибольшевицькі повстання не вщухають.

У внутрішньому управлінні — казали кияни — Україна цілком підпорядкована Москві. Всюди панує безоглядна централізація. Виборні ревкоми замінені призначеними, переважно з людей зайшлих, ворожих українській справі. Всі адміністративні апарати переповнені чужим, неукраїнським елементом. Теж чер-

вона армія на Україні щодо свого національного складу переважно неукраїнська.

Супроти українських радянських партій московські більшовики ставляться вороже. Фактично на Україні є лише одна комуністична партія (більшовиків) України, що є обласною організацією російської комуністичної партії. Ліві українські соціал-революціонери (боротьбисти) в більшості своїй, під проводом Шумського, Еланського та ін., вже влилися в російську комуністичну партію. В опозиції до більшовиків покищо лишається невелика частина колишніх «боротьбистів» та незалежні українські соціал-демократи, що в січні 1920 р. перейменувалися в «українську комуністичну партію».

Після інформацій «киян» давав пояснення в справі Варшавського договору А. Лівіцький. Відповідаючи на запити учасників наради, Лівіцький між іншим сказав:

— Я мусів підписати договір 22. квітня, хоч не мав на це дозволу ні ради міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Камянець, то там не було більшості Ц. К. соціал-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали — негайно дати їм відповідь на їхній проект договору. Тоді я рішив звернутися до Української Національної Ради в Кам'янці, що останній місяць стала набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловила за необхідність підписання договору.

Поляки — казав А. Лівіцький — домагалися призначення в нашому уряді трьох міністрів-поляків. Але після протестів з нашого боку вони погодилися на одного міністра і одного заступника міністра. Ця справа — давня, вона виникла підчас одної моєї розмови з Пілсудським. Річ в тому, що думку про порозуміння з нами серед поляків піддержували тільки польські соціалісти (Польська Партія Соціалістична) та деякі ліві групи. А більшість союму, як напр. націал-демократи та деякі інші партії, здебільшого правого напрямку, були проти «української авантюри». Вони бояться Самостійної України більше, ніж Світської Росії.

Раз Пілсудський при розмові зо мною висловився, що, мовляв, у нас недостача інтелігенції і тому чи не могли б ми прийняти в свій уряд двох поляків і одного російського ліберала і такою ціною зацікавити польські ширші кола справою польсько-українського порозуміння. Правда, казав А. Лівіцький, Пілсудський на цьому не дуже настоював, але все таки довелося числитися з його побажанням.

Щодо порозуміння з поляками в земельній справі, то за по-

спіхом ця справа залишилась невияснена. Мабуть, тут мала значіння ще й та обставина, що призначенням Стемповського міністром земельних справ заспокоїлись певні польські кола, і Пілсудський вже якось не став вимагати підписання окремого порозуміння в земельній справі.

Щодо військової конвенції, то текст її санкціонували наші військові фахівці — Сальський, Зелінський та інші. Взагалі з огляду на тяжкий стан нашої армії було неможливо одержати від поляків якубудь допомогу без підписання військової конвенції.

В дискусіях, що почалися після загальних інформацій, промовці поділилися на кілька груп. «Кияни» (Ковальський і Бухановський разом з Єремієвим) відстоювали ту думку, що в боротьбі з большевицьким пануванням на Україні треба використовувати всі можливі засоби. Вони визнавали, що союз з поляками не буде популярний на Україні. Але разом із тим вони вважали, що для боротьби з окупаційними тенденціями поляків не можна залишити уряд в руках виключно українських правих груп, бо з огляду на їхню «мягкотілість» тоді поляки робитимуть на Україні, що будуть хотіти. Крім того, казали вони, в разі виходу соціалістів з уряду авторитет центру У. Н. Р. впаде в народніх масах. Тому, незалежно від тої чи іншої оцінки Варшавського договору, треба, щоб представники соц.-демократів брали й далі участь в уряді. Інші промовці більше схилилися до того, щоб або зовсім вийти з уряду (думка Шадлуна), або в крайнім випадку делегувати туди своїх представників лише на менш відповідальні ролі (Мазепа, Феденко, Романченко).

Переміг цей третій погляд. Більшістю всіх проти Ковальського та Бухановського, що стояли за залишення уряду під моїм головуванням, вирішено, що уряд в своєму повному складі має подати на демісію. Того ж дня (19. травня) я подав Петлюрі заяву, в якій просив його «з огляду на сучасну ситуацію нашої державної справи звільнити мене і всіх інших членів правительства і покликати моїм заступником іншу особу для сформування нової ради міністрів».

Петлюра мою заяву прийняв і негайно виїхав у Київ для переговорів з представниками українських політичних груп у Києві в справі формування нового уряду.

Саме в цей час я одержав від Мартоса листа з Берліна (з 15. травня 1920 р.), в якому він дуже жалівся, що перебування за кордоном членів Директорії Швеця і Макаренка утворює многовластя, що це дуже шкодить нашій державній справі і перешкоджає йому, як міністрові фінансів, провадити успішно свою

діяльність. Тому він просив мене, щоб рада міністрів зробила постанову про скасування уповноважень, виданих Макаренкові і Швецеві, або краще всього відкликала їх на Україну. Уповноваження, про які писав Мартос, були видані свого часу урядом під моїм головуванням. Тому я вніс пропозицію Мартоса на вирішення ради міністрів. 21-го травня рада міністрів ухвалила таку постанову, яку потім затвердив Петлюра:

«1. З приводу відновлення праці уряду У. Н. Р. і перебрання міністерством закордонних справ провадження цілої закордонної політики, скасувати уповноваження, надані членам Директорії А. Макаренку і Ф. Швецю в листопаді 1919 року.

2. Визнати необхідним, в державних інтересах, негайне повернення на Україну з-за кордону членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця.

3. Доручити міністру закордонних справ негайно про цю постанову довести до відома як членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця, так і всіх дипломатичних представників од уряду У. Н. Р. за кордоном».¹⁰⁾

Тим часом справа творення нового уряду затягнулася. Тільки 27-го травня я одержав повідомлення з Києва, що Петлюра нарешті закінчив свої переговори і доручив скласти новий уряд членові партії українських соціалістів-федералістів Вячеславові Прокоповичеві. На другий день Прокопович приїхав до Винниці разом з новопризначеними членами свого уряду А. Ніковським, як міністром закордонних справ, і О. Саліковським, як міністром внутрішніх справ. В розмові зо мною Прокопович запропонував мені, щоб я прийняв на себе обов'язки міністра праці в його уряді. На мій запит, в якому складі формується новий уряд, він між іншим сказав, що міністром земельних справ залишається Стемповський. Я сказав Прокоповичеві, що дам свою відповідь після того, як пораджуся з своїми однодумцями. Увечері відбулося останнє засідання ради міністрів під моїм головуванням, після чого я передав справи Прокоповичеві.

Вже після передання справ Прокоповичеві я того ж дня одержав на ім'я голови ради міністрів звіт повідомлення від Олександра Красовського (текст цього звіт повідомлення див. в розділі «Документи»), колишнього помішника державного інспектора при військовому міністерстві. Красовський, як уже зазначалося, на початку листопада 1919 р. виїхав у складі нашої військової деле-

¹⁰⁾ Як відомо, А. Макаренко і Ф. Швець, не вважаючи на цю постанову, не вернулися на Україну. Це дало потім підставу Петлюрі і правительству У. Н. Р. вважати, що А. Макаренко і Ф. Швець по своїй волі вийшли зі складу Директорії і перестали бути її членами.

гації до командування XII совітської армії, а потім у Москву для переговорів у справі військової конвенції проти Денікіна. В цьому звідомленні Красовський писав, що большевики в той час були найбільше зацікавлені Катеринославщиною і взагалі Лівобережжям і не хотіли йти на Правобережжя, бо для обсадження його не мали сил. Тому він вважав, що коли б українська армія продержалась ще якийсь час на фронті проти Денікіна, то большевицька Москва вступила б у воєнний союз з нашим урядом і визнала б самостійність У. Н. Р. на території Правобережжя. А так, писав він, коли в Москві стало відомо, що Галицька армія перейшла до Денікіна і що уряд У. Н. Р. залишив Кам'янець, большевики перестали говорити з нашою делегацією.¹¹⁾

На другий день після того, як я передав справи Прокоповичеві у Винниці відбулася нарада Ц. К. УСДРП в справі пропозиції Прокоповича щодо вступу в його уряд соц.-демократів. Крім інших відповідальних членів УСДРП, в цій нараді брав участь також О. Безпалко, що саме перед тим вернувся з-за кордону. Всі учасники наради були дуже здивовані, коли довідались, що новий голова уряду навіть після того, що заявив Пилсудський, все таки не бачив потреби в тому, щоб на чолі міністерства земельних справ стояв українець, а не поляк.

Ця політика викликала тоді загальне незадоволення серед українського громадянства. Між іншим також командує армією М. Омелянович-Павленко, що приїхав тоді у Винницю, мусів встрявати в політичні справи і настоювати на тому, щоб міністерство земельних справ було доручено українцеві. Інакше, казав він, настане занепокоєння в армії. Також делегати від повстанських організацій з Катеринославщини, з Київщини та інших районів заявляли, що така політика нового уряду неминуче відштовхне народні маси від державного центру У. Н. Р. Представники українських збройних сил настоювали на тому, щоб соціялісти з уряду не виходили.

Обговоривши ситуацію, нарада Ц. К. УСДРП вирішила дозволити членам своєї партії брати участь в уряді Прокоповича на таких умовах:

1. В земельній справі залишається status quo, який був до приходу польських військ на Україну, при чім керування міні-

¹¹⁾ Крім цього звідомлення на імя голови уряду, Красовський представив також звідомлення Ц. К-ту УСДРП. Текст цього звідомлення, цікавого для характеристики тодішніх настроїв щодо України серед провідних большевицьких верхів, див. в «Збірнику памяти С. Петлюри», стор. 62—64.

стерством земельних справ доручається представникові українських соц.-демократів.

2. Негайно оголошується тимчасова конституція У. Н. Р. і при першій можливості скликається передпарламент.

Петлюра і Прокопович ці умови прийняли. Того ж дня (29. травня) Петлюра прислав мені через керуючого справами Директорії такого листа:

«Ставка, 26. травня 1920 р.

До Голови Ради Народніх Міністрів І. Мазепи.

Шановний Ісаак Прохорович,

В тяжку годину для нашої української справи почало свою роботу Правительство під Вашим головуванням. Розбурханість наших сил національних, тяжка боротьба з зовнішнім ворогом часто перешкоджали творчій праці Правительства. Але завдяки сталому державному напрямку роботи Правительства і невпинній енергії його членів, Правительство завжди находило вихід з тяжких обставин, міцно закріпивши своєю роботою українську державність як в очах нашого народу, так і в очах наших сусідів. Українська справа перейшла в нову еру, яка розкриває перед нами широкі державні перспективи дальшого будівництва нашої Народньої Республіки.

Маючи на увазі загальну сучасну ситуацію нашої державної справи, яка вимагає іншої конструкції Правительства, Ви прохали звільнити як Вас, так і цілу Раду Народніх Міністрів.

З жalem уступаючи цьому проханню, висловлюю Вам і Вашим товаришам по Кабінету Міністрів від імени Республіки мою щире подяку за Вашу велику історичну державну працю, а також певність, що Ви і надалі будете приймати саму активну працю в відповідальній державній роботі, що я вважаю необхідним і відповідаючим інтересам Республіки.

Голова Директорії

Головний Отаман Петлюра.

Повідчив:

Керуючий справами Директорії Миронович».

Через два дні новий уряд був остаточно сформований в такому складі: голова ради міністрів В. Прокопович (с.-ф.), заступник голови ради міністрів міністр юстиції А. Ливицький (с.-д.), міністр закордонних справ А. Ніковський, внутрішніх справ О.

Саліковський, земельних справ І. Мазепа (с.-д.), військових справ В. Сальський (безпарт.), народного господарства Є. Архипенко (нар.-респ.), фінансів Х. Барановський (безпарт. кооператор), шляхів С. Тимошенко (с.-д.), освіти П. Холодний (с.-ф.), ісповідань І. Огієнко (с.-ф.), пошт і телеграфів Іл. Косенко (безпарт.), здоровля Ст. Стемповський (поляк), в. о. державного секретаря В. Оніхімовський.

3-го червня новий уряд ухвалив декларацію, в якій між іншим говорилося, що остаточний порядок на Україні встановить «народне представництво — парламент, складений на підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорціонального виборчого права». А поки наступлять обставини сприятливі для переведення виборів в парламент, «правительство в найкоршій часі скличе тимчасовий орган — передпарламент з представників самоврядування, громадських, політичних, професійних і кооперативних організацій. Цей передпарламент і буде творити біжучу законодавчу роботу, яку тепер силою обставин примушена провадити Рада Народніх Міністрів».

«Велика руїна — говорилося далі в декларації — повстала на Україні, коли рішалася земельна справа. Але ж тепер революція досягла своєї найвищої соціальної мети, передавши землю до рук селянства, яке є основою нашої державности. Земельна справа може бути спокійно вирішена згідно з інтересами селянського та загально-державного господарства в нашій Україні голосом самого народу. Отже правительство вважає, що до остаточного вирішення земельного питання в парламенті вся земля і надалі повинна залишатися в користуванні селян, котрі її обробляють і обсівають, під загальним керуванням Міністерства Земельних Справ та його органів на місцях».

На другий день після оголошення цієї декларації я перебрав керування міністерством земельних справ від Стемповського, поляка з Правобережної України, близького до російських лібералів. Та ще не встиг новий уряд приступити до праці, як раптом прийшла вістка з фронту, що большевицька кіннота Буденого прорвала фронт і тому польсько-українські війська почали спішно відступати на київському відтинку і далі на південь. Того ж дня (8. червня) уряд і всі центральні державні установи виїхали в Жмеринку.

Польсько-український союз у формі Варшавського договору не давав підстави для об'єднання українських національних сил.

Вже Варшавська декларація з 2. грудня 1919 р. спричинилася до значного розеднання серед українського громадянства. Договір у Варшаві з 22. квітня 1920 р. знищив ширшу коаліцію українських національних сил. В той час як деякі наддніпрянські кола прийняли цей договір майже без застережень, немовби свій власний твір, наддніпрянські соціалісти і ціле галицьке громадянство без ріжниць політичних напрямків поставились до нього рішуче ворожо або в кожному разі дуже критично. Особливо велике незадоволення Варшавський договір викликав серед українських «радянців» за кордоном. Так, напр., з гострим протестом проти польського походу на Україну виступили українські соц.-революціонери на своїй конференції в Празі 22.—24. травня під проводом М. Грушевського, О. Жуківського, М. Шаповала та ін. В резолюції, прийнятій на цій конференції, Петлюру названо «авантюристом» і «українським зрадником», а договір, підписаний з Польщею, оголошено за неправний.

Українські комуністи на чолі з Винниченком, під впливом Варшавського договору, просто кинулись в обійми совітської Москви. Як відомо, Винниченко спочатку вислав (в кінці квітня) одвертого листа до «т. т. комуністів і революційних соціалістів Зах. Європи та Америки», де заявляв, що «дійсною формою сучасної української робітничо-селянської держави є Українська Совітська Соціалістична Республіка». Слідом за цим він приблизно через місяць виїхав у Москву.

Майже одночасно з цим колишній голова Всеукраїнського Трудового Конгресу галицький соц.-демократ С. Вітик вислав з Відня радіотелеграму до совітського уряду в Москві. Називаючи Петлюру «узурпатором» народньої волі, він оголошував Варшавський договір недійсним і звертався до московського уряду з пропозицією «приступити негайно до мирових переговорів» з Українською Народньою Республікою.

Треба сказати, що це був час, коли західньо-європейські соціалісти все ще перебували під гіпнозом революційних подій на Сході Європи і вірили в правдивість всього того, що писалось в большевицькій пресі. Тому всяку боротьбу проти совітської влади на території колишньої Росії вони вважали за акцію контрреволюційну. Все це впливало також на настрої українських соціалістів, що перебували в той же час за кордоном. Тому навіть ті з них, що були проти совітської влади, як напр. українські соц.-демократи і деякі українські соц.-революціонери, майже весь час при вирішенні різних політичних питань, що торкалися української визвольної боротьби, оглядалися на соціалістів Зах. Європи і числили з тим, що про них скаже «де-

мократична Європа». Так само було і в даному випадку, коли треба було намітити свою політичну лінію в зв'язку з підписанням Варшавського договору.

Наведу такий приклад. Коли після евакуації Вінниці наш уряд переїхав у Жмеринку, туди приїхав із Відня М. Галаган, український соц.-демократ, що був перед тим послом в Будапешті. В довшій розмові зо мною він переконував мене, що соц.-демократи після підписання Петлюрою Варшавського договору не мусіли брати участі в уряді, бо, мовляв, це компромітує нас в очах зах.-європейських соціалістів.

Я був того погляду, що ми, українці, при наміченні своєї політичної лінії мусимо в першу чергу брати на увагу внутрішню ситуацію у себе на Україні та інтереси власного народу, а не те, що про нас писатимуть і говоритимуть за кордоном. На всі мої аргументи Галаган незмінно повторював, що участь українських соц.-демократів в уряді Прокоповича є контрреволюційна політика, і це ставить нас в невідгідне становище перед західньо-європейськими соціалістами. . .

При такому наставленні Галагана він ніяк не міг зрозуміти, що я та інші члени уряду були поставлені Варшавським договором перед довершеним фактом. З наслідками договору ми не могли не числитися. Єдине, що в цих умовах, після приходу поляків на Україну, залишалось робити українським соціалістам — це старатися впливати на «союзника» так, щоб він не давав забагато волі своїм апетитам на шкоду Україні. Це було тим більше потрібне, що деякі інші українські групи, як ми бачили, від самого початку готові були на найдальші уступки полякам. Беручи все це на увагу і зокрема революційну ситуацію на Україні, Ц. К. УСДРП рішив дозволити членам соц.-дем. партії брати й далі участь в уряді в інтересах загальної справи.

Але мої мотиви Галагана не переконали. Те, що він говорив, було типовою «ідеологією» майже всіх тих українських соціалістів, що в той час перебували за кордоном. Відірвані від своєї української дійсності, захоплені успіхами зах.-європейських соціалістів, що приходили тоді до влади в багатьох країнах Європи, вони жили в атмосфері настроїв і поглядів зовсім не реальних. Вони забували про те, що в державному будівництві часто трапляються випадки, коли політичним провідникам доводиться ставити і рішати різні практично-політичні завдання не з погляду тих чи інших гарних ідей чи доктрин, а головне в суворих обставинах буденного життя, особливо, коли рішається доля народу на довгі роки.

Проте політичну тактику, яку ухвалив Ц. К. УСДРП у Вин-

ниці, незабаром довелося змінити. Сталося так тому, що права частина уряду, взявши провід в свої руки, поспішила зараз же вернутися до своєї попередньої тенденції у політиці. Це виявилось дуже скоро після евакуації Винниці.

Після залишення Винниці наш уряд біля тижня перебував у Жмеринці. Звідти подався на Проскурів. В цей час Київ був уже в руках большевиків. Становище на фронті ставало що далі, то критичніше. Але поляки запевняли, що все це має тимчасовий характер і що незабаром ситуація зміниться на нашу користь. Саме в цей час з-за кордону через Варшаву приїхав член нашої паризької делегації О. Шульгин і голова дипломатичної місії в Букарешті К. Мацієвич. Обидва вони казали, що мають свіжі інформації від поляків і теж запевняли, що, мовляв, успіхи большевиків не будуть довготривалі. Особливо Мацієвич дивився на майбутнє дуже оптимістично. Він пояснював невдачі на нашому фронті тим, що поляки пішли занадто швидко вперед, тоді як треба було йти по мірі того, як зміцнялася українська армія.

Тоді вирішено, за згодою польського командування, що наш уряд на деякий час має розташуватися в Кам'янці. Всі центральні державні установи зараз же виїхали туди. Члени уряду залишилися ще на кілька днів у Проскуріві, щоб разом з Петлюрою обговорити план роботи для поодиноких міністерств. Тому що міністр фінансів Хр. Барановський збирався в державних справах виїхати за кордон, він в першу чергу зробив доповідь про план праці в своєму міністерстві. Це було на засіданні ради міністрів 18. червня.

Барановського я раніш не знав і познайомився з ним лише тепер на засіданнях уряду. На мене він зробив вражіння політично невиробленої і взагалі мало орієнтованої людини. В кожному разі для тих революційних часів, він як міністр фінансів, на мою думку, зовсім не стояв вище за свого попередника Мартоса. Мартос напр. відрізнявся від Барановського тим, що розумів вагу правильного вирішення земельної справи в революційних обставинах. Так, Мартос писав в своєму згадуваному листі до мене (з середини травня 1920 р.):

«Чи буде наша партія в уряді чи в опозиції і яка би не була політика зовнішня, ми не повинні допустити тенденції вправо ні в політиці земельній, ні народнього господарства. Те, що назначено було в деклараціях за часи Директорії, те повинно й далі підтримуватись, інакше і ми збанкрутуємо, і буде скомпромітована національна ідея. . . Я не думаю, щоб поляки ставили нам вимогою праву політику, але для мене ясно, що коли вона здійсниться, то ми завалимось, а з нами й Польща».

Так дивився на справу попередник Барановського. Але новий міністр фінансів був іншого погляду. На згаданому засіданні ради міністрів він зробив доповідь про план діяльності міністерства фінансів, яку закінчив висновком, що, мовляв, для поліпшення державних фінансів треба негайно розпочати продаж державних, міських та інших націоналізованих земель. Барановський пропонував, щоб рада міністрів прийняла цю його думку, як основу для дальшої діяльності відповідних міністерств.

Я і Безпалко рішуче запротестували проти того, щоб цю справу, яка й по суті не є компетенцією міністерства фінансів, вирішувати так поспішно та ще й всупереч з засадами, які тільки що проголошено в декларації уряду. Не вважаючи на наш протест, пропозиція Барановського було прийнято більшістю ради міністрів.

Очевидна річ, що така постанова ради міністрів була грубим порушенням тих умов, на яких соц.-демократи згодилися брати участь в уряді. Неприємною несподіванкою було для нас те, що все це сталося за мовчазною згодою Петлюри, який був присутній на цьому засіданні ради міністрів. Тому, не бажаючи утворювати конфлікту з більшістю ради міністрів, я і Безпалко на черговому засіданні 23. червня внесли заяву про перегляд цієї постанови з огляду на те, що вона прийнята без попереднього обговорення радою міністрів справи, а головню всупереч з засадами, проголошеними в цій справі в декларації правительства. Але рада міністрів і цього разу не взяла на увагу нашої заяви і без дальшого обговорення справи перейшла до чергових справ. Тоді я і Безпалко, в порозумінні з членами Ц. К. УСДРП, що були в той час у Проскурові (М. Шадлуном, П. Феденком, І. Романченком і М. Ковальським, який залишився при окремій думці), того ж дня подали Прокоповичеві заяву про свій вихід з уряду. Два інші члени уряду — соц.-демократи А. Лівіцький і С. Тимошенко в цей час були у Варшаві. Тому щодо них партійна нарада ухвалила, що вони тимчасово можуть залишатися в уряді на свою персональну відповідальність до скликання ширшої партійної конференції.

Довідавшись про подання мною і Безпалком заяви про демісію, Петлюра негайно запросив мене до себе і просив поінформувати його про цю справу. Вислухавши мене, сказав, що з огляду на тяжке становище на фронті він проти нашої демісії. Тому просив хоч на якийсь час затримати нашу заяву.

На другий день я мав розмову з Прокоповичем. Він сказав, що ніяк не думав, що постанова ради міністрів в земельній справі може мати такі наслідки, а без такої постанови, мовляв,

не можна було обійтись, бо інакше подав би на демісію Барановський. Як і Петлюра, він був проти демісії моєї і Безпалкової з огляду на тяжке становище на фронті.

Отже виходило, що голова Директорії і голова уряду пішли назустріч скороспілим проектам нового міністра фінансів, аби тільки він не вийшов зі складу уряду. Ми це зрозуміли так, що більшість уряду і Голова Директорії не заінтересовані в нашій дальшій співпраці. Тому після моєї розмови з Петлюрою і Прокоповичем я і Безпалко відмовились взяти свою заяву назад. Ми не бачили іншого способу реагувати на все це, як вийти з уряду.

Після подання заяви про демісію Безпалко виїхав до Львова. Тим часом на другий день (25. червня) уряд переїхав у Камінець. Прокопович просив мене не кидати керування міністерством, поки рада міністрів не призначить мого заступника. Десь через тиждень (1. липня) я одержав від Прокоповича листа, що рада міністрів ухвалила доручити тимчасове керування міністерством земельних справ Є. Архипенкові. Того ж дня я передав йому справи.

Передача міністерства земельних справ колишньому премєрові «уряду» Оскілка — це вже само по собі було для мене символом того, в який бік скерував свою політику новий український уряд. Правда, постанова ради міністрів у земельній справі — це ще не був закон, але прийняттям пропозиції Барановського урядова більшість виразно показала своє політичне обличчя. Аджеж пропозиція Барановського — це по суті була та сама «програма» Оскілка, з якою він робив свій бунт у Рівному і проти якої тоді боровся Петлюра разом з соціалістичним урядом. З того часу революційна ситуація на Україні не змінилася, проте серед керівників державного центру У. Н. Р. тепер запанували зовсім інші настрої.

Трохи пізніше наш тодішній посол в Берліні М. Порш в своєму листі до мене з 18. листопада 1920 р. дуже нарікав на мене і Безпалка за те, що, мовляв, ми в такий відповідальний момент «передали державне кермо до рук соціалістів-федералістів, цього — як він висловився — товариства літератів».¹²⁾

¹²⁾ Між іншим, в цім своїм листі Порш з приводу польсько-українського союзу писав:

«Мушу зазначити, що я не належу до прихильників польсько-української згоди. Але я не можу не визнати, що ця згода мала велике значіння для нашої державности. Це був крок наперед з погляду міжнароднього взагалі і українського зокрема... Договір цей дав нам змогу зберегти зародки і традиції організованої державности, з котрих при сприятливих обставинах міг вирости

Звичайно, Поршеві було легко писати з Берліну, не знаючи всього того, що тоді діялось на Україні. Але в одному він мав рацію: права коаліція в уряді Прокоповича, справді, показала себе скоро дуже безпорадною вести державну справу. Під впливом подій на фронті уряд У. Н. Р. незабаром покинув територію Наддніпрянської України, а це створило ще більш несприятливі умови для ближчої співпраці українських соціялістів з правими групами.

Передавши справи міністерства земельних справ Архипенкові, я 5. липня виїхав до Львова для участі в краєвій конференції УСДП Галичини. Давно вже я не почував себе таким щасливим, як тепер, звільнившись від тяжких і відповідальних обов'язків члена уряду. Одне тільки мене турбувало, що українська політика знову, як і колись за уряду Остапенка, ставала на небезпечний шлях консервативно-бюрократичних концепцій.

і урядовий апарат, і військо, і сама держава. Цей договір був подиктований для нас, як для державних мужів, історичною необхідністю і разом з тим став нам потрібною паузою для відпочинку».

XXI. КІНЕЦЬ ПОЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКОЇ ВІЙНИ І ПЕРЕМИР'Я В РИЗІ.

Відступ української армії в Галичину і евакуація уряду У. Н. Р. в Тарнів. Неодержання поляками умов щодо збільшення української армії. Демісія В. Сальського і його лист Петлюрі. Настрої в Тарнові. Моя подорож в ставку Головного Отамана і далі у Варшаву. А. Лівницький починає переговори з Б. Савінковим. Визнання Францією уряду Врангеля. Успішний протинаступ польсько-української армії проти большевиків. Настрої в Галичині і перехід Херсонської дивізії в кол. Чехословаччину. Армія У. Н. Р. знову на Наддніпрянській Україні. Совітська Москва відмовляється від мирових переговорів з урядом У. Н. Р. Конференція Ц. К. УСДРП в Станиславові і моя розмова з Петлюрою. Польсько-московське перемир'я в Ризі.

В той час як уряд Прокоповича збирався розпочати свою працю на «нових основах», невдачі на польсько-українському фронті набрали зовсім несподіваних розмірів. Вже 14. липня наша армія, відступаючи на захід, перейшла Збруч, а український уряд ще раніше покинув територію Наддніпрянської України і також подався в Галичину.

Про ці події я довідався у Варшаві, куди 10. липня приїхав зі Львова разом з представником ексекутиви УСДП Галичини А. Чарнецьким. Я хотів побачити польську столицю і вступити в безпосередній зв'язок з деякими польськими політичними чинниками, про які було відомо, що вони прихильно ставилися до ідеї незалежної України, в першу чергу з провідниками Польської Партії Соціалістичної (П. П. С.). В цей час у Варшаві вже було відомо, що Англія виступила (12. липня) з пропозицією бути посередником між Польщею і Совітською Росією для закінчення миру.

Англія ультимативно вимагала від совітського уряду — в тижневий термін заключити перемир'я з Польщею, інакше загрозувала, що держави Антанти будуть помагати Польщі всіма можливими засобами.

Польські соціалісти (Дашинський, Пужак, Земенський, Перль,

Ліберман та ін.) в розмові з нами не затаювали того, що Польща готується до мирових переговорів з Східною Росією і що ці переговори незабаром почнуться. На наше запитання, як буде з польсько-українським договором, вони сказали, що польсько-український договір з 22. квітня тайний і нератифікований, а тому він не зобов'язує поляків. В справі Галичини Дашинський заявив нам, що найкраще було б вирішити цю справу шляхом плебісциту, але він вважає, що плебісцит дав би менше українцям, тому ліпше, щоб українці і поляки взаємно порозумілися на якомусь компромісовому рішенні.

Того ж дня (17. липня) заступник голови української місії в Варшаві Л. Михайлів був на авдієнції у польського міністра закордонних справ Сапеги. Сапега йому заявив, що українська справа стоїть добре і що польський уряд буде й надалі додержувати своїх зобов'язань супроти України.

Коли я і Чарнецький виїзжали (18. липня) з Варшави, то там вже було відомо, що український уряд розташувався недалеко від Кракова в невеликому польському місті Тарнові. Щоб поінформуватися про останні події, я спинився там по дорозі до Львова.

У Тарнові були вже майже всі члени уряду, крім Прокоповича, який виїхав у Галичину до Петлюри. Сюди ж переїздили урядовці центральних державних установ. Всі вони були ще під вражінням раптової евакуації Кам'янця і переїзду через Галичину в Тарнів. Як завжди при катастрофах, панувало невдоволення урядом. Деякі міністри, як Саліковський, Косенко, Архипенко, подали заяви про демісію. Була загальна опінія, що Прокопович і Ніковський не виправдали надій, які на них поклали. Також державний контролер І. Кабачків (безпартійний) в розмові зо мною висловився про головних керівників уряду, що, мовляв, це неділові люди. Прокопович, казав він, людина без ініціативи й живе лише тим, що йому скаже Петлюра, а Ніковський — легковажний і несерйозний, при урядових подорожах дбає лише про гроші на представництво. Також А. Ливицький і М. Єремійв, що були головними позакулісовими маклерами при формуванні уряду Прокоповича, тепер критикували цей уряд гостріше, як хто інший.

У Тарнові всі жалілися на поляків. Казали, що це вони головно завинили невдачі на фронті. Відповідальні діячі нашого військового міністерства категорично заявляли, що поляки не виконали своїх зобов'язань супроти нашої армії. Вони казали, що згідно з договором 22. квітня українська армія мала сформуватися в кількості 6 дивізій піхоти. З них дві неповні дивізії

розпочали похід на Київ разом з польським військом, решта 4 дивізії мали організуватися на Україні. Амуніцію і зброю зобов'язалися дати поляки з тим, що одна дивізія мала бути озброєна військовою збробою, захопленою у ворога, тобто у большевиків. Але всі зобов'язання залишилися на папері, і тому до сформування чотирьох дивізій на Україні зовсім не дійшло.¹³⁾

З приводу цього всього в Тарнові нарікали також на наше військове міністерство. Як потім я довідався, особливо на Сальського, як на керівника цього міністерства, посипались обвинувачення з боку українського командування і самого Петлюри, чому, мовляв, він не виявив потрібної ініціативи для збільшення та зміцнення української армії. Через те Сальський незабаром мусів податися на демісію. А щодо закидів, які йому робилися, то він в своєму листі до Петлюри з 27. липня 1920 р. писав:

«Не дивлячись на всю неорганізованість тільки що звільненого від ворога терену, все було підготовлено до належної мобілізації з військово-адміністративного боку. Тільки недоставка поляками в той час одягу та зброї згідно умов (що вони і самі потім визнали), брак почасті харчів не дали можливости провести мобілізації в травні і з початку червня. . . Не дивлячись на такі обставини, я ще в Жмеринці підняв питання про мобілізацію на теренах Волині і Поділля, що були під цивільною владою поляків. Але Варшава дала умовну згоду на мобілізацію дуже пізно, коли вже ворог вдерся до Ярмолинець і приходилось уже втікати».

І далі: «Переводити мобілізацію без згоди польського уряду і відповідного його розпорядження місцевій владі було неможливо, про що свідчить досвід третьої стрілецької дивізії з квітня 1920 року, коли почали переводити мобілізацію без згоди поляків: польська місцева влада на кожному кроці чинила перешкоди і розганяла мобілізованих, виступаючи перед ними в ролі оборонців від нас, що страшно знижувало нашу гідність. . . Щодо постачання армії в цей час, то, в яких обставинах знаходилась ця справа, свідчить історія з організацією харчового склепу для армії в Дунаївцях. Все було готове для організації цього склепу, але знову не було дозволу поляків».

Свій лист Сальський кінчав словами: «Що можна було, пане

¹³⁾ Кутшеба в своїй згадуваній книзі (ст. 255) стверджує, що коли польська армія, після майже півтора місячного перебування на Україні, примушена була відступати назад на територію Польщі, то в цей час армія українська «була більшою, ніж на початку офензиви, але тільки в формі сильнішого стану тих двох дивізій, які були сформовані ще в Польщі». Отже далі двох дивізій поповнення української армії не пішло.

отамане, в таких обставинах зробити для армії? Де був ґрунт для прояву ініціативи?»

Так стояла справа з формуванням української армії підчас «походу на Київ». Всі заходи українців для збільшення своїх збройних сил систематично розбивалися об опір з боку поляків: польське командування не давало українському урядові ні амуніції, ні зброї.¹⁴⁾ Тому наші українці в Тарнові справедливо нарікали на поляків, що це вони унеможливили збільшення української армії, а тим самим спричинилися до невдач на фронті.

Взагалі ж після всього того, що сталося, в Тарнові панували настрої безпорадності і внутрішніх суперечок. Так напр. між заступником премера А. Ливицьким і самим премером Прокоповичем та міністром закордонних справ Ніковським утворилася така напружена атмосфера, що Прокопович, як мене запевняли, поїхав до Петлюри з заявою про демісію. Я побачив, що в цих умовах важко було говорити про щось серйозніше. Тим часом в газетах з'явилися відомості, що большевики згодилися на мирові переговори з Польщею. В зв'язку з цими відомостями у мене з'явилася думка, що, коли польський «союзник» збирається миритися з Совітською Росією, то чи не слід і нам запропонувати Москві мир на певних умовах. Я рішив поїхати до Петлюри.

По дорозі я зустрів у Львові осаула Петлюри от. Беня. Того ж дня я разом з ним виїхав до ставки Головного Отамана.

Петлюру ми знайшли на другий день (25. липня) біля ст. Пишківці недалеко від Бучача. Сам він і його штаб містилися в кількох товарових вагонах («теплушках»). З цього було видно, що поляки не змінили свого «джентлменського» поведження супроти українців.

Петлюра, не вважаючи на всі останні невдачі, зустрів мене в бадьорому настрої, був повний енергії та віри в справу. Він сказав, що перед кількома хвилинами від нього відїхав премер Прокопович. Тому, коли я поінформував його про ціль свого приїзду, він негайно дав наказ, щоб поїхали за Прокоповичем і вернули його назад. Одночасно він викликав командуючого армією Омеляновича-Павленка. За півгодини Прокопович вернувся, бо

¹⁴⁾ Це в той час, коли, як стверджує Кутшеба в своїй книзі (ст. 314), підчас офензиви на Київ поміч Франції у формі доставки до Польщі всіх необхідних військових матеріалів «була повна». Кутшеба ні разу не нарікає в своїй книзі на якубудь недостачу зброї або амуніції в польській армії. Отже польське командування мало повну можливість виконати свої зобов'язання супроти України. І коли це не зроблено, то, очевидно, з тих лише мотивів, що поляки просто не хотіли, щоб українці мали свою армію навіть із 6 дивізій.

поїзд, яким він мав їхати, ще не встиг відійти. Трохи згодом приїхав також Омелянович-Павленко.

Петлюра і Прокопович в розмові зо мною згодилися, що в звязку з можливими мировими переговорами між Польщею і Росією нашому урядові слід також звернутися з пропозицією миру до Світської Москви. При дальшій розмові виявилось, що поляки вже почали переговори з Москвою без відома нашого уряду і командування. З огляду на це, після короткого обміну думок Петлюра негайно при нас вислав телеграму до Пiлсудського, в якій висловлював здивування, що переговори з противником ведуться без його відома, і просив, щоб надалі в цій справі був додержаний певний контакт з українським командуванням.

Коли приїхав Омелянович-Павленко, то відбулася спільна розмова про те, що робити в тому випадку, коли б поляки замирилися з большевиками. Омелянович-Павленко висловився в тому дусі, що для нас було б найраціональніше ще якийсь один-два місяці продержатись на території Галичини, бо большевики, казав він, ще не встигли за цей час дискредитувати себе на Правобережжі, а крім того вони будуть мати сили, щоб нас ліквідувати. Ми ще не скінчили нашої розмови, як з доповідю до Петлюри приїхав Ю. Тютюнник. Він також був тої думки, що момент для походу на Україну ще не є для нас сприятливий. Всі погодились на тому, що для остаточного рішення цієї справи треба зачекати дальшого розвитку подій.

Прощаючись зо мною, Петлюра просив мене, щоб я поїхав у Варшаву та поговорив з А. Лівичким про справу мирової пропозиції від нашого уряду світській Москві. Я обіцяв це зробити.

Отож через кілька днів я знову був у Варшаві. Це був час, коли большевики вже наближались до польської столиці. В місті панував тривожний настрій. Майже весь дипломатичний корпус ще 3. серпня покинув Варшаву. Але більшість польських міністерств залишилися в столиці. Поляки запевняли всіх нас, що вони далі Буга большевиків не пустять.

У Варшаві я залишався більше тижня. Коли я туди приїхав, то Лівичкий з доручення ради міністрів вже готував меморандум до польського уряду в справі можливих з нашого боку переговорів з світською Москвою. Крім того, уряд ухвалив окрему ноту до держав і народів світу, в якій заявляв, що «уряд У. Н. Р. з радістю прийме мир, коли окупаційна світська армія залишить територію України і коли урядові У. Н. Р. дадуть можливість скликати українські установчі збори, що остаточного ви-

рішати долю України та встановлять лад і порядок на своїй землі».

Крім А. Лівіцького і Л. Михайлова, у Варшаві я застав також С. Тимошенка, М. Шадлуна, М. Єремєєва і І. Романченка, який приїхав з фронту. На спільній інформаційній нараді Романченко між іншим оповідав, що армія наша користується великим авторитетом у поляків, бо хоробро бється з большевиками. Але в верхах армії не все в порядку: Омелянович-Павленко веде кампанію проти Петлюри разом з Гулим-Гуленком, Загородським і колишнім губерніяльним комісаром Катеринославщини Ю. Магалевським, що, як він казав, був душею цієї опозиції проти Петлюри. Ставлення до уряду Прокоповича в армії негати́вне. Навіть право настроєні старшини кажуть: «Нам чорносотенного уряду не треба».

Лівіцький поінформував нас, що Петлюра вислав листа Пілсудському в справі Галичини, в якому писав, що для успішного ведення дальшої боротьби з Совітською Росією необхідно притягти до армії також українців із Галичини. Для цього треба, щоб польський уряд насамперед оголосив амністію для політичних в'язнів у Галичині, звільнив інтернованих галицьких вояків і прийняв українських урядовців і робітників на працю. Пілсудський нібито обіцяв, що все буде зроблено, тим часом наша місія довідалась, що він навіть був незадоволений тим, що Петлюра порушив цю справу.

Лівіцький оповідав, що з огляду на початок мирових переговорів між Польщею і Совітською Росією наш уряд і командування готуються до дальшої боротьби з большевиками власними силами. Для того вирішено порозумітися з деякими іншими протибольшевицькими військовими групами, з якими можна було б спільно вести боротьбу проти большевиків. Це насамперед т. зв. 3-тя російська армія ген. Перемикіна і донські відділи під командою осаула Яковлева, що підлягають Російському Політичному Комітетові в Польщі на чолі з Б. Савінковим.¹⁵⁾ Савінков щодо цих відділів займає приблизно таке саме провідне становище в Польщі, як наступник Денікіна — ген. Врангель на півдні України — в Криму.¹⁶⁾ Тому ми, казав Лівіцький, почали навіязувати контакт в першу чергу з Савінковим.

¹⁵⁾ Борис Савінков — визначний член партії російських соціалістів-революціонерів, за царського режиму стояв на чолі бойової (терористичної) організації цієї партії і разом з відомим членом цієї партії Азефом (що потім був викритий як агент провокатор) підготовляв убивство царського міністра Плеве та інших. На початку революції Савінков був міністром в уряді Керенського.

¹⁶⁾ Денікін 4 квітня 1920 р. зрікся командування над недобитками своєї армії і передав владу ген. Врангелєві.

Через кілька днів після цієї наради я зустрівся у Лівичького з ген. Капустянським, від якого довідався, що він мав зустріч з Савінковим. Савінков йому сказав, що після тих помилок, яких наробив Денікін, тепер є дуже сприятливий ґрунт для порозуміння з українцями і для боротьби проти большевиків.

На другий день (8. серпня) з Савінковим бачився А. Лівичький. Про цю свою розмову з Савінковим Лівичький мені оповідав, що росіяни під впливом нашої боротьби 1919 року, очевидно, стали трохи інакше ставитися до українського державного центру. Так, напр. Савінков нібито назвав злочинним торішнє поведження Денікіна з нашою армією. І коли б, казав Савінков, український уряд тепер хоч би в пресі зайняв позицію «зближення в майбутньому» України з Росією, то він певен, що між Петлюрою і Савінковим—Врангелем було б можливе не тільки стратегічне, але й політичне порозуміння.

Взагалі А. Лівичький в той час дуже захоплювався ідеєю «широкого» союзу з Савінковим і Врангелем. Це видно напр. з його доповіді Петлюрі з 10. серпня 1920 р., в якій він з приводу цього свого побачення з Савінковим писав:

«... Бачився я нарешті з Савінковим. Це я зробив після того, як прочитав його статтю в «Свободі», де він осуджує ген. Денікіна і стоїть на позиції не єдиної, а вже федеративної Росії. Розмова з ним носила дуже приятний характер. Він зразу заявив, що давно хотів порозумітися з представниками українського уряду, але уважав, що ми вороже ставимось не лише до большевиків і Денікіна, але й до російської демократії. Він запевняв, що не поділяє позиції в українській справі Керенського і Денікіна. Він уважає, що коли б Денікін порозумівся з нами, то вже давно большевики були б знищені. Стоючи на платформі федерації, він після довгої дискусії запропонував мені таку формулу. Росіяни визнають наш уряд, який має скликати Українські Установчі Збори, що мають остаточно вирішити долю України. Я відповів, що ми стоїмо на позиції Самостійної України, але не думаємо насилувати волі населення і передамо вирішення долі України самому українському народові. Ця формула його майже цілком задовольнила.

Я запитав Савінкова, чи багато російських політиків поділяє його думки в українській справі. Він відповів, що до його групи належать Родічев і Бурцев, що вони організують «русскую крестьянскую партію», до якої будуть належати ліві к.-д., деякі с.-р. і с.-д. Він гадає, що це буде правдива російська демократія, яка найде спільну мову з «окраїнними» республіками, і до якої врешті перейде влада. . . Він зацікавився також нашими відноси-

нами до Врангеля і дуже утішився, що є надія на порозуміння і контакт. Боїться, що коло Врангеля купчиться та сама чорна сотня, що і коло Денікіна, але він має надію, що Врангелю на решті підлягатиме правдивому демократичному уряду Росії «в тесном смысле слова», себто без окраїнних держав і без України. Ми умовились, що будемо часто бачитись, і сьогодні він був у мене «запросто», аби договоритись до чогось конкретного. . .

Вважаю, що при наших тяжких обставинах було б на часі порозумітися з московською демократією і навязати контакт з Врангелем. Коли б досягти порозуміння з московськими демократичними колами, то спільними силами можна вирвати у Антанти необхідну допомогу проти большевиків. Це тепер важливо, бо вона й росіяни переконались, що не переможуть большевиків без нашої допомоги. Нам не потрібно, щоб росіяни зразу визнали нашу самостійність, хай лише визнають наш уряд і Українські Установчі Збори».

Цей оптимізм Лівіцького щодо можливого порозуміння з «московською демократією», а через неї і з Антантою був оснований на невірній оцінці ситуації. Лівіцький забував, що фактично всі російські противольські групи, як і раніше, були рішуче проти якоїбудь української незалежності. Тому, напр., у всіх офіційних відозвах Врангеля його уряд називався «Правительством Юга Росії» і складався з тих самих денікінських міністрів — «єдинонеділимців», як от П. Струве, Кривошеїн та ін. А щодо Антанти, то вона й далі дивилася на українську проблему, як на «внутрішню справу» Росії, іншими словами: жила думками й поглядами самих росіян. Це виразно виявилось через кілька днів у декларації, яку оголосив уряд Франції з приводу визнання нею уряду Врангеля.

З Варшави я вернувся до Львова 10. серпня. Це був час найбільших успіхів большевиків на протипольському фронті. Червона армія стояла недалеко від Варшави. Так само в Галичині большевицькі війська прорвалися далеко на захід, такщо напр. у Львові протягом кількох днів було чути гарматну стрілянину. Нічого дивного, що держави Антанти були перелякані цими успіхами большевиків і вживали всіх заходів, щоб допомогти Польщі в боротьбі з Совітською Росією. Як наслідок цього, 14. серпня у львівських газетах зявилося повідомлення, що Франція окремою декларацією визнала уряд Врангеля, як «уряд Півдня Росії».

Цим визнанням Франція, очевидно, хотіла допомогти Польщі через підсилення — політичне і матеріальне — російського протибольшевицького центру. Але зробила це коштом України. Мовляв, нема ніякої України, є лише Росія. Це заявлялося в той час, коли полякам і французам було вже добре відомо, що українська армія билася героїчно поруч з польською армією і своєю кров'ю підготовляла ґрунт для перемоги поляків. Дійсно, визнання Врангеля Францією було оголошено в паризьких газетах 11. серпня, а вже приблизно через тиждень вся преса була переповнена відомостями про раптовий перелом на фронті біля Варшави: польська армія разом з українською перейшла в успішний протинаступ проти большевиків, які почали панічно відступати на цілому північному фронті.

Як стверджували потім самі французькі і польські воєнні знавці, ця зміна на польському фронті сталася в великій мірі за допомогою української армії. Активність української армії на правому крилі (лінія р. Дністер) і в центрі фронту (оборона Замостя) дала змогу польському командуванню відповідно перегрупувати свої частини і створити «чудо над Вислою». Так Польща була врятована від поразки.

Але становище на Галицькому фронті, де оперувала українська армія, деякий час ще залишалось без змін. Більше того. В той час як наша армія боронила правий беріг Дністра по лінії між Заліщиками і Галичем, большевицька кіннота вдерлася поміж нашим лівим крилом і правим крилом польської армії, перейшла біля Жидачева Дністер і захопила Стрий. Большевики, очевидно, мали намір відрізати українську армію від польської і захопити Галичину.

Я був тоді у Львові і мав змогу спостерігати, як реагувала на все це людність Галичини. Поляки трималися спокійно. Майже не було паніки, хоч деякий час фронт проходив так близько, що у Львові, як я зазначав, було чути гарматну стрілянину. Небезпека московсько-большевицької навали об'єднувала всіх поляків. Інші настрої панували серед української людности Галичини.

Саме в цей час я познайомився ближче з провідниками української соц.-дем. партії Галичини, яких я раніш не знав. Це були: Лев Ганкевич, Микола Ганкевич, Порфір Буняк, Іван Квасниця та інші. Найвизначніший із них був М. Ганкевич, видатний журналіст, людина з широкою ерудицією і талановитий промовець. Він був дуже популярний в робітничих колах як українських, так і польських. Але в цей час уже не мав колишнього впливу в партії. Формальним головою УСДП Галичини був Л.

Ганкевич — львівський адвокат, але фактично справами партії керували П. Буняк — друкарський робітник і І. Квасниця — урядовець місцевої каси хворих.

Поки існував український регулярний фронт, вони трималися спільної лінії з наддніпрянськими соц.-демократами. А коли був підписаний Варшавський договір і Наддніпрянська армія почала похід на Україну спільно з поляками, всі вони, за винятком М. Ганкевича, стали казати, що дальша боротьба з большевиками безвиглядна і що, мовляв, режим польський у Галичині далеко гірший, ніж режим на Наддніпрянській Україні під совітською владою.

Приблизно такими самими настроями в той час жили майже всі українці в Галичині. Як наслідок цього, ціла Херсонська дивізія нашої армії, що складалася переважно з галичан, в кінці серпня залишила фронт під проводом ген. Кравса, полк. Вольфа та інших і перейшла через Карпати до колишньої Чехословаччини, де була інтернована спочатку в Ліберці, а потім в Йозефові в Чехії.

Становище на Галицькому фронті ускладнялося ще тим, що внутрішня боротьба в верхах нашої армії не затихала, навпаки, під впливом відступу все більше розгорялася. Про це я довідався випадково у Львові. Десь в половині серпня до мене з'явилися там полк. Дишлевський і Дідушок і заявили, що вони, як представники від Ю. Тютюнника та О. Удовиченка, їдуть в Тарнів до уряду та до українських громадських організацій з приводу становища в армії. Вони жалілися, що Омелянович-Павленко займається політикою і разом з Загородським та іншими ширить невдоволення проти Петлюри.

Я вислухав їх, не входячи в обговорення самої справи. Було видно, що в верхах армії йшла персональна боротьба між Омеляновичем-Павленком і Тютюнником на ґрунті їх впливів в армії.

Та не вважаючи на ці внутрішні тертя в армії, становище на Галицькому фронті незабаром змінилося на нашу користь. На початку вересня польське командування оголосило протинаступ на всьому південному фронті. Виконуючи цей наказ, наша армія успішно перейшла Дністер і вже 18. вересня була на лівім березі Збруча.

Тим часом спроба нашого уряду взяти участь в мирових переговорах з совітською Москвою скінчилася без наслідків. 10-го вересня польський міністр закордонних справ Сапега, на підставі окремої заяви нашого уряду, вислав Чічеріну телеграму з повідомленням, що голова української дипломатичної місії у Варшаві Андрій Лівіцький просить запропонувати московсько-

му комісаріатові закордонних справ розпочати в Ризі мирові переговори між Совітською Росією і Українською Народньою Республікою. На це Чічерін відповів Сапезі телеграмою з 12. вересня, що, мовляв, т. зв. демократична українська республіка не існує, а існує незалежна українська совітська республіка, яка є союзна з Росією і бере разом з нею участь в ризьких переговорах. Тому, якщо польський уряд хоче говорити в Ризі про «бунтівника», то лише на ґрунті амнестії для цього «бунтівника» від совітського уряду України.

Так большевицька Москва відмовлялася говорити з представниками У. Н. Р. Цим була передрішена справа сепаратного договору Польщі з Совітською Росією.

Новий наступ польсько-українських військ на Україну і сепаратні переговори Польщі з большевиками утворили нову ситуацію на українському фронті. Це положення ускладнялося ще тим, що уряд Прокоповича шукав «тіснішого» порозуміння з російськими протибольшевицькими силами на чолі з Савінковим і Врангелем. В звязку з цим для обговорення ситуації, а також для вирішення справи дальшого перебування представників соц.-дем. партії в уряді 20.—24. вересня в Станиславові відбулося засідання Ц. К. УСДРП з участю О. Безпалка, М. Ковальського, І. Мазепи, Б. Матюшенка, І. Романченка, М. Шадлуна, а також членів уряду А. Ливицького і С. Тимошенка.

На цьому засіданні Б. Матюшенко і М. Шадлун, що перед тим приїхали з Відня, подали інформації про політичне життя за кордоном.

М а т ю ш е н к о оповідав, що серед зах.-європейських соціалістів нарешті почався перелом у ставленні до большевиків. Аж до серпня 1920 р., коли делегація німецьких незалежних соц.-демократів вернулася з 2-го зїзду Комуністичного Інтернаціоналу в Москві, серед європейського робітництва панували безоглядні симпатії до большевиків. Отверезіння почалося лише після повороту німецьких незалежних соц.-демократів з Москви та після оголошення большевиками в пресі відомих умов вступу в Комуністичний Інтернаціонал, що складалися з 21 точки. Після цього соціалістична преса вперше почала писати про негативні сторони большевицького совітського режиму. Серед робітництва в Австрії тоді велася передвиборча агітація до парламенту під гаслом: «Досить заплющувати очі на обман в Росії, який нічого спільного з соціалізмом не має!» В такому дусі почав писати також віденський соц.-демократичний часопис «Ар-

beiter Zeitung», що досі ставився лише прихильно до большевиків.

У Відні, оповідав Матюшенко, утворився організаційний комітет для скликання Всеукраїнського Національного Конгресу в складі 37 чоловік з участю: Д. Антоновича, К. Безкровного, Д. Дорошенка, М. Галаґана, О. Кандиби (О. Олесь), Модеста Левицького, В. Липинського, О. Лотоцького, С. Шемета та ін. Обрано президію комітету, до якої входять: ген. Греків (безп.), О. Макаренко (сам.-соц.), М. Рудницька-Лисяк (безп.), Ф. Слюсаренко (с.-ф.), В. Старосольський (с.-д.) і С. Шелухин (хліб.-дем.). Мета скликання Конгресу: обрати наступника Петлюри, а коли б Петлюра вдержався при владі, то висловитися за Самостійну Україну і розійтись. Деякі з гетьманців, що пристали до конгресової акції, одверто заявляють, що, мовляв, «нам потрібний свій Врангель», а що Петлюра ним не може бути, то залишається єдиний кандидат — Скоропадський.

Ша д л у н інформував, що за даними українських місій Петлюра втрив симпатії за кордоном. Французькі політики, прихильні до української справи, як Пелісьє, Франклен-Буйон та інші, розчарувалися в Петлюрі: він не виправдав надій організатора підчас походу на Київ. Тому вони шукають тепер нової фігури. Говорили деякий час навіть з членом Директорії А. Макаренком і ген. Грековим, але теж розчарувалися.

Далі давали інформації Романченко, що приїхав з фронту, і члени уряду С. Тимошенко і А. Ливицький.

Р о м а н ч е н к о: Винницька спроба з «діловим кабінетом» не вдалася. Популярним у військових колах є уряд Мазепи: мовляв, він знав, чого хотів і куди прямував. Теперішній уряд навіть не вмів взятися за діло. Фактично уряду нема. Це дуже добре розуміє Петлюра, але поки находимося на чужій території, ледве чи вдасться створити щось краще. Уряд поставив ставку на Врангеля, але Врангель — це друге видання Денікіна. Поляки нібито обіцяють нам всяку допомогу моральну і матеріальну, але фактично, коли оце почався наступ нашої армії на схід, регулярне постачання набоями припинилося. Пілсудський при останньому побаченні з Петлюрою в Станиславові сказав: «Далеко без мене не йдїть на Україну, може, я вам чимсь допоможу». В армії незадоволені Петлюрою.

Т и м о ш е н к о: Для порозуміння з Врангелем наше командування вислало в Крим делегацію в складі: полк. Литвиненка (голова), підполк. Крата, хор. Роменського і Л. Чикаленка. Делегація має вяснити, чи можливо і на яких умовах заключити військову конвенцію з Врангелем. Наш уряд має порозуміння

з урядом Кубані, на чолі з от. Іванисом, для взаємної підтримки в боротьбі за незалежну Україну. Кубанський уряд ще раніше підписав договір з Врангелем щодо спільної боротьби проти большевиків.

В другій половині серпня в Ризі відбулася конференція прибалтійських держав з участю нашої делегації на чолі з О. Саліковським. Майже всі учасники конференції, крім литовців, поставилися прихильно до наших домагань. Особливий успіх на конференції мала економічна секція нашої делегації під проводом С. Франкфурта і М. Добриловського.

У зв'язку з наступом нашої армії на Україну окрема комісія при нашому урядові розробляє проект конституції У. Н. Р. А взагалі теперішню раду міністрів не можна вважати за працездатну. Есефи, представники головної урядової партії, тримаються вузько-партійно і всюди тягнуть своїх людей. Напр. створено вужчий кабінет міністрів навіть без відома мого й Лівницького. План військових операцій — закріпитися на півдні України. Наші військові керівники вважають, що цього можливо досягнути тільки при умові порозуміння з Врангелем. Настрої в нашій армії поправили, бо за час перебування на території Польщі в армію багато влилося денікінців з колишніх відділів Бредова тощо.

Л і в и ц ь к и й: Цими днями з Парижу приїхав француз Луар з надзвичайними інформаціями і уповноваженнями. Він каже, що після взяття Києва польсько-українськими військами Франція і Англія мали незабаром визнати Україну, при чім малося на увазі дати Україні допомогу, незалежно від Польщі. Тоді вже Франція мала на увазі безпосередні зносини з Україною. Луар привіз багато листів від різних французьких діячів і товариств, привіз без відома нашого посла Тишкевича. Каже: «у вас в Парижі 20 українців і всі вони належать до різних партій». Він пропонує післати в Європу інформації, що Петлюра бореться проти большевиків разом з іншими новими державами, що повстали на території був. Росії, і згоден на контакт з Врангелем, оскільки він стоятиме на ґрунті визнання незалежності всіх нових держав. Луар каже, що Франція мала на увазі рівночасно з Врангелем визнати також Україну і нібито Врангеля визнано з умовою, що він порозуміється з Петлюрою. На жаль, тепер ми бачимо, що Врангель порозумівається, але не з Петлюрою, а з Моркотуном. Правда, ми маємо відомості, що нібито французький уряд є проти цього.

В справі мирових переговорів у Ризі, — казав А. Лівницький, — я домагався від польського уряду, щоб була дана відповідь

на телеграму Чічеріна, в якій він відмовився говорити з представниками У. Н. Р. Але рада оборони Польщі висловилася проти цього, при чім націонал-демократи і польські соціалісти йшли разом. Але на нашу вимогу Домбський у Ризі буде домагатися, щоб уряд СРСР декларативно заявив про суверенність України, а коли така заява буде, то поляки домагатимуться українського характеру радянської влади на Україні.

На другий день після вислухання цих інформацій на засідання з'явився Л. Чикаленко, член УСДРП, що саме вернувся з подорожі в Крим. Він оповів нам таке:

— Я їздив у складі нашої військової делегації в Крим до Врангеля. Нашим завданням було з'ясувати умови можливого воєнного союзу з армією Врангеля. Можу сказати, що власне жадної російської добровольчої армії в Криму нема. Майже на 80% — це все місцевий український елемент — «малороси», з малою національною свідомістю. Значно менше українців серед офіцерів. Врангель прийняв команду від Денікіна десь незадовго перед початком польсько-українського походу на Київ; від того часу фронт Врангеля просунувся до Кахівки і Мелітополя в Таврії. Оточення Врангеля майже те саме, що було за Денікіна: голова уряду — колишній царський міністр Кривошеїн, міністр закордонних справ — відомий «єдинонеділимець» П. Струве, міністр земельних справ — теж колишній царський міністр Глинка. З «малоросів» там вештаються: Савицький — колишній голова чернігівського губерніяльного земства, Свечин — колишній чернігівський «предводитель дворянства», Черниш — колишній київський губерніяльний агроном, Леонтович та ін.

Врангель прийняв нас у присутності Кривошеїна, Струве, Черниша, Кирея і Леонтовича. Заявив нам, що бажає порозумітися з нашою армією. Краще, казав він, не будемо покищо говорити про політику. В кінці запропонував, щоб представники обох армій зіхалися для заключення військової конвенції.

З розмови з Врангелем було видно, що невдачі Денікіна не залишилися без наслідків. Напр. Кривошеїн потім заявив нам, що коли б з наших переговорів навіть нічого не вийшло, то однаково вже не повториться такого ставлення до української армії, як це було торік за Денікіна. Також представники чужих держав, з якими нам довелося там зустрічатися, запевняли нас, що вже не допустять попередньої денікінської політики супроти України. Та рівночасно ми там довідалися, що з Парижу їдуть до Врангеля для організації «уряду для України» Моркотун, Цитович і Могилянський, а представник Моркотуна ген. Кирей фі-

гурує при уряді Врангеля, як референт в українських справах.¹⁷⁾ Також Струве в розмові з нами ухилився від ясного зазначення свого погляду на справу України.

Армія Врангеля трохи більша за нашу. Оце тепер в Крим прибуло з Польщі щось коло 30 тисяч бредовців. Приїзд нашої делегації наробив там чимало шуму. Проходу не було нам, особливо від старшинства та від тамошньої інтелігенції: всі хочуть до нас, — бояться, що до зими большевики викинуть їх в море. Ген. Нога, що приїздив до нашої армії від Врангеля, вернувшись в Крим, зробив доповідь в прихильному для нас дусі. За це про нього стали говорити, що він, мовляв, «продався Петлюрі». Відомий «єдинонеділимець» В. Шульгин агітує в Криму за мир з Совітською Росією, бо, мовляв, там він бачить базу для відбудови «великої Росії». Але прихильників він не має.

Після цих інформаційних звітів відбулися дискусії щодо дальшої участі представників УСДРП в уряді. Промовці різко поділилися на дві групи. Ковальський, Лівіцький і Тимошенко настоювали на тому, щоб Центр. Комітет соц.-дем. партії не тільки не відкликав своїх представників з уряду, а навпаки поповнив їх число ще новими особами. Вони доказували, що, на їх думку, я і Безпалко зробили помилку, коли в Проскурові вийшли з уряду. Всі інші учасники наради висловились проти такого погляду на справу. Всі ми вважали, що доки український уряд перебуває не на своїй території і стоїть на ґрунті «недоторкальності» Варшавського договору, Петлюра буде мати «зв'язані руки» і, очевидно, спиратиметься на консервативну більшість уряду. А в таких умовах праця соціалістів в уряді, як уже показав попередній досвід, буде не можлива. До того ж уряд і Петлюра, казали ми, орієнтуються на союз з Врангелем, а ми не вимо в позитивні наслідки такого союзу.

Між іншим, Безпалко під час дискусій сказав: — Я вважаю, що це ніхто інший, а сам Лівіцький головно завинив у тому, що соц.-демократи не можуть входити в уряд. Це ж була його постійна мрія утворити уряд на взір того, який тепер маємо. Тепер Лівіцький розчарований. Але вихід, який він пропонує, не реальний. Ми вже спробували бути з правою коаліцією в меншості. Вдруге цього повторювати не мусимо.

Отже більшістю всіх проти Ковальського (Лівіцький і Тимошенко в голосуванні не брали участі) Ц. К. УСДРП поста-

¹⁷⁾ Як відомо, незабаром поміж урядом Врангеля і Моркотуном дійсно прийшло до порозуміння; у зв'язку з цим припинилися дальші переговори між Врангелем і урядом У. Н. Р.

новив відкликати решту своїх представників з уряду, заклавши разом із цим всіх членів партії до дальшої активної участі в праці державного будівництва У. Н. Р. Рівночасно ухвалено: з огляду на вузько-групові цілі, що їх поставили собі організатори проектового Всеукраїнського Національного Конгресу у Відні, ухилитися від участі в цій акції і домагатися від уряду якнайшвидшого скликання на території України законодатного органу — передпарламенту в порозумінні з представниками політичних і громадських організацій на Україні.

Як наслідок постанови про неучасть в уряді, А. Лівіцький і С. Тимошенко незабаром вийшли зі складу членів УСДРП. Тим часом на другий день по закінченні цих нарад я, з доручення своїх товаришів, був у Петлюри в його ставці на фронті.

Петлюра зустрів мене дуже привітно. Він вже знав про рішення нашої конференції щодо відкликання соц.-демократів з уряду, але не висловив мені з приводу цього ніякого незадоволення. Натомість його дуже зацікавила постанова нашої конференції про скликання передпарламенту. «Чи треба скликати передпарламент і в якому складі? — питався Петлюра. Я сказав, що без органу народнього представництва система нашого управління буде мало чим відрізнятися від системи Врангеля. Крім того, без передпарламенту тяжко буде притягати до державної праці ширші кола громадянства. Я звернув його увагу на настрої, які панують серед української еміграції поза Польщею, зокрема на акцію наших віденських емігрантів щодо скликання Всеукраїнського Національного Конгресу.

Вислухавши мене, Петлюра сказав, що це добра ідея — скликати передпарламент. Це може, додав він, паралізувати наміри ініціаторів віденського конгресу. Видно було, що конгресова акція у Відні його непокоїла. Принаймні він тут же заявив мені, що негайно звернеться до голови уряду з пропозицією, щоб був спішно виготовлений проект скликання передпарламенту з законодатними функціями. Умовилися, що Петлюра в своєму листі до Прокоповича назве цей орган народнього представництва Державною Народньою Радою (ця назва дійсно потім фігурувала в законі з 12. листопада 1920 року).

Після цієї ділової розмови я залишався у Петлюри ще коло 2-х годин. Він просив мене, щоб я не поспішав з відїздом. Ми вийшли з «теплушок» на прохід, і Петлюра довго оповідав мене про свої різні «болі» в державній роботі. Ніколи ще він в розмовах зо мною не висловлювався з таким огірченням про уряд і про командування, як тепер. Він жалівся, що цей кабінет мало працездатний. Казав, що даремно Омеляновича-Павленка різні

інтригани втягають у політику, бо це виходить врешті на шкоду і армії, і державній справі.

Взагалі я мав вражіння, що Петлюра під «опікою» правого українського табору почував себе наче якимсь самотнім і навіть безпомічним. Було видно, що він як політичний діяч значно виріс за останні роки української боротьби і стояв далеко вище за всіх своїх досить численних противників і конкурентів. Але працюючи над здійсненням ідеалу вільної, незалежної України, він бачив на кожному кроці нашу дійсність, бачив слабкі, напівзруйновані попередньою неволею сили нації, і це душевно його гнобило.

Я вернувся від Петлюри під вражінням, що в ставці Головного Отамана запанували нові настрої: не було колишнього ентузіазму, і почувалась якась непевність за майбутне.

Ще коли я був у Петлюри, то наша армія, як він мені оповідав, вже оперувала на схід від Нової Ушиці і Камянця на Поділлі. Рівночасно на схід посувалася також армія польська. В цих умовах поляки, коли б хотіли, могли примусити большевиків на певні уступки щодо української справи. Тим часом ніяких конкретних відомостей про переговори у Ризі ще не було. Тому я послав 6. жовтня листа у Варшаву до А. Лівіцького, в якому між іншим писав:

«Користуючись Вашим перебуванням у Варшаві, раджу Вам звернути увагу тих, кого слід, на те, що Свіська Росія тепер переживає тяжке військово-становище, що через це вона може піти на солідні уступки, аби тільки підписати мир з Польщею. Мусимо домагатись, щоб польська мирова делегація твердо поставила справу як одну з умов закінчення миру. Думаю, що при твердості з боку поляків большевики згодяться вивести свої війська принаймні з Правобережної України».

На жаль, поляки ніякої «твердості» щодо українських домагань не виявили. Вони навіть не постаралися, щоб при столі пертрактантів у Ризі засіли й представники... союзнаї України, хоч своїми зусиллями й подвигами армії українці спричинились до польської перемоги.¹⁸⁾ Як наслідок цього, 12. жовтня 1920 р. між Польщею і Свіською Росією підписано прелімінарний

¹⁸⁾ Підчас мирової конференції в Ризі туди виїздила делегація від ЗОУНР в складі: Костя Левицького (голова), О. Назарука, Е. Т. Брайтера і Л. Мишуги. Діяльність цієї делегації обмежилась на тому, що вона вислала конференції свій протест проти трактування питання Сх. Галичини, як внутрішнього питання Польщі, а також протест проти мирового договору щодо Сх. Галичини.

договір, якого українці ніяк не сподівалися. В цьому договорі зазначались кордони між Україною і Польщею річкою Збруч і далі західною Волиню через м. Остріг і до впаду Горині в Припять. Україну при підписанні договору «представляли» Йоффе і Мануїльський від імени уряду Раковського. Договором заборонялось перебування на території Польщі урядів, організацій і військ, ворожих до Совітської Росії. . .

Все це показувало, що польський уряд зломив свій договір з українськими представниками з 22. квітня 1920 р. і залишив українську армію і цілий державний центр У. Н. Р. на призволяще.

XXII. ОСТАННІЙ ВІДСТУП.

Ситуація на Україні в другій половині 1920 р. і поворот В. Винниченка за кордон. Підготовка українського уряду і командування до нового наступу проти большевиків. Контакт української армії з російськими відділами Пережикіна і Яковлева. Політична конвенція між українським урядом і Російським Політичним Комітетом у Польщі. Демісія В. Прокоповича і новий уряд А. Лівуцького. Моя розмова з Петлюрою в Кам'янці. Державна нарада в Ялтушкові. Несподіваний наступ большевиків і друга листопадова катастрофа на українському фронті. Поразка Врангеля та її причини. Нова ситуація на Україні.

Сепаратне перемир'я Польщі з Росією було тяжким ударом для української армії. Не вважаючи на це, уряд і командування стояли за продовження боротьби проти большевиків. З України доходили відомості про страшний режим, який там панував під большевицькою владою. Наприклад, спеціальний посланець Камінський, який приїхав в кінці вересня з того боку фронту, оповідав, що по всій Україні не вшухають повстання проти російських большевиків. Всі заяви большевиків про «нову політику» на Україні, казав він, це порожні фрази, розраховані на обман народніх мас. Все залишилося по старому. Хліб та інші продукти большевики забирають і вивозять в Московщину. Українська інтелігенція винищується. Зокрема з приводу перебування Винниченка на Україні Камінський казав, що Винниченко не має успіху в большевиків. Українці йому теж не довіряють, називають його зрадником.

Неначе на підтвердження всіх цих інформацій десь в середині жовтня стало відомо, що Винниченкові дійсно не пощастило на Україні, і тому він знову вернувся за кордон. Незабаром (23 жовтня) у віденській «Новій Добі», органі Закордонної Групи Української Комуністичної Партії, зявилося таке повідомлення з приводу повороту Винниченка з України:

«Товариша прийняли в Москві незвичайно холодно й неприятно, просто не знаючи, що з ним робити. В безчисленних конференціях, які він мав з многими народніми комісарами, та в

своїй докладній записці він виловив причини, задля яких він приїхав від імени Закордонної Групи У. К. П., і на яких умовах він прийняв би участь в уряді радянської України. Він скрізь одверто й чесно зазначував наші домагання. Вони зводилися до двох точок: 1) Українська Незалежна Радянська Республіка повинна бути фактичною, а не фіктивною. 2) Система правління, яка досі провадилася на Україні, система єдинонеділимської централізації з систематичним нищенням продукційних сил на Україні та експлоатації її природніх багатств повинна бути усунена.

Товариша оббріхували, з ним лицемірили, старалися намовити його жити в Петрограді та тижнями зволікали з відповіддю. А він усе, весь час домагався роботи, якої не міг допрохатися. Нарешті згодилися на його виїзд до Харкова, де цю роботу мав дістати наш товариш. Але яке ж було його здивовання, коли тут правлячі круги з Раковським на чолі прийняли його просто зі страхом, навіть не думаючи давати йому цієї роботи. Тактика московських комуністів супроти товариша була: його «обломати», вбити в нього всяку енергію українського комуніста до праці, зневірити в самого себе, зробити його покірним і податливим оруддям своєї політики на Україні. Тактика, яка показала почасті успішною в приміненні до українських «боротьбистів». Але тов. Винниченко розумівся на замірах московських комуністів, обстоюючи своє. Йому пропонували всякі титули, посади, а на питання, що він має робити, відповідали: нічого! Стало ясным, що приїзд товариша на Україну задумали московські комуністи якнайбільше використати для своїх цілей, не думаючи навіть робити якінебудь зміни в своїй політиці на Україні. . . Все те було причиною, що він за всяку ціну рішився вертати до Зах. Європи».

Слідом за цим повідомленням Винниченко оголосив в українській пресі за кордоном свій «Лист до українських робітників і селян», в якому ствердив все те, чому не вірив раніше, щодо політики російських большевиків на Україні. Ось найголовніші місця з цього «покаянного» листа Винниченка (подаю за львівським «Впередом» з 30. жовтня і 2.—3. листопада 1920 р.):

«Ні для кого не є тайною, що «совітської влади», як такої, влади рад у совітській Росії і Україні майже вже немає. Принцип абсолютного централізму виключає цю форму влади. Совіти зведено до ролі декоративних установ. . .

Весь Ц. К. Комуністичної Партії (большевиків) України не є вибраним, а призначеним з центра органом. Більшість керівників місцевих організацій є із присланих і призначених Політич-

ним бюро Ц. К. РКП. Склад самої КП(б)У через таку політику абсолютизму є самий випадковий і мало споріднений з широкими робітничими масами України. . .

Так само вважається, що Українська Соціалістична Радянська Республіка є самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях. В дійсності ж політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, але навіть її самодіяльність на нівець. . .

Все, що можна, сцентралізоване. Особливо в сфері економіки. Промисловість, транспорт, робітничий ринок, продовольча справа, фінанси, все це залізними дротоми прикуто до московського центру, звідки даються накази й директиви, що часто абсолютно не можуть бути погоджені з українськими умовами, але які силою «залізної дисципліни» мусять бути бюрократично виконані. . . Вся економічна політика по методу абсолютного централізму приводить до голого висмоктування з України її матеріальних ресурсів. Ідея створення власного економічно-господарчого внутрішньо-самостійного центру, що керував би всім економічним життям України, вважається за контрреволюційну. . .

Декларативно й офіційно існує правительство У. С. Р. Р. Але воно не є виборне, не є навіть сформоване КП(б)У, а призначене Політичним бюро Ц. К. РКП. Це є бюрократичний апарат московського центру, який мусить провадити дані йому директиви в дусі загального принципу найгострішого централізму. Більшість урядових інституцій обсаджено елементом неукраїнським, чужим українській національності, незнайомим ні з мовою українських мас, ні з особливостями українського життя. Значна частина урядовців на Україні, не будучи комуністами й революціонерами по суті, а тільки приписаними з кареристичних мотивів до комуністичної партії, будучи перейняті строгою русифікаторською й централізаторською ідеологією, сугубо старанно переводять у життя всі заходи абсолютного централізму. . .

Українська мова, як торік була, так і тепер лишилася нерівноправною мовою; як урядували раніше мовою московського центру по всіх інституціях українського правительства, так урядують і тепер; як відсилалися назад папери, писані українською мовою, так відсилаються і в цей момент. . .

Підозріле відношення взагалі до всього українського. . . Через це не диво зустріти в найщиріших неукраїнських комуністів відношення до комуністів-українців, як до «нечистих» комуністів, як до потенціальних контрреволюціонерів. Не диво ба-

чити деяких українців-комуністів, членів КП(б)У, які, щоб заслужити право бути «справжніми» комуністами, майже відреклися своєї національності, стали ренегатами й часом з більшою ворожістю виступають проти національних українських змагань, ніж самі неукраїнці».

Ось така була ситуація на Україні навіть в оцінці людини, що й після цієї подорожі в совітський «рай» все ще продовжувала називати себе «комуністом».¹⁹⁾ Про цей стан на Україні під большевицькою владою керівники центру У. Н. Р. знали і на цьому власне базували свою віру в успіх дальшої боротьби. Вважалося, що большевизм недовговічний, а тому треба продовжувати боротьбу до остаточного його знищення.

Та не так сталося, як гадалося. До нової катастрофи на українському фронті дійшло швидче, ніж можна було сподіватися.

По закінченні нарад Ц. К. УСДРП в Станиславові я і О. Безпалко стали готуватися до від'їзду на Україну. Ще раніше туди виїхав І. Романченко. Всі ми були тої думки, що треба їхати на Україну та допомогати українському центрові в боротьбі з московськими окупантами.

Тим часом наше командування вступило в контакт з російськими військовими відділами, що були сформовані заходами Російського Політичного Комітету в Польщі, який ще до підписання польсько-совітського перемир'я в Ризі, а саме 4. жовтня окремою декларацією визнав владу Врангеля. Ці російські відділи склалися: з т. зв. 3-ої російської армії ген. Перемикіна, зорганізованої переважно з полонених червоноармійців, кількістю до 3500 людей, і кінної козацької дивізії осаула Яковлева з донських та кубанських козаків коло 2000 вояків. На підставі порозуміння між Російським Політичним Комітетом і урядом У. Н. Р. дивізію Яковлева приділено до складу української армії, вона мала оперувати на лівому її крилі в напрямі на Винницю. Армія Перемикіна мала наступати на Бердичів—Козятин і помагати нашому командуванню лише в оперативному відношенні. Вже в середині жовтня ці російські відділи перейшли з Во-

¹⁹⁾ Подорож Винниченка в Совітську Україну не тільки невилікувала його самого від «комунізму», але не вплинула оздоровлююче й на деяких інших наших закордонних «радянців», що продовжували орієнтуватися на «соціалістичну» Росію. Так, напр. М. Грушевський у віденському журналі «Борітеся — Поборете», органі Закордонної Групи УПСР за жовтень 1920 р., писав: «Які б не були хиби большевицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока, що все таки скорше з ними, ніж з якимнебудь іншим російським урядом, як партією, можемо сподіватись порозуміння».

лині в район Підволочиська — Чорний Острів для спільних операцій разом з українською армією проти большевиків.

Наслідком цього військового порозуміння трохи пізніше (5 листопада 1920) у Варшаві підписано конвенцію між представниками українського уряду (С. Стемповський, П. Зайців, Л. Михайлів, О. Ейхельман, О. Ковалевський і ген. В. Зелінський) і представниками Російського Політичного Комітету (Н. Булгаков, Б. Гершельман, Д. Одинець, В. Уляницький і ген. Перемикін). Із шести параграфів цієї конвенції оголошено лише перший. Решта параграфів, що торкалися чисто воєнних і стратегічних питань, згідно з умовою, не підлягали оголошенню. В параграфі 1-му конвенції говорилося:

«Виходячи з права українського народу на самостійне державне існування, Російський Політичний Комітет в Польщі на чолі з Б. Савінковим визнає:

1. Державну незалежність Української Народньої Республіки на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою.

2. Суверенність Українських Установчих Зборів, скликаних на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування».

Але всі ці приготування українського уряду до нового наступу на Україну не мали успіху. Після підписання перемиря в Ризі большевики забрали свої сили з польського фронту і перекинули їх проти нашої армії і армії Врангеля. Тим часом український уряд і командування не використали як слід тритижневого перемиря на фронті (від 19 жовтня до 9 листопада 1920), що було встановлене Ризьким прелімінарним договором. Все це дало можливість большевикам негайно після закінчення перемиря розпочати наступ проти нашого фронту.

До Кам'янця я приїхав із Станиславова 16 жовтня. На другий день в місцевій газеті «Слово» я прочитав повідомлення про демісію В. Прокоповича і про призначення головою ради міністрів А. Лівіцького. Які були причини демісії Прокоповича і призначення замість нього Лівіцького, мені було невідомо. Лівіцький і С. Тимошенко ще в Станиславові заявили мені, що, не вважаючи на постанову партійної конференції, вони залишаються в уряді. Через кілька днів, 13 жовтня, вони подали заяву до Ц. К. УСДРП про свій вихід із партії.

Коли я приїхав у Кам'янець, то там нікого з членів нового уряду ще не було. Лівіцький приїхав лише 3 листопада, а центральні державні установи прибули навіть ще пізніше. Але Петлюра, коли я приїхав, був уже в Кам'янці. Довідавшись про мій

приїзд, він 31. жовтня прислав до мене свого осаула О. Доценка, і я поїхав до нього, щоб поінформуватися про становище на фронті.

Петлюру я застав в якомусь пригніченому стані. Після взаємних інформацій він почав мені з огірченням оповідати, що невідповідальні люди втягують Омеляновича-Павленка до політики, під їх впливом Омелянович-Павленко прислав йому листа з вимогою, щоб була скликана державна нарада з участю представників війська й то якнайскорше. Петлюра питав мене, чи слід скликати таку спільну нараду уряду і керівників війська. Я сказав, що попередній досвід нашої боротьби показав, що втягувати військо в політику не має рації, особливо в такі моменти, коли керівники армії повинні всю енергію скерувати на підготовку для дальшої боротьби з ворогом. Що треба зробити, так це скликати при першій можливості законодатний орган, а крім того уряд повинен бути тут в тилу армії, а не десь там за Збручем. На це Петлюра мені нічого не сказав, але я побачив, що він був проти наради, якої домагався Омелянович-Павленко. Про становище на фронті Петлюра сказав, що має надію на успішний наступ нашої армії проти большевиків.

Прощаючись з Петлюрою, я помітив знову, як і при своєму останньому побаченні з ним в Галичині, якусь тривогу в його настроях щодо дальших перспектив нашої боротьби.

Тим часом життя в Кам'янці оживало. Крім Лівіцького і деяких інших членів уряду, незабаром з Галичини приїхали центральні державні установи. Було відомо, що згідно з Ризьким прелімінарним договором перемиря кінчається 9. листопада, тому всі напружено ждали дальшого розвитку подій на фронті.

В цей час я несподівано довідався від нового голови уряду А. Лівіцького, що 8. листопада в ставці командуючого армією в Ялтушкові відбулася державна нарада з участю Петлюри, всіх членів уряду і командирів дивізій на чолі з Омеляновичем-Павленком. Лівіцький оповідав мені, що на нараді ухвалено: видати негайно закон про передпарламент і якнайшвидче його скликати. Постановлено також розпочати 12. листопада наступ проти большевиків. В кінці ухвалено відозву за підписом усіх членів уряду і командирів дивізій, в якій населення і військо закликались до останнього рішучого бою з імперіялістичною Москвою. Більшість учасників наради, казав Лівіцький, домагалися утворення постійного органу з представників уряду і війська, але нібито йому, Лівіцькому, вдалося переконати всіх, щоб цього не робити, а замість цього видати відозву до населення від імени уряду і командування.

Я гадаю, сказав наприкінці Лівіцький, що наш наступ проти большевиків буде успішний. А щодо передпарламенту, то рада міністрів уже обговорює проекти законів про Тимчасову Конституцію і про скликання Державної Народньої Ради.

Того ж дня я мав нагоду ознайомитися зі змістом відозви, що її ухвалено на державній нараді 8. листопада. Повний текст цієї відозви був такий (подаю його за віденською «Волею» з 27. листопада 1920 р.):

«Український Народе! Волею Твоєю та наступом Твоєї армії звільнена частина України від ворога. Вона очищена від лютого пришельця, який грабував, насилував, вбивав, села у згарища перемінював, міста руйнував, Твоє добро нівечив та чужим був оцій землі. Ти зрозумів, Український Народе, що Твоя правда є святою. Ти зрозумів, що тільки заодно з власною своєю армією переможеш ворога й оце робиш геройські зусилля: Ти віддаєш своїх синів армії, допомагаєш їй у всьому, що маєш, кормиш своє військо. І козак здобуває батьківські землі та без пощади жене ворога.

Але ще один кривавий бій маєш перед собою. І буде це останній бій. Ми запропонували большевикам мир, але вони відкинули наші пропозиції. Вони не захотіли покинути нашу країну. Вони прагнуть війни, жадуть крові, хочуть Твоєї неволі. Вони бажать собі війни — й Ти мусиш дати їм її. Повстань, як одна душа, одностайно стань до оборони Твоєї батьківщини й викинь чужих хижаків поза кордони рідних Твоїх земель. Головний Отаман військ У. Н. Р., а з ним укупі уряд та командування кличуть Тебе до останнього бою. То й Ти готуйсь, Український Народе!

Європейські держави врешті зрозуміли наші права та ввійшли на шлях політичних і торговельних взаємин з нами. Тому, що наш ворог — це ворог усього світу. Усьому світові він несе смерть і загибель. Там, де пишались щасливі села, де білими стінами ясніли церкви, де їхні хрести золотом мигтіли, де селянин мирно добував собі насущного хліба, де муравлиним життям міста кипіли, скрізь і всюди большевики залишили пустелю. Остались за ними тільки руїни й плач та зойки.

Скиньмо нарешті це наше прокляття! Удармо на ворога, виженім його з нашої землі, политої святою кров'ю її синів, та розпочнімо нове буття! А буде воно таким, як Ти, Український Народе, вирішиш.

В єднанні сила й перемога! У Твоєму імені, Український Народе,

ми домагаємось від усіх громадян краю цілковитого послуху. Вперед з Богою поміччю!

Головний Отаман Петлюра. Члени уряду: А. Ливицький, О. Саліковський, А. Ніковський, С. Тимошенко, В. Прокопович, Є. Архипенко, П. Красний, в. о. міністра війни Галкін, керуючий міністерством фінансів Відібіда. Командуючий армією М. Омельянович-Павленко, начальник штабу армії П. Липко. Командири дивізій і частин: Базильський, О. Загородський, О. Удовиченко, Ю. Тютюнник, Безручко, Бурковський, Долуд, Гулий.

8. листопада 1920 року».

На мене ця відозва зробила не зовсім добре вражіння. Автори відозви, з незрозумілих для мене причин, зовсім обминули всі ті найважливіші справи, як напр. політичний устрій на Україні, земельна справа та ін., що в той час надзвичайно хвилювали народні маси на Україні. Взагалі ситуація на Україні була революційна. В цих умовах кликати український народ до «останнього кривавого бою» з большевиками і згадувати при цьому лише про Бога і церкву було, очевидно, замало. З цього погляду ця відозва значно відрізнялася від відозв попередніх урядів У. Н. Р., що ставили перед українськими масами окрім національно-політичних також справи суспільно-господарські.

Це була остання відозва уряду У. Н. Р. на своїй території. Бо раптом ситуація на фронті так радикально змінилася, що весь державний центр У. Н. Р. мусів негайно податися знову на захід.

Вже раніше було відомо, що большевики після перемиря на польському фронті почали енергійний наступ проти Врангеля на півдні України. В цьому наступі брав участь також Махно з своїм військом, вступивши знову (це вже втретє за чергою) в союз з большевиками. Тепер, коли термін перемиря на польському фронті кінчився, большевики негайно перейшли в наступ також проти української армії. Тут вони скористалися нагодою, яку їм дали самі українці.

Сталося так, що учасники згаданої наради, захопившись «високою політикою», забули про те, що такі справи як встановлення терміну наступу на фронті не повинні виходити за межі найвужчого кола відповідальних людей. Тим часом постановова ялтушківської наради про наступ нашого війська вже на другий день перестала бути таємницею. Так, напр., один з учасників цієї наради згадуваний Ю. Магалецький в своїх споминах («Літ.-Наук. Вісник», Львів 1927, кн. IX—X) пише: «На другий день після наради в Ялтушкові 8. листопада, де вирішено по-

чати наступ всім військам 12. листопада, вже в Могилеві 9. листопада вечером чув я на власні вуха, як старшини наші з панночками на вулиці говорили про цей наступ. Говорили про цей наступ всі, і мене навіть жиди питали про це».

Наслідків такої «підготовки» нашої армії не довелося довго чекати. Довідавшись про плани нашого командування, більшевики негайно розпочали наступ проти нашого фронту. Вже 10. листопада, тобто за два дні до призначеного наступу нашої армії, большевицька кіннота зробила глибокий прорив на нашому фронті на північ від Могилева, де оперувала дивізія Удовиченка. Наша армія не чекала цього наступу, тому почала відступати на захід, бо ворог був у багато разів сильніший.

14-го листопада уряд покинув Кам'янець і подався в Галичину. А через тиждень (21. листопада) вся українська армія в кількості коло 30.000 людей, разом з російськими відділами Перемікіна і Яковлева, після тяжких боїв з большевиками також залишила Наддніпрянську Україну і перейшла за Збруч.

Коли я приїхав після евакуації Кам'янця в Станиславів, то там вже було відомо, що армія Врангеля також розбита більшевиками. Це сталося саме в той день (16. листопада), як більшевики після відступу нашої армії захопили нашу тимчасову столицю — Кам'янець.

З приводу поразки Врангеля Мілюков в своїй книзі «Росія на переломі» (Т. II, ст. 219, 228) пише:

«По суті не було різниці між причинами невдачі Врангеля і всіх попередніх спроб «білої» боротьби. Ріжниця в положенні звичайно була. Вона була в тому, що до кримської спроби Врангель приступив у повній свідомості помилок, зроблених його попередниками. Але... і вибір співробітників і політика, яку він провадив, стояли в повній суперечності з первісними намірами Врангеля. «Ліва політика правими руками», що була проголошена устами Струве, просто перетворилася в праву політику виразного партійного й класового характеру, яка й мусіла була привести до попередніх наслідків».

І далі: «Три питання: земельне, національне і відношення до населення треба було вирішити інакше, ніж вони були вирішені за Денікіна. Але вірні рішення були все л і в і рішення. Врангель був кандидатом п р а в и х. З чисто воєнною рішучістю він взявся з кимбудь і якимибудь способами, аби тільки досягнути успіху.

Але «ліві» рішення приймались Врангелем тільки як спосіб, а не як ціль. І дуже скоро з цієї всієї переоцінки цінностей ви-

глянула попередня права психологія. «Ліва» політика фатально переставала бути лівою, попадаючи в «праві руки». Так було з земельною справою, так було з формою управління, так було з національним питанням».

Так само варшавська «Свобода», орган Російського Політичного Комітету, з приводу невдачі Врангеля писала (17. грудня 1920): «Неможливо переконати народні маси в тому, що вчорашні його вороги, поміщики і прислужники царизму, хочуть знищити його сьогоднішніх ворогів, комісарів і комуністів для його ж, народу, щастя. Як би не були красномовні такого роду прокламації, народ завжди в цім бачить фальш і не повірить. . . З цією психологією народу або мало, або зовсім не рахувались ні Колчак, ні Денікін, ні Врангель, і в цім треба шукати одну з головних причин їх поразки».

Так пояснювали собі невдачу Врангеля російські політичні діячі, що ставились прихильно або йшли разом з Врангелем. Інакше подивилися на причини поразки української армії деякі тодішні керівники українського уряду і взагалі правого українського табору: всю головну вину за листопадову катастрофу 1920 року вони перенесли на Петлюру і зовсім не брали при цім на увагу ту політику «правої психології», під знаком якої вони працювали, починаючи з Винниці.

Тим часом большевики, звільнивши свої сили на зовнішньому фронті, почали зміцнювати свої апарати влади на Україні під захистом регулярних московських армій. Це віщувало недобрий кінець для збройних змагань Української Народньої Республіки.

РІК НА ЕМІГРАЦІЇ

(листопад 1920 — листопад 1921)

XXIII. СПРОБИ РЕОРГАНІЗУВАТИ ПРОВІД У. Н. Р.

Ситуація на еміграції після листопадової катастрофи 1920 р. Закон з 12. листопада 1920 р. про «тимчасове Верховне Управління» і про «Державну Народню Раду». Віденська «Всеукраїнська Національна Рада» і причини її самоліквідації. Тарнівська «Рада Республіки» і її діяльність. Настрої серед української еміграції поза Польщею. Нова ситуація в Тарнові після підписання Польщею Ризького договору з Східською Росією і припинення діяльності «Ради Республіки».

Після листопадової катастрофи 1920 року серед українців, що опинилися на еміграції, запанувала безпорадність і безнадійність. Всі шукали винних в тому, що сталося. Підняла голову стара опозиція проти Петлюри. Мовляв, це він завинив нову катастрофу на фронті. Ті, що так говорили, забували, що уряд і командування були в не меншій мірі відповідальні за те, що підготовка до нового наступу проти большевиків, як ми бачили, не була на відповідному рівні:

Невдачі на фронті були лише приводом, щоб почалася ця нова акція проти Петлюри. В дійсності за всім цим ховалися старі плани противників Петлюри — усунути його від провідного становища в державному центрі У. Н. Р. Це виявилось зараз же після того, як наша армія після невдач на фронті відступила і була інтернована на території Польщі.

Коли на фронті сталася катастрофа, я і Безпалко виїхали в Галичину з наміром розпочати там видання періодичного органу. Вже по дорозі в Станиславів ми побачили, що треба шукати способів для оздоровлення тої атмосфери, що запанувала серед нашої еміграції. В Станиславові ми довідалися, що з-за кордону приїхали до Львова члени української соц.-дем. партії Б. Матюшенко і М. Шадлун. Тому з участю їх і Романченка, що

приїхав з фронту, 24.—28. листопада у Львові відбулася нарада Ц. К-ту УСДРП для обговорення ситуації. Всі учасники наради висловились за те, щоб утворити за кордоном орган об'єднання українських національних сил, що опинилися на еміграції. Поки не сталася катастрофа на фронті, була надія, що на території України вдасться скликати передпарламент. Тепер про це не могло бути мови. Тим часом разом з урядом і армією з України виїхала велика кількість інтелігенції і взагалі свідомого українського громадянства (понад 7.000 людей). Тому після обговорення ситуації нарада ухвалила резолюцію, в якій говорилося, що уряд У. Н. Р. має «негайно скликати Українську Національну Раду, як орган представництва всіх політичних партій України, з функціями передпарламенту на час до скликання органу народнього представництва на території У. Н. Р.». Статут такого органу мав виготовити уряд у порозумінні з українськими політичними партіями та громадськими організаціями.

Та ще не скінчилася ця наша нарада, як ми довідалися, що декотрі керівники армії разом з деякими членами уряду беруть участь в політичній акції проти Петлюри, як Головного Отамана і Голови Директорії. Ще коли я був у Кам'янці, то там у зв'язку з державною нарадою в Ялтушкові мені оповідали, що в армії заходами Загородського, Долуда та Ю. Магалевського, що був референтом в культурно-освітніх справах при штабі армії, висувалася ідея військової диктатури на чолі з Омеляновичем-Павленком. Тепер 26. листопада в Тернополі відбулася довірочна нарада з участю Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, Удовиченка, Загородського, Базильського, Долуда та інших представників війська і членів уряду Є. Архипенка і П. Холодного. На цій нараді ухвалено: 1) негайно скликати нараду з представників уряду, війська і громадянства, що вийшло з України разом з армією; 2) уповноважити командуючого армією звернутися до французьких представників у Варшаві з проською, щоб вони взяли під свій захист українських вояків і 3) домогатися від польського командування, щоб була збережена організація армії У. Н. Р.

З доручення наради Омелянович-Павленко негайно виїхав до Варшави для переговорів у цій справі. А Архипенко, приїхавши в Тарнів, де знову розташувався уряд У. Н. Р. разом з центральними державними установами, почав інформувати всіх, що, мовля, ситуація ясна: з Петлюрою скінчено. Армія бере у свої руки справу. Буде скликаний передпарламент з 50 осіб, а з Петлюрою хай його прихильники роблять, що хотять. Армія в разі потреби переїде в Румунію, яка, мовляв, буде воювати з Совітами.

Довідавшись про всі ці плани своїх противників, Петлюра пробував паралізувати цю акцію. Насамперед він поспішив затвердити проекти законів про «тимчасове Верховне Управління» і про «Державну Народню Раду», що були ухвалені радою міністрів ще на території України²⁰). Як відомо, ці закони залишилися потім конституційною основою для державного центру У. Н. Р. до кінця його існування на еміграції. Особливо закон про «тимчасове Верховне Управління» відіграв важливу роль в дальшому існуванні державного центру У. Н. Р. Так, в цім законі, між іншим, говорилося:

«Коли Голова Директорії не зможе виконувати своїх обов'язків через хворість, відїзд та з інших причин, то його часово з ухвали Державної Народньої Ради заступає Голова Державної Народньої Ради. . . До скликання Державної Народньої Ради заступництво Голови Директорії надається Колегії, яка складається з трьох членів: голови ради народніх міністрів, порядкуючого в Надвищому Суді У. Н. Р. і представника всіх політичних партій України. . . До скликання Колегії Голову Директорії заступає голова ради народніх міністрів».²¹)

На підставі цього закону в 1926 р., коли Петлюра був убитий, А. Лівницький, що був тоді головою ради міністрів, вступив у виконання обов'язків Голови Директорії Української Народньої Республіки.

В законі про «Державну Народню Раду» зазначалося, що

²⁰) Як оповідав мені А. Лівницький, Петлюра затвердив ці закони 2. грудня 1920 р. в Тарнові, але дата була поставлена 12. листопада 1920 р., тобто тим днем, коли ці закони ухвалила рада міністрів.

²¹) Треба зазначити, що «Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в У. Н. Р.» в значній своїй частині був по суті перерібною згадуваного проекту «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства», що був ухвалений 14-го лютого 1920 р. в Кам'янці підчас Зимового походу. Ріжниця була та, що в проекті «Тимчасового закону» Директорія залишалась як колегіальна державна установа, тоді як в законі про «тимчасове Верховне Управління» говорилося про «Директорію в особі голови Директорії», тобто Петлюру одного проголошено за верховну владу Української Народньої Республіки. В законі про «тимчасове Верховне Управління» немає параграфів, що були в проекті «Тимчасового закону» про армію, зокрема про права головного отамана і головнокомандуючого армією. Зате в цім законі є наведений вище артикул про новий порядок заміщення голови Директорії, яким фактично касувалася постанова Директорії з 15. листопада 1919 р., в якій говорилося, що на випадок смерті Петлюри «все верховне керування державними справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії або одного з них».

Отже закон 12. листопада 1920 р. вніс значні зміни в конституційне життя державного центру У. Н. Р.

Державна Народня Рада є «тимчасовий орган народнього представництва» з законодатними функціями і складається «з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій і установ».

Крім затвердження цих законів, Петлюра почав переговори з політичними партіями. Так, 6. грудня він запросив до себе на нараду представників соц.-демократів, соц.-революціонерів, соц.-федералістів, нар.-республіканців і сам.-соціалістів. Всі представники цих партій висловились на цій нараді за негайне скликання законодатного органу з представників ширшого громадянства. Щодо участі армії, то був висловлений погляд, що армія має бути безпартійна і що участь представників війська в біжучій політиці внесла б розбрат в ряди вояцтва. Петлюра свого погляду не висловив, зазначив лише, що він проти участі армії в такому органі, і запропонував, щоб партії щодо всього іншого порозумілися між собою.

На другий день в Тарнові відбулася нарада представників зазначених партій під головуванням М. Шадлуна. На цій нараді ухвалено: Уряд У. Н. Р. має в найближчому часі скликати Українську Національну Раду з представників від партій і від громадських організацій. Військо і неполітичні організації в Раді участі не беруть. Рада має законодатні функції і існує лише до часу скликання на Україні всенароднього представництва — парламенту.

Так була започаткована акція обєднання українських національних сил на еміграції. Для продовження підготовних переговорів у цій справі О. Безпалко виїхав зі Львова у Тарнів. Я залишався у Львові. Якось в кінці грудня, коли справа з утворенням Національної Ради ще не була остаточно вирішена, до мене по дорозі з Тернополя до Тарнова заїхав Омелянович-Павленко. Із розмови з ним я побачив, що «верхи» армії дійсно настроєні проти Петлюри.

Омелянович-Павленко оповідав, що військо голодує, і є багато хворих. Лютує цинга (скорбут). Через тяжкі умови життя багато вояків утікає, хто куди може. Армія зменшується: із 30.000 вояків, що перейшли Збруч, лишилося тільки коло половини, із них до 5.000 старшин. У війську велике невдоволення Петлюрою і урядом. Омелянович-Павленко був тої думки, що більшовики будуть знову вести війну з Польщею і матимуть успіх, бо поляки небоєздатні. Чи не краще було б для нас, казав він, щоб нашу армію перевезти в Румунію, там наших інтернованих годуватимуть краще, як тут.

Тим часом через кілька днів з Тарнова приїхав Безпалко з

песимістичними інформаціями щодо скликання Національної Ради. Він казав, що мабуть з цієї справи нічого не вийде, бо заходами Лівичького земці (кол. діячі органів місцевого самоврядування) і кооператори домагаються для себе половини всіх місць в Раді. Крім того, між Петлюрою і Лівичьким немає згоди. Петлюра взагалі скептично дивиться щодо наслідків скликання Ради, а Лівичький боїться, що Рада не буде «законопослушною», тому вживає всіх заходів, щоб напакувати туди своїх людей.

За таких обставин справа скликання Національної Ради вже почала було завмирати. Але тут трапилася подія, що примусила Петлюру поспішити з реалізацією цієї справи. Як я вже зазначав, ще у вересні 1920 р. заходами українських емігрантів у Відні утворився був організаційний комітет для скликання Всеукраїнського Національного Конгресу за кордоном. Але з цих заходів тоді нічого не вийшло. Спочатку від участі в конгресовій акції відмовилися галицькі партії, трохи згодом відійшли від справи українські соц.-демократи; інші групи, як хлібороби-демократи і самостійники-соціялісти, взагалі не могли між собою порозумітися щодо завдань конгресової акції, — і так справа була похована.

Тепер, під впливом листопадових невдач на фронті, віденські емігранти знову взялися до консолідації українських національних сил на еміграції. Наслідком цього 23. грудня у Відні повстав організаційний комітет для скликання Всеукраїнської Національної Ради як «органу громадської репрезентації українського народу». А незабаром, 4. січня 1921 р., там же у Відні відбулися установчі збори «Всеукраїнської Національної Ради» з участю представників від еміграції з Наддніпрянської України, з Галичини і Кубані. Головою Ради обрано було С. Шелухина, заступником голови О. Грекова та Р. Перфецького і секретарем М. Залізняка.

Довідавшись про все це, Петлюра 9. січня 1921 р. підписав ухвалений радою міністрів «закон про Раду Республіки». В цьому законі щодо компетенції і складу «Ради Республіки» говорилося:

«З-за неможливости скликати на чужій території Державну Народню Раду згідно з законом 12. листопада 1920 року, на час перебування Правительства Української Народньої Республіки поза межами території Республіки утворюється Рада Республіки, яко тимчасовий зверхній орган народньої влади, якому належить повнота влади.

Державний устрій і постійна конституція, зміни засад робіт-

ничого і земельного законодавства та прав національних меншостей в зв'язку з національно-персональною автономією належить до компетенції повноправного органу Народнього Представництва, що його буде скликано на території Української Народньої Республіки.

Рада Республіки складається з 67 депутатів — уповноважених представників політичних партій і громадсько-політичних організацій України, що почали свою діяльність до 1. липня 1919 року».

Так майже рівночасно повстало два органи об'єднання українських національних сил на еміграції — «Всеукраїнська Національна Рада» у Відні і «Рада Республіки» в Тарнові.

Вже той факт, що ідея створення органів консолідації українських сил на еміграції виникла майже одночасно в різних осередках розміщення еміграції, свідчить про те, що ця ідея була актуальна і своєчасна. Але життя на еміграції взагалі несприятливе для конструктивної праці органів громадського представництва. Історія діяльності тарнівської і віденської Ради це наочно підтвердила. Не минуло й кількох місяців, як обидві Ради, внаслідок внутрішньої розбіжності своїх сил, припинили свою діяльність.

Перша закінчила свою діяльність віденська Рада. Як своїм складом, так і завданнями віденська Рада відрізнялася від тарнівської Ради Республіки. В Раді Республіки була заступлена тільки Наддніпрянська Україна, у віденській Раді брали участь також представники Галичини і Кубані. Рада Республіки була «тимчасовим зверхнім органом народньої влади, якому належала повнота влади». Віденська Рада, згідно з постановою загальних зборів Ради з 12. лютого 1921 р., ставила собі більш обмежені завдання: «допомогати усім українським державним територіям в боротьбі, впливаючи на кожний державний центр в напрямі платформи Ради до можливої згоди між ними, щоб підчас остаточного вирішення східно-європейської проблеми всі три державні центри (Наддніпрянської України, Галичини і Кубані — І. М.) однодушно і з однаковими вимогами виступили перед рішачючими чинниками в обороні наших безспірних і справедливих національно-державних прав».

Але це була програма, яку збиралися проводити в життя лише деякі з тих політичних груп, що входили до віденської Ради. Друга частина членів Ради, а саме представники еміграції з Галичини і самостійники-соціялісти, що були головними ор-

ганізаторами віденської Ради, ставили собі інші завдання. Так, вже незабаром після того, як зорганізувалася віденська Рада, вийшло на яв, що самостійники-соціялісти — О. Андрієвський, член колишньої Директорії, і Олександр Макаренко — ставили собі завдання: за допомогою членів Ради — галицьких діячів правого табору — повалити державний центр У. Н. Р., а головне усунути Петлюру, як провідника цього центру.

Та незабаром виявилось, що й ці дві групи, крім свого «протипетлюрівського» наставлення, в дійсності не мали нічого спільного між собою. Більше того. Самостійники-соціялісти на власну руку і навіть тайно від своїх однодумців — галичан підготували акцію, що йшла всупереч з поглядами і цілями не тільки представників галицької еміграції, але й всіх інших членів віденської Ради. Про цю сепаратну акцію сам.-соціялістів стало відомо в кінці квітня 1921 р. після того, як у віденській та львівській українській пресі був надрукований текст «Деклярації» з 14. березня 1921 р. за підписом О. Грекова, члена кол. Директорії О. Андрієвського і Олександра Макаренка. Повний текст цієї декларації був такий (подаю за віденською «Волею» з 23. квітня 1921 р.):

«Зібрані представники українських партій та організацій, зваживши сучасний політичний мент, вважають конечним ухвалити слідує:

1. Уряд От. Петлюри в теперішнім його складі довів свою абсолютну неспосібність до здійснення національного відродження України і звільнення території від большевицької окупації.

2. Уряд От. Петлюри мусить бути змінений і поповнений елементами, які репрезентують українські сфери національні, політичні і демократичні.

3. Національний Український уряд повинен змагати до увільнення України від большевиків і анархії та установити в краю демократично-республіканську систему і суспільний лад.

4. Українська Народня Республіка повинна увійти в тісний союз військовий, політичний і економічний з Польщею і Францією.

5. Життєвим інтересом Української Республіки є сконсолідування і тривале існування Польської Держави.

6. Всі порозуміння і договори, підписані дотепер між Польщею та Україною, повинні зберегти свою силу і мусять бути поповнені новими трактатами, корисними для обох держав.

7. З погляду на те, що справа Сх. Галичини є внутрішньою справою Польської Республіки, Національний Український Уряд заявляє в цьому питанні своє цілковите незаінтересування.

8. Зєдинені українські міродайні кола національні, політичні і соціальні повинні негайно звернутися до Держав Антанти з метою одержати од них допомогу і протекторат для України, окупованої большевиками.

За згідність:
підполк. Чернушенко.

Власноручні підписи:
Ген. Греков, Др. Андрієвський,
О. Макаренко.

Відень, 14. III. 1921».

Цей сепаратний виступ самостійників-соціалістів, неначе бомба, розбив з середини віденську Раду. Вже 21. квітня з Ради виступили представники галицької еміграції і цілий ряд представників інших груп. А на другий день Виконавчий Комітет віденської Ради ухвалив постанову, в якій осуджував самочинну акцію «деяких членів» Ради і заявляє, що «Всеукраїнська Національна Рада перестала існувати».

Довше проіснувала тарнівська Рада Республіки. Коротко, історія її діяльності була така. Урочисте відкриття Ради Республіки відбулося 3-го лютого 1921 р. в присутності Петлюри, членів уряду і коло 40 членів Ради Республіки, що складалася з представників політичних партій і професійних та культурно-освітніх організацій.²²⁾ Головував на зборах Іван Липа, як старший віком. У своїй вступній промові він сказав, що народне представництво, яким є Рада Республіки, — це традиційно-історична влада на Україні. Форма цієї влади — стародавні князьові віча, козацькі, навіть чорні ради, сойм Богдана Хмельницького, сойм українських емігрантів після поразки Івана Мазепи і інших. А в часі останньої революції — Центральна Рада, Трудовий Конгрес.

Після Липи промовляв Петлюра. Він спинився головно на чергових завданнях державного центру У. Н. Р. В загальній частині своєї промови, рахуючись очевидно з настроями, що

²²⁾ На підставі закону про Раду Республіки, до складу її входили представники: укр. с.-д., соц.-федералістів, сам.-соціалістів, хліборобів-демократів, нар.-республіканців і української селянської соціалістичної партії, що утворилася ще в квітні 1919 р. в Рівному з невеличкої групи правих соц.-революціонерів і частини членів Трудового Конгресу. Крім того, в Раді Республіки були заступлені: спілка залізничників, спілка поштовиків, місцеві самоврядування (земства), українська кооперація і культурно-освітні організації. Українські соц.-революціонери довгий час збиралися також дати своїх представників, але кінець кінцем вирішили цю справу негативно.

панували тоді серед війська і громадянства на еміграції, він між іншим сказав:

— Наш народ політично виріс за роки визвольної боротьби і під тягарем чужої окупаційної влади ясно зрозумів, що тільки своя народня влада забезпечить йому лад, дисципліну та економічний розвиток — ці підвалини державного життя. В основу свого державного життя український народ кладе принцип демократичности. Він вимагає поваги до прав своїх і, що головню, не допустить єдиновлади. Як показав історичний досвід, спроби накинати українському народові волю єдиної людини завжди терпіли невдачі, і авантюри в цьому напрямку тільки руйнували життя, ослабляли опір чужим впливам, кидали Україну в обійми чужоземців.

На слідуєчому засіданні Ради Республіки обрано постійну президію в складі: голова І. Фещенко-Чопівський (с.-ф.), заступник П. Пилипчук (нар.-респ.) і секретар С. Бачинський (сел.-соц.). За підписом цієї президії незабаром (в кінці березня) був оголошений в українській пресі за кордоном «Універсал до Українського Народу», ухвалений Радою Республіки.

В цьому Універсалі заявлялося:

— «Селяне-хлібороби, робітники і всі громадяне України, знайте, що час нашого визволення недалеко. Ваше правительство і військо на чолі з Головним Отаманом Петлюрою знаходяться на чужині, але вони не тратять надії на Самостійну Україну.

Щоб обєднати всі громадські сили, які мусіли йти з армією на чужину, скликано Раду Республіки України, в якій працюють для добра Українського Народу представники українських народніх і демократичних партій та громадських організацій. Рада Республіки є найвищою властю, яка зараз порядкує й буде порядкувати всіми справами України після повороту українського війська на рідну землю, аж поки сам Український Народ вільними голосами вибере представників до Всенароднього Зібрання України — Парламенту. . .

Рада Республіки, в згоді з попередніми законами і постановами Українського Правительства, заявляє, що вся земля на Україні повинна належати трудовому селянству. Робітники України, які так мучаться під кривавою властю російських комуністів, повинні знати, що Рада Республіки хоче установити громадянські права і свободу робітництва, одібрані у нього неситими большевицькими комісарами».

Універсал кінчався словами:

«Народе Український! Ти, що кладеш своє життя в оружній

боротьбі з московськими грабіжниками! Селяне, робітники і всі громадяне — борці за волю України, готуйтеся до повороту Вашої єдиної законної влади на Україну. Збирайте силу на той час, коли вас Рада Республіки і Правительство України поклічуть на трудну й рішучу боротьбу з російськими завойовниками — комуністами. Не робіть неорганізованих повстань, які іноді більше шкодять собі, чим ворогові.

Збирайте велику силу й виступайте на ворога після наказу Українського Правительства, яке через своїх післанців дасть розпорядження в той час, коли буде треба. Будьте готові на всякий час боротьби. Весна й літо 1921 року мають рішити долю Українського Народу, чи буде він ще далі рабом Росії, чи вижене з своєї країни московських грабіжників і створить свою сильну й самостійну Українську Народню Республіку.

Рада Республіки певна, що після тяжкого московського знущання та поневіряння під чужою властю Український Народ заодно з Радою Республіки, Правительством і Військом таки виборе собі вільне і самостійне життя в своїй Незалежній Народній Республіці».

Здавалося, що Рада Республіки відіграє ролю важливого чинника в державному центрі У. Н. Р. і що між Радою Республіки і Петлюрою існує згода та порозуміння. В дійсності Рада Республіки не мала сприятливого ґрунту для конструктивної праці.

І справді, в перші місяці свого існування (лютий — квітень 1921 р.) Рада Республіки в значній мірі спричинилася до оздоровлення еміграційного життя в Польщі та в інших країнах Європи. Фактом свого існування Рада Республіки допомогла державному центрові У. Н. Р. врятувати себе від передчасного загрози.

Тим часом загальне становище центру У. Н. Р. після підписання (18. березня 1921 р.) в Ризі польсько-совітського договору значно погіршало. Вже на початку свого перебування на еміграції державний центр У. Н. Р. був поставлений поляками в дуже тяжкі умови. Голодування вояків по таборах, а також урядовців у Тарнові було звичайним явищем. З приводу цього напр. М. Шадлун ще в січні 1921 р. в листі до мене з Тарнова писав:

«Становище урядовців шодалі гіршає. Їх 2.500 душ, на їх утримання треба в місяць коло 15 мільйонів марок, а уряд польський не дає їм нічого. Ґрунт для повного розкладу. Єдиний вихід — радити всім шукати собі роботи на стороні, а не чекати коштів від уряду. Чим більше вдивляешся в становище і перспективи для цих 2.500 душ, тим більший сум і жах бере».

Так само П. Феденко, що незадовго перед тим примандрував з совітської України, де він залишався з липня 1920 р., трохи пізніше (22. березня 1921) писав мені з Тарнова: «Був я оце в таборі в Ланцуті. Там було Шевченкове свято... В Ланцуті за 1920 і початок 1921 р. поховано більше 2.000 українців! Балакав з військовими. Жаліються на все, та це й зрозуміло. Годують погано, поляки — «союзники» поводяться недостойно, принижують гідність людини і українця. Правительство... козакам не присилає нічого, хоч могло це робити. Ні інформацій, ні книг».

Після підписання Ризького договору в Тарнові і в таборах, як я сказав, ще погіршало. Хоч поляки запевняли, що все буде гаразд, але на ділі було інакше. Як наслідок цього, українські вояки в таборах, а також урядовці в Тарнові та Ченстохові почали рятувати себе «самотужки». Багато молоді перебиралося в Чехію, де знайшли змогу вчитися. Інші виїздили на праці в Німеччину, Францію та інші країни. Організоване політичне життя державного центру Української Народньої Республіки на еміграції завмирало.

В звязку з ситуацією, яка утворилася в Польщі після підписання Ризького договору, я і П. Феденко в другій половині квітня виїхали в Берлін, Відень і Прагу, щоб побачити, чим живе наша еміграція поза Польщею, та намітити собі план дальшої політичної роботи за кордоном. Після того, як Польща замирилася з совітською Москвою, для нас стало ясно, що відновлення української збройної боротьби неможливе в ближчому часі, а тому шкода товктися всім українцям біля центру У. Н. Р., що в цій новій ситуації тратив своє попереднє значіння. Отож перед тим, як вирішити справу, що маємо далі робити, ми хотіли «подивитися на Європу» та побачитися зо своїми однодумцями в Берліні та Відні, які весь час настоювали на тому, щоб я і Феденко покинули Польщу і переїхали до них на захід, де були вільніші умови політичної діяльності. За весь час української революції це була наша перша подорож в держави Центральної Європи.

Ця подорож, дійсно, допомогла нам докладніше орієнтуватися в тодішній ситуації. У Берліні, Відні і Празі ми побачили, що наші українці поза Польщею вже жили самою атмосферою еміграції. Більшість вважали, що центр У. Н. Р. в своєму тодішньому складі збанкрутував і не міг репрезентувати перед світом ідею української державности. За невеликими винятками, це був погляд багатьох з тих українських емігрантів, з якими

нам доводилося зустрічатися підчас цієї своєї подорожі, як напр. М. Шадлун, М. Порш, В. Винниченко в Берліні, М. Галаган, Б. Матюшенко, А. Крушельницький, С. Шелухин у Відні, Микита Шаповал у Празі і т. д.

В зв'язку з таким поглядом на справу наші однодумці (М. Галаган, М. Шадлун та ін.) категорично домагалися, щоб Ц. К. УСДРП відкликав своїх представників з Ради Республіки.

Найбільш хаотичне вражіння на нас зробила українська колонія у Відні. Сталося так, що прямо з потягу ми попали в одну з віденських каварень, «Hertzenhofkaffee», де побачили майже всіх видатніших українців, що жили тоді у Відні. Велика зала каварні була переповнена виключно українцями, представниками різних українських груп, організацій і т. п. Всі вони «конферували» собі за окремими столами. Тут ми побачили: М. Грушевського з його однодумцями М. Чечелем, М. Шрагом і П. Христюком, далі Д. Донцова, Д. Антоновича, М. Галагана, Б. Матюшенка і багатьох інших. Між іншим, тут ми довідалися, що віденська група українських соц.-революціонерів саме тоді розпочала переговори з совітською владою на Україні в справі свого повороту на Україну і з цією метою делегувала О. Жуківського в Харків для попередніх переговорів. Друга сенсаційна подія, про яку тоді всі там говорили, був згаданий сепаратний виступ самостійників-соціалістів у віденській Національній Раді. Саме в цей час в українській пресі у Відні та в Галичині була оголошена «деклярація» за підписом О. Грекова, О. Андрієвського і О. Макаренка.

У Відні ми пробули біля тижня. Після Тарнова це була тоді найбільша українська еміграційна колонія в Європі. Між іншим, у Відні я мав тоді зустріч з членами кол. Директорії А. Макаренком і Ф. Швецем, з от. А. Мельником, Дмитром Левицьким, що був нашим послом у Данії, а пізніше стояв на чолі Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) в Галичині, і з багатьма іншими українськими діячами. Майже всі наші віденські емігранти жили без якогонебудь конкретного діла і здебільшого витрачали час на взаємні сварки та безкінечні конференції про «високу політику».

Підчас цієї своєї подорожі ми побачили з преси та з розмов з деякими чужинцями, що в цей час за кордоном організована українська пропаганда майже припинилася. Українські дипломатичні місії, через безперестанні скорочення свого складу і коштів, вже не могли провадити тої пропагандивно-інформаційної праці, яку провадили раніше. А наші емігрантські політичні групи та організації займалися більше загальною

політикою і не уділяли належної уваги цій справі. Як ми помітили, особливо відчувалася потреба в систематичній і добре поставленій пропаганді серед зах.-європейських соціалістів, що в той час, як уже я зазначав, набирали великого впливу в політичному житті багатьох країн Зах. Європи.

Вже при зустрічах з представниками німецьких соц.-демократів у Берліні, потім у Відні (О. Бауер, Ф. Адлер та ін.) ми побачили, що вони з великим упередженням ставились до української визвольної боротьби, очевидно, під впливом ворожої пропаганди. Дехто з соціалістичних діячів, як напр. К. Каутський, просто нам казали, що українська проблема для них ще неясна. Приблизно це саме нам заявили в Празі тодішні провідники чеських соц.-демократів А. Немец, Ф. Томашек, Я. Астер. Вони казали, що їм бракує докладніших інформацій про Україну, тому радили нам звернути на це увагу.

Всі ці наші зустрічі з німецькими та чеськими політичними діячами переконали нас в тому, що ми мусимо своє перебування за межами України по можливості використати для інформації світу про українську справу. З цим рішенням ми вернулися до Тарнова. Малося на увазі, в разі потреби, навіть відкликати своїх представників з Ради Республіки, аби присвятити якнайбільше уваги пропаганді української справи в світі.²³⁾

За кордоном я і Феденко пробули біля місяця. За цей час в становищі центру У. Н. Р. відбулися значні зміни. Ще перед нашим відїздом з Польщі варшавський сойм ратифікував (15 квітня) мировий договір між Польщею і Совітською Росією. Наслідком цього польський уряд, виконуючи умови Ризького договору, заборонив формально політичну діяльність як російським, так і українським емігрантам на території Польщі. У звязку з цим 26-го квітня в Тарнові під головуванням Фещенка-Чопівського відбулося останнє легальне засідання Ради Республіки. На цім засіданні, крім закону про скорочення штатів урядовців державних центральних установ, прийнято таку постанову: «Через несприятливі політичні обставини, що утворилися після ратифікації мирового договору між Польщею і більше-

²³⁾ На цім місці слід зазначити, що вже в 1923 році Ц. Комітету УСДРП вдалося видати в Берліні такі публікації німецькою та англійською мовою з інформаціями про українську визвольну боротьбу: I. Mazera: Der Bolschewismus und die russische Okkupation der Ukraine (Большевизм і російська окупація України); P. Fedenko: Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine (Національна і соціальна визвольна боротьба України); Die Hungersnot in der Ukraine і The famine in the Ukraine (Голод на Україні).

виками, засідання Ради Республіки припиняються на теренах Польщі».

Отож коли я і Феденко вернулися 16. травня в Тарнів, то там Рада Республіки вже відбувала свої засідання нелегально. Це було новим важливим мотивом, що примусив українських соц.-демократів негайно відкликати своїх представників з Ради Республіки. В постанові Ц. К-ту УСДРП, що була ухвалена з цього приводу, говорилося:

«УСДРП, беручи участь в Раді Республіки, ставила своїм завданням в тяжкий переходовий час української державности впливати організованим способом на консолідацію українських громадсько-політичних сил і шляхом критики та контролю над діяльністю існуючого українського урядового центру боронити демократичні традиції У. Н. Р., зберігаючи і зміцнюючи таким чином ґрунт для дальшої боротьби за українську державність.

Після ратифікації мирового договору між Польщею та Росією Рада Республіки, як закордонний орган об'єднання українського громадянства, не може існувати легально, а тому перестає бути засобом для відкритої пропаганди і контролю над діяльністю українського урядового центру.

Незалежно від цього Рада Республіки, хоч і відіграла певну позитивну організаційно-виховуючу роль для українського громадянства за кордоном і почасти на Україні, все ж не була в силі утворити відповідний урядовий центр, який би ясно уявляв біжучі завдання сучасного українського життя і був здібний до їх виконання. . .

В цих умовах дальша участь представників УСДРП в Раді Республіки не може бути корисною. . . Ц. К. УСДРП, не припиняючи дальшої боротьби за демократичну українську державність, ухвалює негайно відкликати представництво УСДРП з Ради Республіки».

Ця постанова була прийнята 18. травня. Того ж дня я був у Петлюри. Наша розмова торкалася головню дальшої діяльності Ради Республіки. Я поінформував Петлюру про постанову соц.-демократів щодо відкликання своїх представників з Ради Республіки. Вислухавши мене, Петлюра нічого не сказав, але почав з огірченням говорити про Раду Республіки і про те, що, крім критики та балаканини, він в її діяльності не бачить нічого позитивного. Врешті, сказав він, було б в інтересах справи, коли б Рада Республіки хоч на 1—2 місяці зробила собі ферію та припинила свою діяльність. Я вже не можу, казав він, витримати цієї атмосфери взаємного невдоволення та нападок. Всі на мене невдоволені. Тому хочу з кіннотою йти на Україну. Маю відомо-

сті, що Савінков збирається в червні почати повстанську акцію в Росії.

На другий день я виїхав до Львова. Незабаром туди переїхав також Феденко. Але Рада Республіки й після виходу соц.-демократів не припиняла своєї діяльності, хоч внутрішній розклад її чим далі все більше зростав. Річ в тому, що соц.-демократи своєю участю в Раді Республіки все таки піддержували в ній певну рівновагу сил. Тому кабінет В. Прокоповича, що був утворений в березні 1921 р. замість кабінету А. Ливицького, спирався на певну більшість в Раді Республіки. Тепер, після виходу соц.-демократів, самостійники-соціялісти разом з хліборобами-демократами та деякими іншими групами розпочали акцію за повалення уряду Прокоповича. Вони хотіли використати нову ситуацію, що утворилася в Раді Республіки, і «легальним шляхом» захопити провід в уряді У. Н. Р. Тому їм було не подорозі з соц.-федералістами, що майже весь останній рік, починаючи з Винниці, мали провід в раді міністрів. Наслідком цієї боротьби незабаром соц.-федералісти відкликали своїх представників з Ради Республіки і з ради міністрів. Утворилася криза кабінету.

15-го липня у Львів приїхали К. Мацієвич і Кішківський, як уповноважені від соц.-федералістів для переговорів з представниками УСДРП. В розмові зо мною і Феденком вони заявили, що представники їхньої партії вийшли з Ради Республіки наслідком конфлікту з більшістю Ради, яка домагається утворення кабінету Ливицького — Тимошенка. А. Ливицький і С. Тимошенко, казали вони, інтригують, бо домагаються портфелів премера і закордонних справ, а Тимошенко, крім того, взагалі працює разом з самостійниками-соціялістами проти Петлюри. Мацієвич і Кішківський заявили нам, що соц.-федералісти в новий уряд не дадуть своїх представників, якщо там будуть А. Ливицький, О. Ковалевський (нар.-респ.) або М. Білінський (сам.-соц.).

Вислухавши ці інформації, ми сказали, що, на нашу думку, Рада Республіки в своєму теперішньому стані нагадує колишні рештки комісій Трудового Конгресу, що поволі втратили свій вплив і значіння. Після дальшої розмови з нами Мацієвич і Кішківський погодилися на нашу пропозицію, щоб для тіснішої співпраці утворити блок з представників соц.-демократів, соц.-федералістів і спілки залізничників та поштовиків.

Вихід соц.-федералістів з Ради Республіки дуже ускладнив ситуацію щодо ліквідації урядової кризи. В звязку з цим я, на домагання своїх однодумців, двічі їздив на початку серпня до Тарнова для переговорів з Петлюрою. В розмовах зо мною Петлюра погодився покликати на становище нового голови уряду

І. Феценка-Чопівського, колишнього голову Ради Республіки, і 4. серпня звернувся до Феценка-Чопівського з пропозицією утворити новий уряд. Але представники правого «блоку» (сам.-соціалісти, хліб.-демократи, нар.-республіканці і земці) заявили негайно до Петлюри і заявили, що не згоджуються на кандидатуру Феценка-Чопівського і, якщо Петлюра утворить новий уряд без порозуміння з ними, то вони відійдуть тоді від державного центру У. Н. Р. Замість Феценка-Чопівського вони висували кандидатом на голову уряду М. Білінського.

Довідавшись про це, Феценко-Чопівський відмовився прийняти пропозицію Петлюри. Тоді на другий день (5. серпня) Петлюра призначив головою нового уряду П. Пилипчука, члена нар.-респ. партії. Ця група відіуралася від своїх однодумців з правого блоку і ще напередодні представники її заявили Петлюрі, що Рада Республіки не має далі існувати, і що новий уряд повинен призначити сам Головний Отаман без порозуміння з політичними партіями. Того ж дня на підставі постанови нової ради міністрів Петлюра видав наказ за підписом своїм і Пилипчука, в якому говорилося, що перша сесія Ради Республіки є закінчена, а друга буде скликана в найкоротшому часі.

Цей «непарламентарний» спосіб утворення нового уряду, як і несподіване припинення діяльності Ради Республіки викликали загальне невдоволення серед української еміграції в Польщі. В значній мірі до цього спричинилася також та обставина, що кандидатура Пилипчука не мала симпатій навіть серед членів тої політичної групи, до якої він належав. Тому нарада членів Ради Республіки в числі коло 25 депутатів заявила гострий протест проти «незаконних і нікого не зобовязуючих актів» Голови Директорії і доручила президії Ради Республіки скликати Раду Республіки після вакаційної перерви.

Але внутрішній розклад серед членів Ради Республіки пішов так далеко, що Рада Республіки вже більше не зійшлася. Крім соц.-федералістів, незабаром з Ради Республіки вийшли представники професійних спілок — залізничників і поштовиків. Також зїзд кооператорів у середині серпня в Ченстохові постановив «відкликати своїх представників із Ради Республіки і нових виборів не робити». Нарешті земці в кінці серпня скликали свій зїзд в Ченстохові і теж ухвалили постанову про вихід своїх представників із Ради Республіки.

Це все відбувалося в той час, як під впливом нової ситуації на Україні українська еміграція в Польщі та в інших країнах Європи зовсім серйозно почала вірити і готуватися до відновлення збройної боротьби проти московських окупантів.

XXIV. КІНЕЦЬ ЗБРОЙНИХ ЗМАГАНЬ У. Н. Р.

Ситуація на Україні в другій половині 1921 р. Процес членів Ц. К. УПСР у Києві. «Комітети незможних селян» і їх вплив на руїну сільського господарства на Україні. Голод на Україні і політика совітської Москви. Українська еміграція готується до всенароднього повстання на Україні. Український рух на Кубані. Повстанський штаб у Львові і умови підготовки повстання. Похід повстанських відділів на Україну і невдача повстання. Трагедія під Базаром. Нова доба на еміграції.

В той час як українська еміграція під впливом невдач попередньої боротьби шукала шляхів реорганізації проводу У. Н. Р., на Україні назрівали нові обставини, що принесли великі жертви для українського народу.

Треба сказати, що нелюдський режим московських большевиків на Україні не змінився і в 1921 році. Як раніше, так і тепер большевики безоглядно нищили все, що перешкоджало або, на їх погляд, могло шкодити їх пануванню на Україні. Щоб знайти оправдання для загального терору проти українців, в кінці травня 1921 року в Києві був організований спеціальний судовий процес проти членів Центрального Комітету Української Партії Соціялістів-Революціонерів: В. Голубовича — колишнього голови українського уряду за часів Центральної Ради, Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника та ін. Ціль була — обчорнити і знеславити не тільки провідників цієї партії, але й саму ідею української державности. Крім соц.-революціонерів, до процесу притягнуто: С. Остапенка — колишнього голову уряду У. Н. Р., Г. Сиротенка — колишнього віського міністра в уряді Мартоса та ін.

Судив підсудних «Надзвичайний Трибунал», що склався з нікому невідомих людей: Кабаненка, Бідного, Гайцана і Марченка під головуванням Михайлика. Як прокуратори виступали російський комуніст (українського роду) Мануїльський і колишній український соц.-революціонер Лебединець. Як свідки на суді виступали: В. Затонський, М. Любченко — пізніший голова совітського уряду на Україні, О. Шумський,

Ю. Мазуренко, Є. Касяненко, В. Чехівський — колишній голова уряду У. Н. Р., Волох — організатор любарської авантюри в грудні 1919 р. та ін. Підсудних обвинувачувано в тому, що вони брали участь в боротьбі проти «влади робітників і селян».

Слід зазначити, що це була перша спроба з серії тих т. зв. «показових процесів», що їх потім большевики почали організовувати систематично для боротьби з своїми «внутрішніми ворогами». Тому на цьому суді ще не зовсім добре функціонував цей большевицький «винахід» морального та фізичного нищення людей, що попадали на лаву підсудних. Цим лише можна пояснити, що присуд на цім процесі обмежився постановами про заслання підсудних в концентраційні табори тощо, а С. Остапенка і Г. Сиротенка звільнено зовсім. Правда, всі підсудні мусили покаятися в своїх «помилках» і «гріхах». Але большевиком того вистачало, бо, прикриваючись маскою «справедливого суду», вони рівночасно без суду й слідства розстрілювали тисячами інших активніших українців.

Поруч з національним терором большевики грабували українське народне господарство. Як і в попередніх роках, для успішного витягання хліба з України провадилась політика «розшарування» села за допомогою т. зв. «комітетів незаможних селян» («комнезами»). В Росії такі комітети (т. зв. «комбеди») були скасовані большевиками ще в 1918 р., але на Україні ці органи існували й далі для збирання податків натурою з українського села. Як уже зазначено, «комнезами» діставали певний відсоток зібраного збіжжя на свою користь. Тому комітети незаможних селян були переповнені всякими паразитарними, дармоїдськими елементами, часто таких «незаможників» большевики просто присилали з Московщини, як своїх агентів. Цим способом большевики хотіли знищити сільську опозицію — т. зв. куркулів, спираючись на бідніші верстви села.

Але намагання большевиків розколоти село зустріло на Україні величезні труднощі і врешті не дало большевикам бажаних наслідків. Замість розгрому сільської опозиції, «комнезами» ще різче поставили українське село проти російських большевиків. Річ в тому, що на Україні не було такого різкого поділу між заможним і біднішим селянством, як в Московщині. Ролю «кулака»-лихваря на українському селі здебільшого відогравали не свої селяни, як на Московщині, а дрібні торговці з жидів. Тому хоча большевики й намагалися поставити на чолі «комнезамів» своїх людей, але «осередня-

чене» селянство боролось проти цього і вибирало в комітети своїх людей, що боронили інтереси селянства. Крім того, большевицька примусова «розкладка», що торкалася всіх продуктів споживання й корму для худоби, починаючи від хліба та соломи і кінчаючи медом, маслом, яйцями і т. д., охоплювала всіх селян з хазяйством від одної десятини. Тому заможніші селяни мали змогу швидче і легше відбутися своєю повинністю і здихатися цієї нової татарщини. Наслідком цього замість «контрреволюціонерів» большевицькі «Чека» стали переповнюватися заложниками від біднішого селянства за невиконання «розкладки». Коли й це не помагало, заложників розстрілювали.

В цих умовах масові заворушення на Україні не вщухали. Цілий 1920-й рік не переставали вибухати селянські повстання. З приводу цих повстань самі большевики в «Збірнику справоздань народніх комісаріятів» за 1920 рік (Харків, 1920) писали, що тільки за добу від 20. травня 1920 р. і до 1. січня 1921 р. відібрано у повстанців: «205 кулеметів, 13 гармат, 23.714 рушниць та обрізів, 683 револьвери та інше майно. Сюди, — додає автор справоздання, — не увійшли трофеї, одібрані у Махна, які нараховують зверх 600 кулеметів, 20 гармат і багато іншого майна».

Не вважаючи на величезний опір селянства, большевикам все таки вдавалося за допомогою «комнезамів» забирати з України значну кількість харчових продуктів. Цей організований грабунок українського села мав катастрофальні наслідки для господарського життя на Україні. У звязку з знищенням промисловости і постійними реквізіціями харчових продуктів селянин поволі втратив інтерес до дальшого розвитку сіл.-господарської продукції і обмежив продукцію лише для власного споживання. Само собою, це все дуже понизило сіл.-господарську продукцію. В цих умовах незабаром дійшло до страшної голодової катастрофи на Україні.

Руїна українського народнього господарства ще збільшилася тим, що большевицька Москва знищила в 1920 р. українську кооперацію. Насильницьким способом, масовими арештами та розстрілами кооперативних діячів,²⁴⁾ зліквідовано цю

²⁴⁾ Про большевицький терор проти українських кооператорів у 1920 р. Д. Чижевський, що був пізніше професором українського високого педагогічного інституту та українського університету в Празі (на еміграції), утікши в 1921 р. з України за кордон, писав з Німеччини до редакції «Соціалістичної Думки» у Львові:

«Чи знаєте Ви, як страшенно винищують комуністи українську інтеліген-

єдину форму економічної самооборони українського населення, що тоді ще находилась в українських руках. Замість таких українських кооперативних організацій, як «Дніпросоюз» — союз споживчих товариств, «Централ» — союз сіл.-господарської кооперації, «Українбанк» — центральна установа кредитової кооперації та ін., створено фікцію української кооперації — т. зв. «Вукоспілку» (Всеукраїнська Кооперативна Спілка), яку цілком підпорядковано кооперативному відділу московського Совнархоза (Совіта народнього господарства) і фактично перетворено у виконавчий орган большевицької політики на селі.

Голодова катастрофа на Україні в р. р. 1921—1922 почалася через велику сушу та неврожай, що навістили південну Україну. Голод охопив округи: Одеську, Миколаївську, Катеринославську, Запорізьку, Донецьку і деякі райони округ: Полтавської, Харківської, Кременчуцької і Київської. Вже в 1920 р. велика суша з літа і до зими стояла по всій Україні. Тепер люди, що приходили з України до Тарнова, оповідали, що також в 1921 році, починаючи від Великодня, не було дощів. Тому все, що було засіяне, згоріло від спеки. Городиня теж вигоріла.

Але неурожай, крім України, охопив також район Поволжя в Московщині, а саме губернії: Самарську, Саратовську, Сімбірську, Казанську, Уфимську, Астраханську і Донщину. Це було великим нещастям для України, бо голод погнав з Росії на Україну великі маси переселенців. Вони їхали сюди нерідко з кіньми, з дітьми, навіть з зброєю, поїдаючи все на своїй дорозі. З приводу цього напливу голодуючих з Росії варшавська «Українська Трибуна» з 9. серпня 1921 р. написала:

«На Україну прибувають за хлібом цілі маси голодних людей з різних місцевостей Росії. . . Мішочниками (тобто людьми з Московщини, що приїздили з мішками за хлібом на Україну — І. М.) заливаються цілі простори України. Партії їх, різні своєю кількістю од сотні людей і до тисяч цілих, з'являються на селах Полтавщини, в повітах Зіньківському, Роменському, Кобеляцькому, Костянтиноградському, забираючи за

цію напр. на Полтавщині? Коли ми сиділи в харківській тюрмі (восени 1920 р. — І. М.), то було розстріляно в одну ніч 150 кооператорів, учителів та ін. з Полтавщини. . . Більшість їх була абсолютно аполітична. Чоловік з 300 було заслано до Курська, Орла, Архангельська».

допомогою червоноармійців хліб у місцевих селян. В одному Києві на 20. липня нараховувалось таких мішочників і голодуючих біженців до 20.000».

Одночасно з цим масовим рухом голодуючих з Росії також населення з південних районів України почало тікати в українські північні та західні райони, де не було неврожаю. З цієї причини почалися сутички між голодними українцями і росіянами. Наприклад, в Тарнові в серпні 1921 р. були відомості, що біля станції Мерефа на Харківщині був справжній бій між голодними з Поволжя і з південної України.

Але замість того, щоб урожай з північно-західних районів України використати для справедливої допомоги голодним на Україні і в Московщині, російські большевики поступили інакше: за допомогою війська та міліції (т. зв. «заградительные отряды») вони блокували голодні райони України і заборонили довіз туди хліба з урожайних губерній. На тім не кінець: комуністичні комісари відбирали силоміць у селян цих районів останки їхнього збіжжя і влаштовували збірки на голодних над Волгою! Разом із цим московська окупаційна влада намагалася з а т а ї т и перед світом голодову катастрофу на Україні і всю допомогу голодним, що почала надходити з Зах. Європи та Америки, висилала виключно на Волгу, в Московщину.

Тим то про голод на Україні світ дізнався пізніше, коли вже мільйони загинули голодовою смертю. Перший норвезький капітан Квіслінг, співробітник допомогового комісаріату в Женеві на чолі з відомим норвезьким дослідником полярних країн Фр. Нансеном, подав факти про голод на Україні в квітні 1922 року. З доручення Нансена Квіслінг побував на початку 1922 р. на Україні і в своїй брошурі «La famine en Ukraine» (Голод на Україні), виданій того ж року в Женеві, оголосив дані, що на Україні голодувало понад 10 мільйонів населення. Щодня умирили десятки тисяч людей, головно діти. В місті Херсоні вимерло від голоду 85 відсотків людности! В деяких районах стало поширюватися л ю д о ї д с т в о. Квіслінг обвинувачував російських большевиків у тому, що вони своєю грабіжницькою політикою незмірно загострили голодову катастрофу на Україні. «Розмір нещастя, — писав він, — перевищує тут усе, що можна бачити в голодних районах над Волгою».

Другий наочний свідок, американський історик професор Г. Г. Фішер, в своїй книзі про цей голод в Росії і на Україні (Н. Н. Fisher: The famine in Soviet Russia, Нью-Йорк 1927) пізніше писав:

«Політика комуністичної партії щодо голоду на Україні ці-

кава з кількох сторін. Большевицьке правительство не тільки ховало перед А. Р. А. (американська допомогова організація — І. М.) те, що діялося на Україні, але ця влада активно знищила всяку найменшу змогу зв'язку між Україною і Америкою. Перед тим як А. Р. А. почала свою діяльність (січень 1922 р.), ні московське, ні т. зв. харківське правительство не зробило нічого поважно для допомоги голодним Україні».

І далі: «Треба зазначити дивну річ, що транспорти харчових продуктів, зложені в Києві та в Полтаві, мусіли їхати сотні кілометрів, щоб дійти до голодуючих над Волгою, замість того, щоб їх перевезти недалеко в губернії Одеську та Миколаївську, де тоді лютував страшний голод».²⁵⁾

Нічого дивного, що внаслідок такої «гуманної» політики московських большевиків супроти України вже перед жнивими в 1921 році в південних районах почали люди з голоду вмирати, і на вулицях трупи валялися. А в липні того ж року за кордоном з'явилися вже перші втікачі з України, що шукали порятунку від голоду.

Було ясно, що незалежно від атмосферичних умов, причини голодової катастрофи на Україні, колишній «хлібній коморі» Європи, ховалися насамперед в нелюдській політиці Москви супроти України. Большевицька Москва свідомо кинула голодних на Україні на призволяще і не тільки не допомогала їм, але ще й забирала з України ті запаси, що могли б врятувати голодуючих від смерті. Фізичним винищенням мільйонів голодуючих на Україні комуністична Москва хотіла ослабити й знищити відпорну силу українських мас проти московської окупаційної влади.

Голод на Україні з страшною силою почав лютувати восени 1921 року. Але вже з тих відомостей, що доходили до нас за кордон, починаючи з весни 1921 року, було видно, що на Україні складалася нова ситуація, небезпечна для большевиків. Серед еміграції панував загальний погляд, що голод на Україні неминуче кине українських робітників і селян на новий рішучий бій з ворожою владою московських большевиків.

Нова хвиля повстанського руху на Україні почала давати себе взнаки весною 1921 року у формі відновлення масових заворушень в багатьох місцевостях на Україні. Уже в лютому-березні 1921 р. з України почали прибувати до Тарнова безперестанні

²⁵⁾ Дані про голод на Україні в р. р. 1921—1922 див. також в розділі «Додатки» в кінці цієї книги.

посланці та делегати від повстанських організацій. Переважно це були селяни та робітники. Але одного разу, як делегатка від повстанців, прийшла молода дівчина Віра Бабенко, учениця з Весело-Тернівської гімназії, Верходніпровського повіту на Катеринославщині. На початку березня вона з'явилася в Тарнові в козушку і в синій хустинці з дорученнями від повстанської організації свого району. В Тарнові вона перебула кілька днів і вернулася назад щасливо. Але незабаром більшовики заарештували її разом з іншими членами повстанської організації і розстріляли.²⁶⁾

Це був час, коли на Україні все кипіло ненавистю до московських окупантів. Ось, наприклад, що писала мені з Тернополя, в листі з 17. лютого 1921 р., одна студентка, що після листопадової катастрофи 1919 року обійшла майже цілу Україну і тепер, рятуючись від більшовицького терору, перейшла в Галичину:

«Селяни чекають весни — «по весні прийде Петлюра», якого вони страшенно ідеалізують. Село не мириться з більшовицькою владою і весь час бореться з нею. Це бачимо по всій Україні. Певне не знайдете повіту, де не було б повстанців... А економічна руїна переходить всякі межі. Потяги ходять лише військові, палива нема; для поліпшення транспорту розбирають у двохколійних шляхів — одну колію, або зовсім ті шляхи, які більшовикам здаються зайвими. Ліси чисто знищені. Сільське господарство занепало. Інвентаря нема, коней на 10 хат — 1 коняка. Возів на 4 колесах на Київщині не бачите — завели «бедки».

Хліб, скот, курей, гусей, яйця, цукор, мед — це все вивозиться. Населення босе, ходить в лаптях, бо чоботи коштують 150 тис. рублів. Одежу шиють з мішків... Велике місто вимирає без палива, світла, води та хліба. Животіють повітові міста, з повітів сила людей, особливо жидів, тікає за границю.

На Україні тепер є велика кількість війська... Настрій погромний. На Катеринославщині цілі дивізії роззброєні за погроми. В Полтаві забили губкомісара і розбили губчека; перед моїм відїздом мали те ж зробити в Катеринославі... Взагалі становище жахливе. Коли б поляки не розпочали переговорів про мир, то більшовиків уже не було б на Україні. Самі про це писали в пресі».

Такі інформації надходили весь час з України до Тарнова. Це впливало на настрої української еміграції і не давало гас-

²⁶⁾ В історичному романі О. Лугового «За Україну», надрукованому в американському щоденнику «Свобода» за 1938 р., Віра Бабенко фігурує як головний герой.

нути надіям на скорий поворот на Україну. Всюди, в Тарнові і по таборах, панував погляд, що вже недовго залишилося бідувати на чужині. Взагалі, поки не був підписаний Ризький договір, в Тарнові жили переконанням, що до замирення між Східною Росією та Польщею не дійде і що дальша війна неминуча. Пригадую, в розмовах зо мною Петлюра, а також Тютюнник майже кожного разу підкреслювали, що миру між поляками і більшовиками не буде, і що на весну 1921 року треба чекати подій. Привід для такого погляду на ситуацію давали самі поляки, вони не вірили в можливість мирного порозуміння з більшовицькою Москвою. У звязку з цим у січні 1921 року голова Кубанського уряду В. Іванис спеціально клопотався в Варшаві про перевіз у Польщу від Врангеля 10.000 кубанських козаків «на роботу», а на випадок війни для зачислення їх до війська У. Н. Р.

Треба сказати, що українська визвольна боротьба на Кубані в р. р. 1917—20 відбувалася у ще більш несприятливих умовах, ніж на інших українських землях. Крім малої національної свідомости в народніх масах (це пояснювалось тими самими причинами, що й на Наддніпрянській Україні), український рух на Кубанщині був сильно ослаблений внутрішньою боротьбою кубанського населення, що крім невеликого числа черкесів чи горців складалося переважно з козаків, нащадків запорожців (коло 40%), і неkozаків — «іногородніх» чи «городовиків» (коло 50%). Городовики здебільшого були теж української національності (переселенці з Наддніпрящини), але переважна частина їх, що не були приписані до сільських громад, не мали тих прав, що козаки. Зокрема майже три четвертини усієї землі Кубанщини було в руках козацького стану.

Ця нерівність господарська і політична була причиною незгоди між козаками і городовиками ще перед революцією 1917 року. З тим більшою силою ця незгода виявилася, коли почалася революція. Кубань мала в собі ще т. зв. «лінійську» частину, заселену в більшості козаками-росіянами. Козаки-«лінійці» були поселені за царської влади окремими станицями на «Лінії» з метою розбити національну суцільність потомків запорозьких козаків. Отож козаки-росіяни і козаки-українці солідарно трималися супроти «іногородніх» українців і росіян, незалежно від їх політичних переконань. Ця станова розєднаність кубанських українців (ніяких українських політичних

партій перед вибухом революції на Кубані не було) мала негативні наслідки для українських визвольних змагань.

Коротко, перебіг головніших подій на Кубані в час революції 1917 р. був такий.²⁷⁾

У квітні 1917 р. в кубанській столиці Катеринодарі відбувся Кубанський Краєвий Зїзд, на якому обрано Краєву Раду («Областной Совѣт») і Краєвий Виконавчий Комітет, як вищу краєву владу на Кубані з представників усього населення. Зїзд висловився однодушно за піддержку Тимчасового Російського Правительства. Але козаки і городовики залишилися незадоволені зїздом. Городовикам не сподобалося, що зїзд не займався справами внутрішнього життя на Кубані, зокрема нічого не сказав про земельну справу. Козаки були огірчені тим, що провід на зїзді опинився не в їх руках, і що для козацьких справ зїздом не утворено навіть окремого органу, а лише комісію при Виконавчому Комітеті.

Тому незабаром представники козацтва утворили свою окрему «Військову Раду» і «Військове Правительство», як виконавчий орган козацтва. А коли в кінці червня 1917 р. на сесії Краєвої Ради між козаками і городовиками дійшло до конфлікту, то козаки покинули засідання Краєвої Ради і через кілька днів проголосили, що Кубанський Краєвий Виконавчий Комітет більше не існує і що владу на Кубані перебравли «Військова Рада» і «Військове Правительство». Трохи пізніше (на початку жовтня) Військова Рада, — що після розриву з городовиками була визнана також петербурзьким урядом за вищий орган краєвої влади на Кубані, — проголошує себе Кубанською Краєвою Радою і утворює Кубанський Краєвий Уряд на чолі з українцем Л. Бичем (пізніше професор української господарської академії в Подєбрадах, на еміграції). Рівночасно Військова Рада ухвалила тимчасову конституцію Кубані, згідно з якою управління краєм мало спиратися виключно на представництві «корінного» населення, чим позбавлялася велика частина «іногородніх» права участі в виборах до Краєвої Ради.

Козаки не були проти обєднання з городовиками, але вони

²⁷⁾ Про Кубань тих часів див. В. Гнатюк: Кубанщина і кубанські українці, Львів 1920; П. Сулятицький: Нариси з історії революції на Кубані, Прага 1926; Л. Бич: Кубань у кривому дзеркалі (Збірник «Кубань», Прага 1927); І. Івасюк: Кубань, економічний нарис, Прага 1925; П. М-ий: К истории Кубанской власти, Прага 1929; П. Сулятицький: Разгром Кубанской Краевой Рады в ноябре 1919 г., Прага 1931; «Трагедия казачества» в журналі «Вольное Казачество», Прага—Париж 1933—1939 та ін.

не хотіли поступитися своїми земельними наділами на користь іногородніх. Тому, щоб оборонити свої станові інтереси, кубанські козаки ще на початку революції 1917 року вступили в контакт з російськими козаками різних інших районів, де теж були свої городовики, і разом з донськими, оренбурзькими, астраханськими, уральськими, забайкальськими та іншими козаками утворили (в квітні 1917 р.) на загально-козацькому зїзді в Петербурзі «Всеросійський Союз Козацьких Військ». Тепер після розриву з городовиками на конференції представників козацтва в кінці вересня 1917 р. в Катеринодарі утворено «Південно-Східній Союз Козацьких Військ», до якого ввійшли представники Донщини, Кубані, Тереку, Астраханщини і Ставропільщини.

Як наслідок всього цього, хоч Кубанська Військова Рада проголосила себе Краєвою Радою, Краєвий Виконавчий Комітет, що об'єднував навколо себе переважно некозацькі елементи, не хотів признати себе ліквідованим і працював далі. Так само II. Краєвий Зїзд, скликаний Краєвим Комітетом у листопаді 1917 р., проголосив постанови Військової Ради за необовязкові для всього населення Кубані і заявив протест проти позбавлення значної частини населення Кубані права участі в державно-політичному житті краю. Правда, зїзд зробив був спробу помиритися з козаками, але козацькі провідники не пішли назустріч городовикам, і до згоди не дійшло.

Так на Кубані повстало дві влади: «козацька» і «городовицька».

Тим часом на Московщині прийшли до влади большевики. У відповідь на це Кубанський Краєвий Уряд («Військове Правительство») проголосив, що на території Кубані вся влада належить йому і що большевицької влади він не визнає.

Загроза наступу большевиків з півночі примусила провідників козацтва піти на деякі уступки городовикам, щоб об'єднати навколо себе більшість населення. Тому після довгих переговорів в кінці грудня на спільних засіданнях Краєвої Ради і Зїзду іногородніх утворено нову Законодавчу (малу) Раду і новий Краєвий Уряд на рівних підставах з представників козацтва, городовиків і горців (верховинців).

Ця згода не дала бажаних наслідків, бо порозуміння сталося лише щодо організації Краєвої Ради, а найбільш болюча для городовиків земельна справа залишилась нерозв'язана. Тим часом большевики обіцяли всім безземельним і малоземельним селянам землю. Тому більшість городовиків покинули

зїзд і пішли за большевиками. Це вирішило долю дальшої боротьби кубанців.

Щоб урятувати край від большевицького наступу з півночі, Кубанська Законодавча Рада в кінці січня 1918 року проголошує «Самостійну Кубанську Республіку», а через деякий час (12. березня) разом з Кубанським урядом залишає Катеринодар.

Саме в цей час царські генерали Алексєєв, Калєдін, Корнілов, Денікін та інші починали формувати на Донщині російську добровольчу армію для боротьби з большевиками та відновлення «єдиної Росії». Спочатку ця акція провадилась під команду Корнілова, а коли 13. квітня Корнілов був убитий, команду перейняв Денікін. Отож, залишивши свою столицю, Кубанський уряд здибується з представниками російської добровольчої армії і під впливом тяжкої ситуації підписує 17. березня 1918 р. в станиці Новодмитрівській договір про перехід кубанського урядового війська в «повне підпорядкування» ген. Корнілову.

Під натиском обєднаних військ, а також наслідком масових протибольшевицьких повстань, що почалися на Кубані, Кубанський уряд 16. серпня 1918 р. вертається в Катеринодар. Але під впливом нової ситуації забуває про свою грудневу згоду з городовиками і знову стає на шлях захисту вузько-станових інтересів козацтва. Тим часом влада на Кубані фактично опинилася в руках добровольчої армії. Кубанський уряд стає іграшкою в руках денікінського командування, що поза гаслом «єдиної Росії» не хотіло й чути про якубудь кубанську владу.

В грудні 1918 р., з огляду на демісію Л. Бича, утворюється новий уряд під головуванням денікінофіла Ф. Сушкова. Цей уряд одначе не знайшов підтримки з боку більшости Кубанської Законодавчої Ради, тому в травні 1919 р. організовано новий уряд на чолі з козаком-автономістом П. Курганським. Але в листопаді того ж року, завдяки заходам денікінців, Сушков знову вернувся на становище голови Кубанського уряду.

Весною 1919 р. Денікін починає свій наступ на Україну і в Росію. Про те, яку непримиренну протиукраїнську політику провадив Денікін на Україні, я вже писав у 2-му томі. Те саме робив Денікін і на Кубані. Почалося з того, що в червні 1919 р. денікінці убили голову Кубанської Законодавчої Ради М. Рябовола, свідомого українця, що був одним з головних провідників протиденікінської опозиції на Кубані. Далі почався терор проти інших відповідальних кубанських діячів, що їх дені-

кінці підозрівали в сепаратизмі. Насамперед Денікін видав (6. листопада 1919 р.) наказ про віддачу під воєнно-польовий суд «за зраду Росії» членів кубанської делегації в Парижі (Л. Бича, А. Кулабухова, В. Савицького, А. Намітокова та ін.), що в липні 1919 р. підписали в Парижі «договір дружби» з представниками гірських народів Північного Кавказу про взаємне невтручання та підтримку в своїй визвольній боротьбі. І коли незабаром один з членів кубанської делегації, А. Кулабухов (кубанський козак-росіянин, що разом з козаками-українцями стояв за самостійність Кубанщини), вернувся з Парижу, то денікінці присудили його до смертної кари і 20. листопада прилюдно повісили.

Рівночасно денікінці заарештували 12 членів Краєвої Ради: П. Макаренка, К. Безкровного, С. Манжулу, О. Балабаса, Г. Омельченка, В. Жука та ін. Життя цих провідників українського козацтва врятувала Краєва Рада тою ціною, що після протесту проти згаданого наказу Денікіна врешті мусіла змінити конституцію Кубані в бажаному для Денікіна змислі. В постанові Ради (з 21. листопада) з приводу цього заявлялося, що Кубанський Край є нерозривно зв'язаний з Росією і що населення краю буде непохитно боротися в союзі з добровольчою армією за відновлення єдиної Росії. За цю постанову Денікін «помилував» заарештованих членів Краєвої Ради і звелів їх вивезти за кордон. Вони виїхали в Туреччину.

Але й після листопадових подій свідоміші з кубанських українців не переставали вживати заходів, щоб далі провадити боротьбу. Та це вже не помогло. Кінцем 1919 року денікінська армія, під впливом повстань на Україні, а також масового залишення кубанськими козаками добровольчої армії, розпалася. До влади на Кубані прийшов новий уряд В. Іваніса (пізніше професор української господарської академії в Подєбрадах). Звільнившись від денікінської опіки, Кубанська Краєва Рада скасувала свою листопадову постанову про єдину Росію і почала була працювати для оборони свого краю проти большевицької Москви в союзі з Україною та народами Кавказу. Але з півночі вже сунули московські большевики. Під натиском большевицької армії, якій співчувала маса городовиків, Кубанський уряд 13. березня 1920 р. знову залишає свою столицю.

Дальша історія визвольних змагань кубанців коротка. Кубанський уряд разом з рештками свого війська вступив знову, після залишення Кубані, в контакт з недобитками російської добровольчої армії, що в той час скупчилася в Криму під проводом ген. Врангеля, який на початку квітня прийняв команду від Де-

нікіна. 4-го серпня 1920 р. голова Кубанського уряду Іванис (що в той час виконував також владу військового отамана Кубанщини) разом з отаманами Донщини, Тереку і Астраханщини підписує в Севастополі договір з Врангелем про спільну боротьбу проти большевиків. Цей договір був ще більш тяжкий, ніж згаданий договір Кубанського уряду з Корніловом: Врангелєві передавалось не тільки головне командування над військами Донщини, Кубані, Тереку і Астраханщини, але й закордонна політика цих країн, управління залізницями, право встановлення одної грошової системи на територіях договірних сторін і т. д. Трохи пізніше (22. серпня) уповноважені уряду Іваниса, П. Сулятицький, І. Івасюк і Г. Білий, підписують договір у Варшаві з урядом У. Н. Р. для спільної боротьби проти московських окупантів.

Як ми бачили, Врангеля незабаром розбили большевики, а на фронті Української Народньої Республіки дійшло до другої листопадової катастрофи. Кубанська Рада розпалася, Кубанський уряд опинився на еміграції.

Отож коли в кінці 1920 р. в Польщі створилася така ситуація, що можна було ждати нової війни між поляками й большевиками, голова Кубанського уряду Іванис приїхав у Варшаву і потім у Тарнів, щоб спробувати в разі війни перевезти до армії У. Н. Р. також колишніх кубанських вояків, що разом з недобитками армії Врангеля находились в Галіполі і на острові Лемносі.²⁸⁾

Після майже 3-хрічного досвіду Кубанський уряд на еміграції виявив свою готовість спільно з урядом У. Н. Р. провадити дальшу боротьбу за визволення українського народу. До того часу провідники визвольного руху на Кубані внаслідок особливих обставин того краю обороняли свої краєві та станові інтереси. Як відомо, на Кубані навіть не було поставлене питання

²⁸⁾ На острові Лемносі кубанські прихильники «єдиної Росії», В. Науменко, Ф. Сушков, Д. Скобцов та інші, за згодою Врангеля утворили свою «Кубанську Краєву Раду» та «Кубанський Уряд» і заарештували тих членів законного Кубанського уряду, що емігрували на Лемнос разом з козаками. Коли пізніше (в кінці 1921 р.) кубанці переїхали з Лемноса в Югославію, то кубанські «обшероси», за допомогою російських монархістів, постаралися, щоб голова Кубанського уряду Іванис не міг дістати дозволу для візду в Югославію. Так кубанські козаки на еміграції опинилися під проводом людей з російською орієнтацією.

Про малу національну свідомість кубанських емігрантів свідчить факт, що кубанські діячі, Ф. Щербина, П. Макаренко, К. Безкровний, І. Івасюк, В. Іванис, Г. Білий та ін., перебуваючи на еміграції, мусіли друкувати свою політичну літературу для своїх земляків на чужині переважно російською мовою.

про злуку з Україною. Українська людність на Кубані ще в більшій мірі, ніж на Наддніпрянській Україні, вступила в революцію невідготувану національно і політично.

Отож у зв'язку з воєнними настроями в Польщі в кінці 1920 р., а головню під впливом інформацій з України, особливо коли звідки стали доходити відомості про неурожай і про небезпеку голоду, вірилося, що на Україні неминуче вибухне всенародне повстання. Уряд і Петлюра зовсім серйозно стали готуватися до спільної акції разом з повстанцями для повалення большевицької влади на Україні. Як я вже зазначав, сам Петлюра збирався з кіннотою йти на Україну. Трохи пізніше (15 червня) він в розмові зо мною там же в Тарнові сказав, що поляки нічого не мають проти того, щоб ми озброїли наших інтернованих в таборах і поставили їх на Волинський фронт. А коли настане час всенароднього виступу на Україні, то Пілсудський, — додав Петлюра, — згоджується, щоб нашу армію двигнути на Україну.

Того ж дня я мав розмову з Сальським, що був тоді членом Вищої Військової Ради.²⁹⁾ Від нього я довідався, що наше військове командування вже почало організацію 4-х дивізій з наших інтернованих вояків для походу «в слухний час» на Україну. Сальський сказав мені, що перед кількома днями Ю. Тютюнник був у Варшаві, де брав участь в їзді представників від повстанських організацій з Московщини. На думку Тютюнника, повстанський рух в Московщині значно менший, ніж на Україні. Україна, особливо Правобережжя, вже готова для всенароднього зриву. Сальський при цім зазначив, що він помагає Тютюнникові в організації повстання і намічає Тютюнника в заступники Петлюрі.

Словом, в Тарнові йшла підготовка до викликання всенароднього повстання на Україні. В цей час у Львові вже діяв окремий штаб для організації повстання під керуванням Ю. Тютюнника. Тому коли я вернувся з Тарнова до Львова, то через деякий час там зустрівся з Тютюнником. Він мені сказав, що большевики, очевидно, знають про наші плани, тому скупчують на Правобережжі великі сили — до 20 дивізій. Він казав, що підготовка повстання йде успішно і треба негайно створити політичний повстанський центр.

²⁹⁾ Майже одночасно з Радою Республіки в Тарнові була утворена «Вища Військова Рада» з представників від армії та уряду на чолі з ген. М. Юнаковим.

У зв'язку з цим, а також під впливом свіжих інформацій з України про початок голоду в південних районах, в кінці липня у Львові відбулася нарада членів Ц. К. УСДРП з участю Безпалка, Феденка, Мазепи і Романченка. На цій нараді всі висловились за необхідність утворення окремого політичного комітету для керування повстанням на Україні. Згідно з проектом, запропонованим мною, в цей комітет («Народний комітет визволення України») мали входити: Петлюра, Тютюнник і представники від політичних партій та організацій. До компетенції комітету належало: встановити час розпочаття всенароднього повстання, політичні гасла, з якими повстання мало провадитись, і форму організації влади на територіях, звільнених від большевиків. В разі успішного закінчення повстання комітет мав скликати на Україні Національну Раду.

З доручення наради, я з цим проектом 31. липня виїхав у Тарнів для переговорів з Петлюрою і з представниками соц.-федералістів, що тоді вже вийшли з Ради Республіки. У Тарнові в цей час всі були зайняті справою творення нового уряду в зв'язку з демістею В. Прокоповича. Я передав Петлюрі проект повстанського комітету; він сказав, що подумає над цією справою і тоді дасть мені відповідь. А представники соц.-федералістів І. Фещенко-Чопівський і М. Корчинський, після ознайомлення з проектом, відразу заявили мені, що згоджуються на утворення окремого повстанського комітету на підставі проведеного їм проекту.

Тим часом 5. серпня Петлюра призначив Пилипчука головою нового уряду і розв'язав Раду Республіки. Це створило нову ситуацію у внутрішньому житті тарнівського центру У. Н. Р. Було ясно, що після розпуснення Ради Республіки мусів утворитися якийсь авторитетний осередок з представників певних політичних груп для керування повстанською акцією, інакше була небезпека, що ця справа опиниться в руках різних необ'єднаних між собою чинників. Тому, не чекаючи вирішення справи про утворення окремого повстанського комітету, 13. серпня в Тарнові представники соц.-демократів, соц.-федералістів, професійних спілок залізничників та поштовиків і культурно-освітніх організацій порозумілися між собою утворити політичний блок, який пізніше (на початку вересня) був перетворений в «Український Республікансько-Демократичний Союз» на чолі з управою під головуванням І. Фещенко-Чопівського.³⁰⁾

³⁰⁾ Цей союз не виявив ширшої діяльності і поволі завмер після того, як вияснилося, що ніякого окремого повстанського комітету не доведеться тво-

16-го серпня я вернувся з Тарнова до Львова. На другий день я і Феденко бачилися з Тютюнником. З розмови з ним нам стало ясно, що повстанська справа вступила в якусь нову стадію. Так, Тютюнник нам сказав, що Петлюра на Україну не поїде. Петлюрі, додав він, нема чого їхати на Україну. Хто підготує бій, той і мусить керувати підчас самого бою. Я взяв військовий бік цієї справи в свої руки і не боюся за її успіх. Треба, щоб хтось безпартійний, як премер, взяв політичне керування цією справою. В успіх повстання я вірю. В разі неуспіху сам вертаюся за кордон, а на Україні лишаю кадри для постійного руйнування большевицьких апаратів.

За посередництвом Савінкова, — продовжував Тютюнник, — я маю звязок з Антоновом (відомим тоді повстанським ватажком на Московщині — І. М.). В Криму маю звязок з організаціями татар. Савінков має невеликі сили. На Україні тепер скупчено коло 40% всієї большевицької кінноти і коло 30% піхоти. Большевики поважно оцінюють наші повстанські сили. Повстання почнеться в скорому часі — не пізніше, як в листопаді.

Вражіння від цієї розмови з Тютюнником було таке, що він не хотів, щоб Петлюра їхав на Україну. Так само він не хотів, щоб хтось інший втручався в цю справу, тому вже не говорив нічого про утворення окремого повстанського політичного центру.

Після цієї розмови з Тютюнником я незабаром знову був у Тарнові, щоб з'ясувати справу щодо участі самого Петлюри в повстанській акції на Україні. В Тарнові я довідався, що в противагу «демократичному» блоку на чолі з І. Феценком-Чопівським там утворився також блок правих груп. Один з представників нар.-республіканців, І. Сапіга, в розмові з І. Романченком одверто сказав, що праві групи в Раді Республіки мали намір легальним шляхом усунути Петлюру і на його місце поставити іншу особу. Сапіга казав, що праві групи і далі не перестануть працювати в цьому напрямі. Мені оповідали в Тарнові, що також В. Вишиваний (В. Габсбург) у Відні розпочав якусь політичну акцію. Казали, що він разом з колишнім гетьманським міністром Б. Бутенком, І. Полтавцем-Остриницею та В. Полетиною утворив якусь «Генеральну Управу Вільного Козацтва», що ставила собі завданням організувати збройний похід на Україну

рити. Крім Феценка-Чопівського, до управи Союзу входили: В. Біднов — від культурно-освітніх організацій, Г. Стаднюк — від соц.-федералістів, В. Горбачевський (пізніше професор торговельної академії в Мукачеві на Карпатській Україні) і І. Романченко — від соц.-демократів.

і там проголосити себе українською владою на чолі з Вишиваним. На просьбу Вишиваного у Відень їздив Омелянович-Павленко.

З Петлюрою я мав довгу розмову 19. серпня. Петлюра був невдоволений на тодішні обставини. Між іншим, він зазначив, що не вірить в успіх акції Вишиваного та його прихильників. На кого вони будуть спиратися? — сказав він. Коли розмова перейшла до повстанської справи, я сказав, що соц.-демократи ще не мають остаточного рішення щодо участі своїх представників в повстанському політичному комітеті. Це буде залежати від того, чи він сам поїде на Україну, чи ні. Якщо поїде, тоді соц.-демократи дадуть своїх представників до повстанського комітету. А якщо не поїде, тоді, очевидно, керування повстанською справою набере персонального характеру.

На це Петлюра, трохи подумавши, сказав:

— Я ще не рішив, чи поїду сам, чи ні. Але та форма окремого повстанського комітету, яку ви пропонуєте, не підходить. Краще, якби при повстанському центрі був громадський комітет з дорадчим голосом.

Поляки, — казав Петлюра, — згоджуються випустити лише невеликий наш відділ — коло 1.000 чоловік через польський кордон. Їхньої згоди на мій виїзд я свідомо не питав. Проте стратегічний план повстання розробляється. Мається на увазі якнайшвидче після початку повстання зробити налет на Київ і Харків. Не виключено, що частина уряду разом з військом піде на Україну. До 25. серпня, — закінчив Петлюра, — виясниться стратегічний план. Тоді вирішу, чи поїду сам, чи ні.

Ми умовилися, що відложимо остаточні розмови до того часу.

Але сталося так, що я вже більше не говорив про цю справу з Петлюрою. Вже з цієї розмови з Петлюрою було видно, що поляки відмовилися від попередніх планів і замість 4-х дивізій і навіть цілої української армії, як це намічалось раніше, почали говорити лише про відділ в 1.000 вояків. Пояснявалось це очевидно тим, що після ратифікації Ризького договору відповідальні польські політичні чинники відійшли від цієї справи, і вона опинилася в руках польського генерального штабу. Цей ставив собі обмежені завдання: лякати большевиків перспективами можливих заворушень на Україні, сіяти там хаос та безладдя, але самим українцям не давати змоги робити якусь поважнішу акцію. Петлюра, очевидно, це розумів, тому вирішив не їхати самому на Україну, а доручив цю справу Ю. Тютюнникові.

Звичайно, Тютюнник мусів усі свої важніші рішення приймати за згодою Петлюри. Але фактично з моменту свого переїзду до Львова (десь в кінці квітня 1921 р.) Тютюнник вже працював самостійно і сам підготовляв як військову, так і політичну сторону повстанської акції. Так, наприклад, щоб бути незалежним від Петлюри, він вступив у партію нар.-республіканців, бо члени цієї партії П. Пилипчук, І. Сапіга і Сивошапка-Вротновський мали за допомогою деяких правих польських кол безпосередній зв'язок з польським генеральним штабом. Крім того, Тютюнник улітку 1921 р. звернувся до політичних противників Петлюри — хліборобів-демократів і самостійників-соціалістів з пропозицією співробітництва з ним. Взагалі було відомо, що Тютюнник не належав до прихильників Петлюри і мав намір в разі успішного повстання перебрати владу на Україні в свої руки.

Ця тенденція Тютюнника відсепаруватися від Петлюри, як також його загравання з правими колами були причиною того, що ніякого окремого повстанського комітету, який би об'єднував у собі ширші організовані кола громадянства, не створено. І сама військова акція в значній мірі через це розбилася і не мало втратила в своїй організованості та єдності. Так, Петлюра, знаючи про тайні плани Тютюнника, насторожився і тому, ще в квітні вислав на Україну «своїх людей»: полк. Карого-Яворського із полку Чорношличників і як начальника його штабу підполк. Вогня-Горбанюка з своєї охорони для організації повстання на Правобережжі. Майже рівночасно члени кол. Директорії: А. Макаренко, О. Андрієвський і Ф. Швець вислали з Відня через Румунію свого організатора повстання — пор. Бондарука на Херсонщину. Були відомості, що навіть Петрушевич разом з Вишиваним вживали якихсь заходів, щоб забезпечити й собі якийнебудь вплив на Наддніпрянській Україні на випадок успішного повстання... Словом, знову загуляла отаманщина...

Що Тютюнник мав якісь свої плани, це потім видно було між іншим із того, що він взяв з собою на Україну до «цивільного відділу» при своєму штабі, крім соц.-демократа О. Кравовського і безпартійного С. Куриленка, також «протипетлюрівця» С. Тимошенка і з ним теж політичного противника Петлюри — М. Білинського, одного з провідників самостійників-соціалістів. Правда, сам.-соціалісти, пославши з Тютюнником Білинського, одночасно затіяли були у Відні нову авантюру з наміром використати повстанську акцію на Україні в своїх вузько-групових інтересах. Так, незабаром після того, як по-

встанські відділи Тютюнника вирушили на Україну, у Відні почала виходити заходами О. Грекова, Сагайдачного-Чернушенка та ін. газета «Україна» двома мовами, українською та французькою, під редакцією І. Козакевича. В цій газеті, що мала виразно полонофільський напрям, від імені якогось таємничого «Політичного Комітету національної України» заявлялося, що на Україні «незабаром вибухне загальне народне повстання для скинення влади комуністів», і що у всіх справах підготовки цього повстання треба звертатися до представників зазначеного Комітету, які, мовляв, є при повстанських частинах на Україні.

Само собою, з цієї затії нічого не вийшло, і сама газета «Україна» незабаром припинила своє існування.

Взагалі долю всенароднього повстання на Україні в другій половині 1921 року вирішили інші обставини, незалежні від того політичного проводу, який Тютюнник та його конкуренти намічали були для цієї справи.

Найкращим моментом для загального повстання на Україні в 1921 році був серпень місяць. В той час на Україні вже була підготована густа сітка повстанських організацій і в масах був настрої для боротьби з большевиками. І коли б українські повстанські відділи виступили з Польщі в цей час, то успіх цієї акції був би великий. Але цього не сталося. В рішальний момент (повстання мало початися 1. вересня) поляки не дали зброї. Це мало фатальні наслідки для цієї справи.

Взагалі треба сказати, що поза всіма іншими причинами дві головні обставини відіграли рішальну роль в тому, що ця повстанська акція під проводом Ю. Тютюнника не дала бажаних наслідків. Насамперед власна необережність Тютюнника і всіх тих, що підготовляли цю справу. Звичайно, підготовка повстання мала провадитись в строгій тайні. Тим часом про це знала вся українська еміграція. Наприклад, в Тарнові і в таборах наших інтернованих відкрито говорилося про підготовку повстання на Україні. Не диво, що большевики були докладно поінформовані про цілу справу. Як потім виявилось, навіть в самому штабі Тютюнника були большевицькі агенти, як напр. підполк. Снігір'їв, сот. Зяярний та ін., що були відповідальними співробітниками Тютюнника: Снігір'їв керував оперативним відділом в повстанському штабі, а Зяярний був державним інспектором при Київській групі, на чолі якої стояв Тютюнник.³¹⁾

³¹⁾ Про зрадницьку діяльність Снігірева та Зяярного мені оповідав на еміграції М. Палій, один з ближчих співробітників Ю. Тютюнника. Він казав, що

Через своїх агентів большевики до подробиць знали про діяльність повстанського штабу у Львові.³²⁾ Як пізніше стало відомо, вони за допомогою своїх агентів використали всеукраїнську повстанську організацію, що мала назву «Національна Козача Рада» з осідком у Києві. Ця «Козача Рада» поділила Україну на райони, де були зорганізовані повстанські відділи, навязала з цими відділами контакт, а також з Тарновом і з штабом Тютюнника у Львові і чекала наказу про загальне повстання. А коли прийшов час і відділи Тютюнника почали готуватися до вимаршу на повстання, то «Козача Рада» була зараз же викрита большевиками, а всі організації, які вона об'єднувала, знищені. Вже в кінці червня штаб Тютюнника мав відомості, що большевики почали розкривати й нищити повстанські організації, особливо на Правобережній Україні. Часто траплялося, що агенти Тютюнника не встигали ще прибути до наміченого місця, як уже їх виявлено, заарештовано й розстріляно.

Так само не уникли большевицького розгрому й ті повстанські організації, що працювали незалежно від «Козачої Ради» в контакті з т. зв. «Всеукраїнським Повстанським Комітетом» на чолі з Антоном Бондаренком на Брацлавщині. Цей Комітет мав осідок в с. Обідне біля Немирова і об'єднував навколо себе повстанські загони таких повстанських отаманів, як Заболотний, Богун, Лихо, Вовк, Біда, Трейко, Орел, Пугач та ін., що оперували під загальним керуванням делегованого Петлюрою полк. Карого-Яворського переважно в районах: винницькому, брацлавському, балтському, гайсинському, липовецькому і уманському. Майже всі ці повстанські загони, внаслідок большевицького терору, а частіше через внутрішню дезорганізацію, до кінця липня вже не існували, а їх отамани здебільшого або були убиті в боях, або розстріляні в большевицькому полоні.

Так протягом літа була знищена майже вся головна сітка повстанських осередків на Україні.

Цей розгром повстанських організацій був непоправним ударом для повстанської акції, яку підготовляв Тютюнник. Сам Тютюнник, як мені потім оповідали, одержуючи з України ці смутні інформації, почав сумніватися в кінцевих успіхах по-

Зяярний, як пізніше виявилось, ще з 1913 р. був членом партії російських большевиків під іменем Єфімова і що це він допоміг большевикам у 1923 р. заманити Тютюнника на совітську Україну і там його знищити.

³²⁾ Це видно напр. з книги «L'Ukraine Sovietiste», виданій в 1922 р. в Берліні заходами совітської Москви. В цій книзі знаходимо чимало сфотографованих копій різних документів за підписом Петлюри, Тютюнника та ін. в справі підготовки повстання на Україні в 1921 р.

встанської справи. Тому мав на увазі, в разі неуспіху загального повстання, обмежитися лише демонстраційними виступами в деяких районах України. До того ж більшовики почали на території самої Польщі давати себе взнаки після того, як в кінці літа, внаслідок ратифікації Ризького договору, до Варшави прибуло російське совітське посольство на чолі з Караханом і посольство совітської України на чолі з Шумським. Приїхавши до Варшави, Карахан і Шумський зараз же почали бомбардувати польський уряд нотами, в яких домагалися усунення з польської території Петлюри, Тютюнника та інших українських «контрреволюціонерів», взагалі ліквідації «петлюрівської організації» на території Польщі.³³⁾

Не вважаючи на все це, Тютюнник не припиняв акції і продовжував дальшу підготову повстання. Він казав, що навіть неуспішний збройний виступ проти ворогів України залишить в народніх масах глибокий слід і спричиниться до зміцнення в народі ідеї української державности.

23-го жовтня 1921 р. Тютюнник видав «Повстанській Армії» наказ ч. 1, в якому повідомляв, що з наказу Головного Отамана він вступив того дня в командування Повстанською Армією на Україні, і що начальником штабу Повстанської Армії призначений полк. Отмарштейн. А через два дні (25. жовтня) від імени «Головного Повстанського Командування» оголошено до населення України таку відозву:

«Громадяни України!

Збройною силою, зрадою й підступом опанували наші закляті вороги Україною. Почали забирати з нашого краю скарби, нищити наш добробут, знущатися над народом. Бувше панське ярмо замінили ще гіршим ярмом комуністичним.

Серед нечуваної руїни опинилась Україна. Край, що плинув молоком і медом, нині залитий сльозами і кровю. На захист

³³⁾ Карахан в своїх нотах вимагав також виселення з Польщі російських та донських емігрантів: Б. Савінкова, В. Уляницького, М. Гнилорібова та ін. Як наслідок цього, всіх їх в кінці жовтня 1921 р. вислано з Польщі. З українських емігрантів поляки вислали в той час в Данціг лише ген. М. Омеляновича-Павленка і ген. В. Зелінського. Про Петлюру оголошено в українській і польській пресі, що «Головного Отамана військ У. Н. Р. на теренах польської держави нема». А щодо ліквідації «петлюрівської організації» взагалі, то ще 10. серпня 1921 р. у Варшаві засновано статутарну організацію під назвою «Український Центральний Комітет» на чолі з А. Лукашевичем для «забезпечення матеріяльних і духових потреб біженців з України». Всі інші українські організації та установи на території Польщі перестали формально існувати.

свого краю виступили ліпші сини наші, вони складали повстанські частини і чотири роки безпереривно билися за волю України. Тяжка була боротьба повстанців з московськими окупантами, та український народ не опустив рук. Він не зрікся надії здобути собі волю, лише більше загартувався в цій боротьбі.

По окремих виступах повстанців в різних місцях України, почалася довга й уперта організація цілого українського народу для одностайного збройного виступу проти чужих завойовників. Організація скінчилася.

Тепер ми вступили в останній і рішучий бій проти ворогів Рідного Краю. Народнім повстанням керує Головне Повстанське Командування. Перед очима цілого світу ми здаємо іспит і покажемо, що наймитами у чужинців вже ніколи не будемо. Ми е окрема нація, чуємо в собі силу, в нас палає любов до свого краю й ненависть до ворогів його.

Ми перемажемо! Здобудемо в своїй хаті свою правду, і силу, і волю. А волю свою висловить весь Український Народ устами своїх делегатів, яких обере до Українських Установчих Зборів. Установчі Збори будуть скликані після того, як звільнемо цілу Україну. На цих Установчих Зборах народні представники установлять, як нам жити і управлятись надалі.

З моменту вигнання окупантів народ має право на здобутки революції. Земля, яку добули селяни своєю кров'ю підчас революції, лишається у їх власності. Великим власникам земля повернута не буде. Лишається восьмигодинний робітничий день. Всяка агітація проти цих здобутків каратиметься повстанським судом.

Влада в центрі підчас боротьби належатиме Головному Повстанському Командуванню. Всім громадянам на місцях організувати зараз же народню владу.

Головне Повстанське Командування кличе всіх громадян України до смертельного бою. Хай в ці великі дні ніхто не ухилиться від визвольної боротьби! Хай всі вийдуть на бій, все дадуть для бою!

Хай приватні хатні незгоди будуть забуті на час, аби в єдиному напруженні скинути ненависне чуже ярмо.

Тисячі тисяч замучених синів України, зруйнований і поруганий край вимагають помсти. Хай гармати і коси, кулемети і серпи викують нашу волю.

Жива могутня Україно, вставай до ліпшої долі!

Головне Повстанське Командування.

Ставка, 25. жовтня 1921».

На жаль, цей заклик Головного Повстанського Комітету прийшов запізно і тому не знайшов належного відгуку на Україні: в цей час, як уже зазначено, майже всі повстанські організації були знищені більшовиками, а багато з повстанських провідників були розстріляні або сиділи в більшовицьких в'язницях.

Але поруч з розгромом повстанських організацій на Україні була ще одна обставина, що унеможливила успіх повстанської акції під проводом Тютюнника: це — згаданий саботаж поляків. Як я вже зазначив, поляки не були зацікавлені в успіхах нашої боротьби. Тому вони давали Повстанському Штабові обіцянки, а на ділі хотіли лише того, щоб застрашувати більшовиків «бунтарськими» довірливими українцями. Наслідком цього термін повстання все відкладався. Мовляв, нема зброї. Нарешті, коли вже наближалась зима, і надії на успіх повстанської акції погасали, поляки заявили, що зброя буде. Але й цього разу вони поступили криводушно: повстанські відділи мусіли перейти на совітську територію майже без зброї, дуже погано вдягнені і напівбосі. Це було в той час, як ворог на Україні був уже підготований і озброєний до зубів.

Ось що оповідає один з учасників цього походу полк. Роман Сушко («Календар Червоної Калини» на 1930 рік, Львів) про ті умови, в яких довелося почати цю останню збройну спробу вояків армії У. Н. Р. для визволення України від московських окупантів:

«В жовтні місяці підготовано над західним кордоном України дві ударні групи, які мали дати поклик до повстання на Великій Україні. Це ударна група ген.-хор. Гулого-Гуленка в Басарабії та група ген.-хор. Ю. Тютюнника на Західній Україні. Обі групи, продершись на Правобережжя, мали стати ядрами-кадрами одної повстанської армії.

Але ворог не спав і спрямував усі зусилля на забезпечення своїх західних кордонів, зконцентрувавши на Вел. Україні, зокрема на Правобережній, майже $\frac{3}{4}$ своєї тодішньої більшовицької армії. Концентрацію цю прикрито голодовою скрутою совдепії і армію, нібито, пересунено у хлібний район «на кормлення». З огляду на це продертись ударним групам з закордону в глибок краю було незвичайно трудно. Коли зважити, що в чотирикутнику між Дніпром — Кам'янцем Подільським — Сарнами розташовано в той час 13 дивізій, кінний корпус з дивізією Котовського, дві окремі пограничні дивізії, гарматні бригади та по повітових містах окремі «трудбати» (трудоі баталіони), то стає ясным, що, прорвавшись через кордон, підняти повстання у прикордонній смузі було неможливо. Повстанський Штаб ви-

рішив тому прорватися на Лівобережжя, там підняти повстання і, станувши твердо на Дніпрі, відрізати ворогові відворот у глибину Росії, а винищуючи ворожі частини, розташовані на Україні, заводити зброєю, всім військовим припасом та перешкодити евакуації «продналогу», бо голод і без того грозив населенню».

— Як же переведено цей божевільний план? — питає Сушко і на це відповідає: «Про басарабську ударну групу ген.-хор. Гулого-Гуленка знаємо дуже мало. Вона мусіла почати акцію перша, як чисельно слабша. Мала демонструвати випад, стягнути на себе увагу противника і таким чином облегчити прорив головній групі, згуртованій у волинських лісах. Та ця басарабська група акції майже не проявила.³⁴⁾»

З конечности завдання її переймає на себе «Відділ Окремого Призначення» під проводом підполк. Палія. 25-го жовтня 1921 р. відділ цей в силі 380 стрільців IV. Київської дивізії, озброєний в 140 крісів (на 380 стрільців!), 4 скоростріли «Максима» та пару скорострілих легких, погано одягнений, без коней (про обоз годі було й думати), переходить совітський кордон на Збручі в районі Гусятина з завданням прорватися в гллуб України, підняти до повстання місцеве населення та, завдаючи матеріальні втрати ворогові, стягнути на себе його увагу».

Про головну «ударну групу» під командою Ю. Тютюнника Сушко далі пише:

«В другій половині жовтня 1921 р. скупчено у волинських лісах на роботі, при вирубі ліса, понад 1.200 вояків з таборів інтернованих: Александрів, Каліш, Вадовиці... На північ від Рівного в районі сіл Великий і Малий Мицьк, Велика і Мала Стидина, на борзі та нишком перед владою,³⁵⁾ формовано бойові відділи, що мали підчинитись полевому повстанському штабові ген. Ю. Тютюнника та продертись на Велику Україну. Виділивши хорих, калік, жінок та 29 і 30 куріні з IV. Київської Дивізії (Тютюнника), принявши натомісьць около 100 «урядовців» т. зв. «Цивільного Управління» з Ченстохови та Тарнова, мав повстанський штаб до розпорядження 900 хоробрих і на все готових вояків... Вся ця група була обідрана, майже гола...

³⁴⁾ Гулий-Гуленко з повстанським отаманом Пшонником виступив у похід з деяким запізненням. Перейшовши Дністер, Гулий-Гуленко і Пшонник зустрілися з великими большевицькими силами, тому після кількадечних боїв вернулися назад на територію Румунії.

³⁵⁾ Повстання підготовлялося на Волині під польською владою, за допомогою польського генерального штабу, але формально «без відома» польської влади.

Довелося для босих заготовити на місці личаки з кори, однак ці ходаки нездатні були до походу, зокрема по розмоклому ґрунті. . .

В такому вигляді вирушила група під самий кордон. В селі Камінка (коло Костополя) одержано зброю: 400 крісів, 120.000 кріс. набоїв, 6 скорострільів «Максима», 36 «Кольтів», 2 «Люїсів», 500 шабель, 300 кавалерійських списів, 1.000 ручних гранатів, коло 4-х пудів підривного (вибухового) матеріялу та значну кількість ліків і лікарського приладдя. Це все на цілу групу. . .

Така то була матеріяльна підготовка, — додає Сушко. — Можна сказати, ніяка. Але що було робити? Відкладати виступу не можна було, бо кожної хвилини могла нас «накрити» польська влада. Здержати стрільців було годі. Бо, одержавши цю поганеньку зброю в руки, заясніли їхні очі, завзяття спалахнуло. . . Досвіта 4. листопада повстанська Група переходить польсько-совітський кордон в с. Нетребі». . .

Другий учасник цього походу сот. Петренко в своїх споминах («Літопис Червоної Калини», Львів 1934) про цей перехід групи Тютюнника через польський кордон пише:

«Рушили ми, а навіть усім рушниць не стачило. . . Мали декілька кулеметів «Кольта», які за браком коней посадили на вози з волами. Уявити собі сутичку з червоними з кулеметами на волах! Крім того мали ми ще зброю: два вози (на волах) зі списками!»

Нічого дивного, що так озброєне повстанське військо вже приблизно через два тижні було зліквідовано більшовиками. Перед тим як почати похід, Тютюнник в окремій промові попередив вояків, що похід буде важкий, що зброї нема, що зброю та амуніцію й одяг треба здобути від ворога. Тютюнник зазначав, що він не хотів би, щоб хтось з вояків ішов проти своєї волі. Та не багато знайшлося тих, що роздумали й вернулися назад в табори. Всі інші вояки без вагань забули про своє особисте життя і з ентузіазмом та запалом кинулися в одчайдушну боротьбу за волю України.

Коротко, доля цього «Другого Зимового походу» була така.³⁶⁾ З двох головних повстанських відділів, що брали участь

³⁶⁾ Про повстанську акцію 1921 року, що відома також під назвою «Базар», див. крім споминів Сушка і Петренка, також спомини О. Шпілінського, П. Ващенко, М. Чижевського, І. Ремболовича, В. Яновського, С. Чорного, Д. Зоренка та ін. в збірнику 3-му «За Державність» і в збірнику «Базар», Каліш 1932; доповідь Ю. Отмарштейна Головному Отаману («Літопис Черв. Калини» 1930); спомини О. Добротворського в «Календарі Червоної Калини»

у цім поході, найдовше продержався на Україні відділ під командою підполк. М. Палія, а після його поранення (1. листопада в районі Любара) під командою полк. С. Чорного, колишнього артилерійного старшини Січових Стрільців. Цей відділ вже після перших боїв з большевиками здобуває коні і стає кінною частиною. Далі в успішних боях він проходить Проскурівський та Лятичівський повіти, під натиском ворога звертає на північ під прикриття любарських лісів, прямує на північний схід у Житомирський та Овруцький повіти і повертає на південний схід в напрямку на Київ. Тут в с. Левонівка (30 км. на північ від ст. Бородянка), в ніч з 14. на 15. листопада, відділ рівночасно з групою Тютюнника бере участь в боях з большевиками, атакуючи ворога з протилежної сторони села. Та через нічну темряву обидві групи фатально розходяться в різні сторони, не пізнавши одна одну.

Дня 17. листопада (якраз в трагічний день для групи Тютюнника) відділ Палія (Чорного) сягає с. Вахівки, коло 60 км. на північний захід від Києва. Звідти під натиском ворога, втрапивши надію на зєднання з групою Тютюнника, відділ, за допомогою повстанських загонів от. Струка та от. Орлика, пробивається через большевицькі частини на південний захід і через Радомиський, Житомирський, Звягельський та Заславський повіти вертається назад (6. грудня) до польського кордону.

Дуже трагічно склалася доля головної повстанської групи під командою Тютюнника. Ця група прямо від кордону вирушила на Коростень, щоб там захопити у большевиків зброю, набої, одяг і тоді прямувати далі на схід. Та цього плану не пощастило здійснити. Коростень був узятий (7. листопада), але під натиском переважних сил ворога повстанці мусіли негайно залишити місто. Тому ні зброї, ні набоїв та одягу не вдалося здобути. Це рішило долю групи. Як було воювати без зброї та теплого одягу? А тут саме починалася холодна та сніжна зима.

«По відході від Коростеня, — пише в своїх споминах О. Добротворський, — група спішним маршем рушила на схід в напрямку Радомишля. Під сей час на Україні почалися сильні стужі та великі завії снігу. Шляхи завівало, а щоби можливо було йти, дорога спочатку пробивалась кіньми. Люди на 25% без плащів, — прикривалися коцями та мішками і 50% без чобіт — ноги були завернуті в ганчірки та мішки. В такому стані

на 1923 р.; сот. Гладкого та ін. в збірнику «На Руїнах» — видання культ.-освітн. відділу VI. стріл. дивізії; Гр. Рогозного в «Самостійній Думці» (Чернівці 1934) та ін.

піхота з кожним днем все більше й більше тратила боєздатність».

Не вважаючи на такі умови, група з Коростеня прямує на південний схід, переходить р. Тетерів в районі між Житомиром та Радомишлем і спиняється (12 листопада) в с. Войташівка (40 км. на схід від Житомира). Цей перехід група мусіла зробити вже майже під безперестанним кулеметним обстрілом ззаду наступаючої ворожої кінноти, що невідступно переслідувала групу. Бої в Коростені і цей перехід дали багатораних і вбитих. . .

Загальний стан групи був такий тяжкий, що командування вирішило не йти далі на схід, а повернути назад, на захід. З приводу цього тодішній начальник повстанського штабу полк. Отмарштейн в своїй доповіді Петлюрі після закінчення повстання писав:

«Після прибуття в с. Войташівку загальна ситуація складалася так:

1. З'єднання з відділом ген. Нельговського³⁷⁾ і полк. Палія, яким був післаний заздалегідь наказ перейти в район сіл Заньки, Миньківка, Ходори, Котівка, — не відбулося, тому що ті відділи в зазначеному в наказі часі в район не прибули. Наш відділ, який мав дуже малу кількість кінноти і збирався побільшити її кіннотою Палія, зробити цього не міг і залишився майже без розвідки, маючи лише слабу кінну розвідку сот. Хмари, зібрану з випадкових людей не кіннотчиків, які не уявляли собою сплоченої частини і сиділи на перевтомлених до краю конях після великих переходів по глибоких снігах, де приходилося кіннями пробивати дорогу.

2. Відділ складався в більшості з піхоти, яка в наслідок великих переходів, значних морозів з сильними вітрами і на 50% без чобіт мала майже вся відморожені і попухлі ноги, і тому активність її була зведена до мінімуму.

3. Обоз, який возив до 80раних і мав більше 100фір на половину з волами, був надзвичайно великим тягарем для цілого відділу, зменшуючи до мінімуму його рухомість і здатність до активних операцій.

4. Набоїв, поповнення яких було цілком випадкове лише від забитих і полонених червоноармійців, поповнювати даліше з якогось складу або бази годі було надіятися з нашими силами.

³⁷⁾ Повстанський загін під командою ген. В. Нельговського вийшов з Польщі в кінці вересня 1921 р. Складався з 30 вояків. Мав завданням навести контакт з повстанськими організаціями на Волині, а головню підготувати ґрунт поміж селянством для загального повстання.

5. Ворог, який весь час ухилявся від боїв, від нашого наступу з фронту, привязався кіннотою до нашого хвоста і безнастанно тримав усіх людей в сильному нервовому напруженні своїми дрібними нападами ззаду.

6. Рушницями було озброєно 50% людей і дальшого доповнення зброєю в найближчих часах не передбачалось. До 35% кулеметів «Кольта», яких у нас була більшість, попсувалися, і направити їх з браку запасових частин було неможливо.

Така ситуація примусила прийняти рішення припинити дальший рух в гллуб України і повернути назад з метою вернутися до Польщі і завезти там своїх ранених, бо дальший рух в гллуб України загрожував тим, що, вистрілявши всі набої, цілий відділ зі всіма раненими, складений з людей до краю перетомлених, попав би без жадного опору до рук большевиків».

Ось за таких обставин група Тютюнника вирушає з с. Войташівки на північний схід до ст. Трубецької (між ст. Піски і Загальці) і звідти повертає на північний захід, щоб переправитися на лівий беріг Тетерева і йти далі на захід. Саме тут в цім районі, як уже було зазначено, група через випадковий збіг обставин не зєдналася з відділом Палія.

Прямуючи далі на північний захід, група після переправи через Тетерів увесь час відбивається від наседаючої ззаду ворожої кінноти, без усякої змоги для відпочинку. Нарешті відривається на якийсь час від большевиків і 17. листопада рано спиняється в с. Малі Миньки (коло 50 км. на північний схід від Коростеня). Вимарш був призначений на 12 годин в напрямі на с. Звіздадь.

Але ворог в цей час вже мав підготований план за всяку ціну зліквідувати групу Тютюнника. Тому, залишаючи в спокою інші повстанські відділи, вся маса ворожого війська (коло 3.000 кінноти і коло 1.500 піхоти) кидається на повстанців саме в той час, коли обоз вирушив з села.

Почався нерівний бій. Ворог оточує повстанців і атакує їх з усіх сторін. Перевтомлені козаки хоробро відбивають ворожі атаки, але малі запаси набоїв скоро виходять, і козаки залишаються без набоїв. Бачучи безнадійну ситуацію, наші ранені послідніми гранатами зривали себе самих, самі себе стріляли, щоб не датись на катування ворогові. Наложив тут руку на себе і колишній морський міністр уряду У. Н. Р. М. Білінський. Тільки невеликому числу повстанців (штаб групи з кіннотою та кілька підвід з тяжко раненими, всього коло 120 людей) пощастило висмикнутись з рук ворога і добитись (20. листопада) до поль-

ського кордону. Решта вояків, коло 500 людей, після майже двогодинного бою попали в московський полон.

На другий день всіх полонених погнали до сусіднього містечка Базар, де замкнули в церкві. 21-го листопада 359 полонених (тобто майже всіх за винятком померших від ран та тих, яких залишено для «додаткового слідства») присуджено до розстрілу. Того ж дня над могилою, викопаною під Базаром, присуд виконано.

Перед розстрілом переможці пропонували засудженим «покаятися» і вступити в червону армію. Ні один з повстанців на це не пішов. Могутнє «Слава» і спів «Ще не вмерла Україна» заглушили ворожі скоростріли. Цим переможені, змучені вояки вистовили все, про що вони мріяли і за що вмирили. . .

Трагедія під Базаром показала, що на Україні запанувала нова ситуація. Ліквідувавши свій фронт проти Врангеля і проти поляків, большевики мали тепер змогу кинути всі свої сили проти українського визвольного руху. Тим то восени 1921 року навіть «непереможний» Махно, під натиском большевицьких регулярних військ, мусів емігрувати за кордон. Через голод і терор московських окупантів повстанський рух на Україні поволі затих. В нерівній боротьбі зломилася воєнна сила України. . .

Так на довгі роки на широких степах України запанувала влада московських окупантів.

В той час як українські вояки разом з державним центром У. Н. Р. докладали всіх сил на еміграції, щоб розгойдати повстанський рух на Україні і за допомогою його вигнати московських окупантів з України, в різних осередках української еміграції, головню поза Польщею, почався рух, щоб ужити українські національні сили на еміграції для культурно-освітньої праці за кордоном. Вже в 1920 р. у Відні, заходами Союзу українських журналістів і письменників на чолі з В. Кушнірем і при участі М. Грушевського, О. Олесья, С. Дністрянського, О. Колесси та ін. засновано Український Вільний Університет, який наступного року перенесено в Прагу. Поруч з цим в Чехії заходами Українського Громадського Комітету, на чолі з Микитою Шаповалом, прийшло до організації Української Господарської Академії в Подебрадах, Українського Високого Педагогічного Інституту в Празі, української гімназії і багатьох інших культурно-освітніх установ та організацій, що багато допомогли колишнім урядовцям та воякам закінчити і доповнити свою освіту та знання для дальшої праці на користь українського народу.

Так почалася нова доба в житті української еміграції. Перемінивши «мечі на рала», колишні борці за волю України, крім пропаганди української справи в світі, завзято взялися до культурно-освітньої праці на чужині, памятаючи, що культурного та освіченого народу ніякі сили в світі не можуть остаточно поневолити.

ПІДСУМКИ І ВИСНОВКИ.

Революційні рухи, хоч не завжди щасливо вирішують історичні проблеми і завдання, однак вони вже своїм масовим характером і самим загостренням суспільно-політичної боротьби будять народи до свідомого, активного громадського життя. Цим дається основа для дальшої боротьби за поставлені цілі, твориться традиція, живе спомин про перемоги і поразки, із роду в рід.

З цього становища дивимося і на революційні події 1917 — 1921 рр. на українських землях. Не замовчуємо і не забуваємо про наші помилки, хиби, недостачі. Біда тому народові, що не хоче дивитися на своє минуле тверезим, критичним оком, а віддається приємному самозаспокоєнню, самозадоволеному безпідставному оптимізму: так струсь ховає голову під крило, думаючи, що коли не бачитиме ворога, то й небезпека зникне. Навпаки, — вчитися на помилках минулого, не допустити, щоб ці помилки повторилися в будучності — ось головне завдання народу, що хоче вільно жити і йти вперед у своїм розвитку.

Проте не спиняємо своєї уваги тільки на наших недостачах, які б вони не були сумні, а хочемо, щоб світло і тінь були в належній пропорції положені на великім образі української революції. Бо критика — добра річ, надмірна критика та ще й «з пересердя» — шкодить. Приміром, деякі наші мемуаристи з доби української революції, нагромадивши без розбору силу-силенну всяких другорядних подробиць, прийшли до безнадійного висновку, що ми, мовляв, у добі революції «вміли показати тільки нашу мізерію».³⁸⁾ Очевидна річ, що такі висновки занадто тенденційні, і майбутній історик української революції ніколи з ними не погодиться.

Само собою, українська революція, мов той бурхливий весняний потік, у своєму нестриманому русі наносила не мало всякого намулу і дала багато фактів і явищ негативного характеру. Але не це має притягати нашу головну увагу, бо не в цім була

³⁸⁾ Див. напр. В. Андрієвський: З минулого. Берлін 1923. Т. II, ч. 2, стор. 302.

суть революційного руху на Україні. Наше завдання мусить бути таке: на підставі основних подій і фактів нашого недавнього минулого зрозуміти, що дала українська революція для пробудження поневоленого українського народу.

Думаю, що на підставі поданого тут матеріялу маю право зробити такі головні висновки щодо загального розвитку революційних подій на Україні в р. р. 1917 — 1921:

1. Революція 1917 року застала українців зкаліченими національно, соціально і культурно. Після довгої московської неволі, перед вибухом революції лише селянство залишалося українським щодо мови та національних традицій. Всі інші верстви українського суспільства були денационалізовані. Відсіль недостача української інтелігенції — мозку нації — і взагалі мала національна свідомість в народніх масах. Інтелігенція, яку ми в той час мали, це була тонесенька плівка, що майже безпомічно плавала на поверхні розбурханої революційної хвилі.

Все це мало вирішальний вплив на організацію українських національних сил, зокрема на організацію українського проводу. Загально кажучи, нам не бракувало ентузіазму та запалу в нашій тодішній визвольній боротьбі, але нам для державного будівництва бракувало організованих і добре підготованих сил, бракувало людей дисциплінованих, з характером, людей з фаховою та загально-політичною освітою. Наслідком того в багатьох галузях державного життя ширилася безвідповідальна «отаманщина» та сваволя на шкоду українській визвольній боротьбі. Тому й надалі перед нами стоїть тяжка й відповідальна праця над освідмленням та організацією народніх мас, а поруч із тим завдання — опанувати міста на Україні, з їх активнішими та рухливішими шарами людности, з їх ремісництвом, промислом, торгівлею і багатьома іншими ділянками суспільно-господарського та державного життя. Без цього, без утворення належно підготованої і вишколеної провідної верстви нашого народу, неможливий всебічний та успішний розвій української нації після довголітньої попередньої неволі.

2. Недостача українських інтелігентських сил найтяжче відбилася на організації селянства. Бракувало інтелігентних сил, що помогли б селянству організуватися та підпорядкуватися єдиному українському центрові. Звідси постійні ідеологічні хитання в селянських масах, масові політично розеднані повстання проти окупантів, величезні людські жертви там, де при організованих виступах їх могло й не бути.

3. Головну провідну роль в українській боротьбі часів ре-

волюції відіграли українські соціалістичні партії — українські соц.-демократи та українські соц.-революціонери. Це було природнім явищем в час великого революційного руху. Тоді всі були соціалістами. Вся та історична доба проходить під знаком соціалізму. Тому навіть праві українські партії, що не доцінювали соціального моменту в тодішній боротьбі, примушені були вдягнутися в «соціалістичні ризи», бо цього вимагав дух часу.

Правда, українські соціалістичні партії згідно з загальним духом тої доби були в більшій чи меншій мірі під впливом романтичного ідеалізму, що привів їх провідників до наївного космополітизму (всесвітництва). Проте в перші роки революції ці партії виконали велику працю для освідомлення політичного та національного українських мас, вони повели ці маси на боротьбу за вільну Україну.

Як витвір певної історичної доби, названі соціалістичні партії виконали своє завдання. Нова доба вимагатиме нових форм політичної організації українських національних сил.

4. В розвитку революційних подій в р. р. 1917 — 1921 треба відрізнити дві г о л о в н і д о б и: добу до большевицької окупації України і добу під пануванням большевиків.

В першій періоді, за часів Української Центральної Ради, фактично існував єдиний український національний фронт. Після вибуху революції деякий час всіх об'єднувала радість з приводу проголошення волі політичної і національної. Внутрішні суперечности в українському громадянстві були ще слабо розвинуті.

Але з приходом на Україну большевиків ситуація різко міняється. Поширенню большевицьких симпатій на Україні в великій мірі сприяв реакційний режим, що на деякий час запанував був на Україні після гетьманського перевороту. Хоч деякі мемуаристи намагаються представити цю добу в якнайкращому світлі, але таке освітлення суперечить дійсному стану, що панував тоді на Україні. Є фактом, що протягом семимісячного панування російської реакції на Україні за гетьмана Скоропадського московським большевикам удалося поширити свою пропаганду серед українського селянства і робітництва не тільки проти реакційної політики гетьманського уряду, але також і проти українського національного руху взагалі. Попередній єдиний український фронт розпадається, — і чим далі, все більше. Крім українських комуністів, що утворилися з лівого крила українських соц.-революціонерів (т. зв. «боротьбистів») і лівих чи «незалежних» соц.-демократів, в самому українському проти-большевицькому таборі, з причин різного розуміння цілей і завдань революційної боротьби, незабаром доходить до гострого

роз'єднання між соціалістами і несоціалістами. Соціалістичні партії намагалися відповідною революційною тактикою відтягнути українські маси від впливу московських большевиків і повести їх за собою. Несоціалістичні групи, навпаки, залякані большевицькою пропагандою, в кожному революційному кроці українських соціалістів вбачали «большевизм» і національну небезпеку. Таким чином своєю консервативною політикою, зокрема в справах суспільно-господарських реформ, праві групи фактично гальмували боротьбу з поширенням большевицьких впливів на Україні.

Праві групи не бачили, що самими національними кличами не можна у нас повести народні маси на боротьбу, не розуміли, що, крім кличів національних, потрібна певна соціальна програма для задоволення господарських інтересів широких мас народу.

5. Роз'єднання українських національних сил в большевицьку добу революції виявилось не тільки в широких українських масах, але й у самому проводі української визвольної боротьби. Після приходу московських большевиків на Україну попередні українські провідники, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал та інші, відходять від активної участі в українській боротьбі і виїждять за кордон. Із старих популярних провідників доби Центральної Ради на полі бою залишається один Петлюра, що непохитно продовжує боротьбу з московськими окупантами. Цим Петлюра, як політичний і національний провідник, став вище від Грушевського і Винниченка, бо передбачав, що большевицький чад, посіяний московською пропагандою в українських масах, скоро розійдеться.

В українській визвольній боротьбі часів революції Петлюра був історичною особою. Петлюра був головним творцем української армії. Це він своїм ентузіазмом, енергією і глибокою вірою в українську справу більше, як хто інший з тодішніх українських провідників, допоміг відродити століттями приспане національне почуття і дух боротьби за власну державність у нашій народі. І в смутній добі найбільшого політичного хаосу на Україні, на початку 1919 року, коли захиталися в своїй вірі в сили українського народу Грушевський, Винниченко і інші, Петлюра зостався на своїм місці, вів далі непримиренну боротьбу проти московських окупантів. Найбільша заслуга Петлюри в тім, що він тоді врятував український фронт проти большевизму від остаточного розкладу й розпорошення: дальша боротьба української армії та праця уряду У. Н. Р. поглибили

національну свідомість в українських народніх масах і зміцнили в нашім народі волю і стремління до незалежної державности.

В другу добу революції українська боротьба, під проводом Петлюри, провадилась виразно й непохитно під прапором не-залежної української держави. Під цим прапором тисячі й тисячі найкращих синів України положили тоді свої голови за волю України і майбутнім поколінням залишили заповіт боротися до останньої перемоги за наш національний ідеал.

6. Найтяжчою добою в історії української боротьби часів революції була т. зв. Кам'янецька доба. Хоч тоді українські вояки зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за волю України, але в той же час дійшло до згубного політичного розламу українського об'єднаного фронту. Наслідком того була листопадова катастрофа 1919 року. Наддніпрянський соціалістичний провід на чолі з Петлюрою намагався провадити боротьбу з московськими більшовиками, рахуючись з революційними настроями, що панували тоді на Україні. Петрушевич разом з правими українськими групами уважали, що треба йти до «тіснішого порозуміння» з Денікіном, хоч він прийшов на Україну з гаслами старої «єдиної неділимої Росії».

Правда, велику ролю в трагічних подіях Кам'янецької доби відіграв той факт, що в цей час, як і раніше, нашої визвольної боротьби не визнавав світ. Це не сприяло встановленню єдиного погляду на цілі та завдання української боротьби. Але поза тим всім Кам'янецька доба показала, що дійсна соборність нації досягається не деклараціями і взагалі не словесними заявами, а лише фактичним співжиттям та співпрацею на одній території і в однакових історичних умовах. З цього погляду нещасливі події 1919—1920-го і пізніших років, очевидно, не лишаться без сліду для українського народу, і доба краевого патріотизму в українському житті, мабуть, вже ніколи не вернеться.

7. Листопадова катастрофа 1919 року мала згубні наслідки для дальшої української боротьби. Хоч Наддніпрянська армія після листопадової катастрофи і в страшних умовах загальної руїни вела ще півроку героїчну боротьбу в ворожому запіллі (Зимовий похід), але це вже був тільки славний кінець революційно-визвольних змагань українського народу власними силами. Ні союз із Польщею в 1920 р., ні зусилля державного центру У. Н. Р. в 1921 р. викликати всенародне повстання на Україні вже не помогли відновити українську збройну боротьбу регулярним фронтом. Упоравшись з своїми зовнішніми ворогами, московські більшовики після замирення з Польщею та

знищення армії Врангеля кинули свої сили проти армії Української Народньої Республіки. В цих умовах дійшло до останнього відступу в листопаді 1920 року, а незабаром, в листопаді 1921 року, — до Базару. В нерівній боротьбі з московськими окупантами зломилася воєнна сила України. . .

8. Чи такий кінець українських визвольних змагань в р. р. 1917 — 1921 показує, що українська революція скінчилася катастрофою і що наша тодішня боротьба була марна? Ні в якому разі!

Як ми бачили, в нашій боротьбі часів революції були помилки та невдачі, і їх було багато. Але ці помилки та невдачі впливали насамперед з загального незрілого стану української нації, в якому її застала революція. Україна була ще не готова до великих подій. Народ, що століттями перебував у національній неволі, не міг відразу стати на власні ноги, відродитися культурно, господарськи, соціально. Нація, що втратила свої освічені верстви, не була в стані за один-два роки утворити потрібні кадри інтелігенції, опанувати міста, перебрати в свої руки промисел, торговлю та всі інші ділянки свого національного життя.

Взагалі нашу тодішню боротьбу доводилось провадити в надзвичайно тяжких умовах. Крім внутрішньої непідготованості нації, також міжнародня ситуація була для нас дуже несприятлива. Великі природні багатства України, як і її своєрідне геополітичне положення (на шляху між Європою і Азією), завжди притягали до себе увагу різних сусідніх держав, і це власне було одною з поважніших причин постійних нападів на Україну різних чужонаціональних сил. Так і тепер, після вибуху революції 1917 року, Україна опинилася в центрі боротьби великих держав, в інтересі яких не був український державно-національний рух. Цим пояснюється, що напр. держави Антанти (Англія, Франція, Америка) після закінчення війни з Німеччиною 1918 р. помагали російським монархістам боротися за відновлення «єдиної неділимої Росії». Так само проти нас був світ революційно-большевицький, що намагався перетопити всі народи колишньої Росії в єдину «советську націю» і утворив свої організації не тільки на Україні, але в цілій Європі. А ми знаємо з історії, що то значить, коли народ, навіть організований, не має в світі прихильників і примушений захищати себе перед багато сильнішим ворогом. В таких умовах навіть найбільш героїчні змагання свідоміших синів нації бувають засуджені на неуспіх, а іноді й давні держави падають.

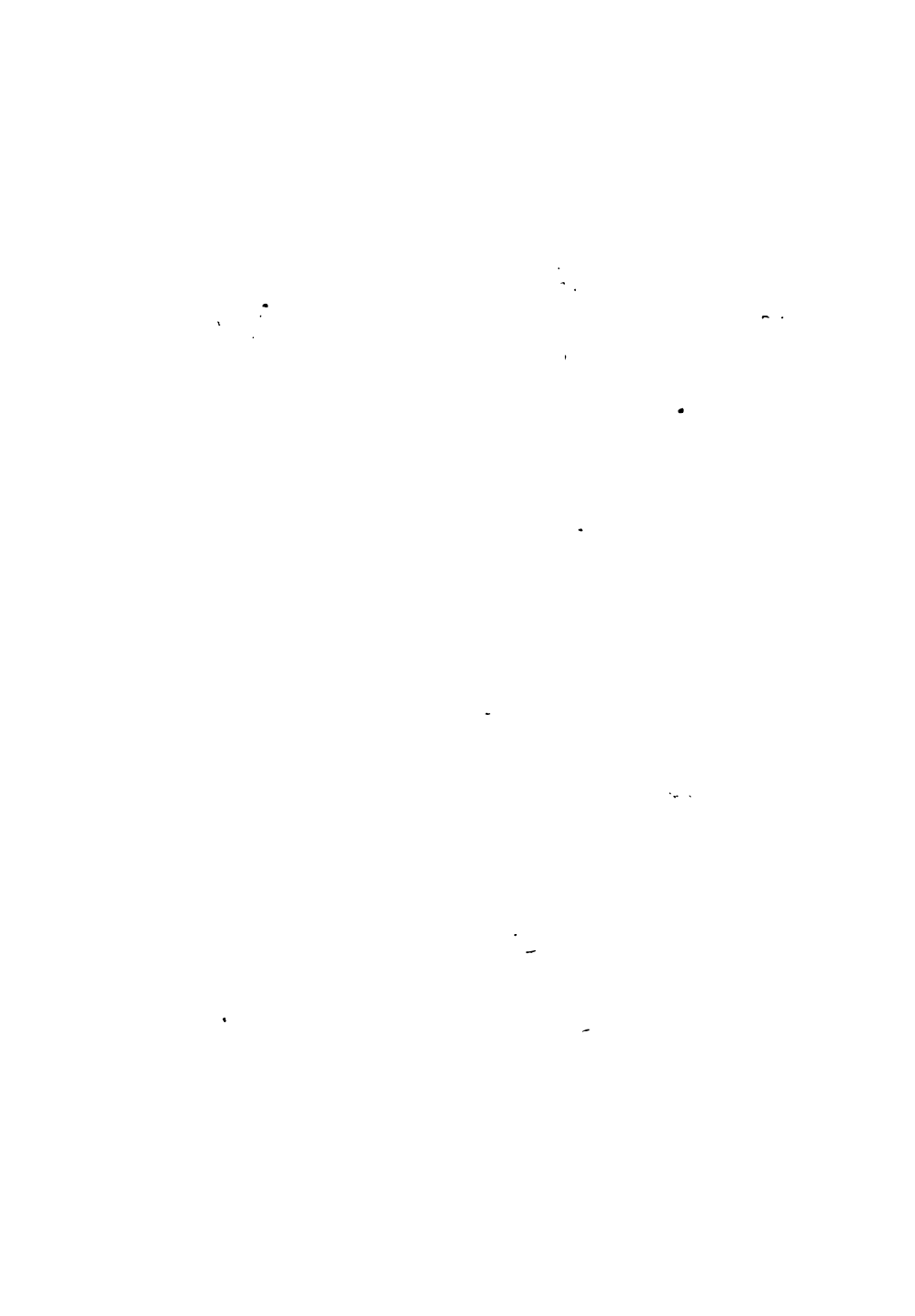
А проте наша визвольна боротьба часів революції р. р.

1917—1921 не була марна. Протягом революційних років відбувся величезний здвиг в українських народніх масах, що освідомлювалися національно, також ряди української інтелігенції поповнювалися новонаверненими українцями із колишніх «ма-лоросів» та «общеросів». З цим фактом мусіла числитися і московська большевицька окупація, що спробувала загальмувати український політичний рух мовною поверхвою «українізацією» совітського апарату.

Українська визвольна боротьба часів великої української революції відіграла історичну роль в пробудженні українського народу до свого власного незалежного життя. Революційні роки 1917—1921 будуть навіки вписані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя. В огні великої революційної бурі з аморфної і майже етнографічної маси створилася українська нація. Коли до революції національно свідомими у нас на Наддніпрянській Україні були майже виключно наші дуже нечисленні національні діячі, яких можна було «почислити на пальцях», то після двох-трьох років національно-революційної праці широкі маси українських робітників і селян підняли високо прапор національної ідеї, і збройна боротьба за вільну Україну не припинялася до останньої можливості.

Це дає нам підставу твердити, що українська визвольна боротьба часів великої української революції зробила більше, ніж увесь наш попередній рух за ціле століття. Хоч наша дореволюційна доба дала нам великих поетів і письменників, але очевидно не вона могла «поставити на порядок денний» українське питання. Це могла зробити тільки революція.

Часи кволого дореволюційного життя минули назавжди. Наша національна революція вивела український народ на шлях розвитку, якого вже ніякі сили в світі не зможуть спинити.

ДОДАТКИ І ДОКУМЕНТИ

I. ДОДАТКИ.*)

Додаток 1. До розділу «Українська революція 1917 р. і Росія».

(Уривок з моїх петербурзьких споминів з рр. 1904—1910, надрукованих у львівському альманасі «Дніпро» на 1938 рік і в американському часопису «Народна Воля», Скрентон 1939, чч. 51—54).

До петербурзького університету я приїхав повний невіршених запитів життя. Це було саме напередодні революції 1905 року. Масовий студентський рух, що почався в той час, не сприяв спокійним академічним студіям. Бурхливе темпо життя в столиці ще більше відвертало мою увагу від науки в бік ширших громадських інтересів. Тому, приїхавши до Петербургу восени 1904 р., я швидко перейнявся революційними настроями, якими тоді жила переважна частина студентства.

Під впливом революційного руху я став захоплюватися політичним життям, але не знав, куди й до кого йти. Саме в цей час (здається, в жовтні 1905 р.) я познайомився з студентом гірничого інституту Миколою Шадлуном. Здівався я з ним на чергових сходинах «Українського літературно-вокально-музичного товариства», що майже щотижня відбувалися в помешканні Андріївської школи в Петербурзі на Василівському острові. Під таким легальним титулом в Петербурзі існував тоді український хор, що своїми виступами багато допомагав при урядженні різних українських концертів, вечірок, тощо. Управителем хору був студент-технолог М. Дулбін, родом з Волині. Взагалі ця організація перебувала під ідейним керуванням революційно настроєного українського студентства, що в більшості стояло на платформі Революційної Української Партії (Р. У. П.). Тому крім учасників хору на сходини завжди приходило чимало української молоді, головно студентів із різних петербурзьких шкіл. Фактично це було українське земляцтво, що об'єднувало собою молодь з різних кутків України. Крім Шадлуна, на сходинах хору

*) Для докладнішого освітлення окремих моментів з історії української революції подаю тут крім документів також витяги з деяких своїх раніше опублікованих спогадів і статей.

я познайомився також з багатьма іншими представниками тодішньої української молоді в Петербурзі, як І. Личко, В. Павленко, О. Назаріїв, Д. Донцов, тощо.

В кінці 1905 р. я вступив до петербурзької групи української соц.-дем. партії, що саме тоді на своєму зїзді в Києві прийняла назву УСДРП замість РУП.

В той час українська колонія в Петербурзі поділялася на два головні табори. Один із них складався переважно із старшого громадянства, що перебувало під «українофільськими» впливами й уникало «політики», проповідуючи неполітичне «культурництво». До другого табору належала головно молодь, що не поділяла «українофільських» поглядів своїх батьків, була настроєна революційно і йшла за соціалістичними партіями. Очевидно, я міг приєднатися тільки до цього другого табору.

Згадане вище українське товариство-хор, а особливо українські шевченківські концерти, що влаштовувалися щороку, відігравали начебто й непомітну, але разом велику позитивну роль в пробудженні національної свідомости серед української молоді в Петербурзі. Самий інтернаціональний характер Петербургу з його розмірно великою кількістю чужинців, як напр.: німці, фіни, латиші, тощо, давав не мало психологічного ґрунту для гуртування «земляків з України» в свій окремий табір: в умовах чужого оточення якось сильніше збуджується почуття свого національного «я». Мое почуття українця зміцнилося особливо після того, як я познайомився з теоретичними підставами необхідности автономного життя на Україні. Памятаю, що з того часу, як я переконався, що централістична Росія гальмує й нищить нормальний розвиток українського народу, гасло вільної України стало в моїх очах догмою.

Розібрати теоретично національну проблему допомогла мені програма української соц.-дем. партії, в якій між іншим говорилося: «Національний гніт веде до культурної, економічної й політичної відсталости пригнічених націй», тому партія «буде якнайенергійніше боротися проти національного гніту за рівні права всіх націй на вільне існування й вільний розвиток, твердо обстоюючи право нації на культурне й політичне самоозначення». Конкретно програма висувала «постулат автономії України з окремим законодавчим соймом в тих справах, які торкаються лише народу, що мешкає на території України». Пригадую, я прийняв цю програму як переконання, що тільки звільнення України від російської опіки дасть можливість всебічного розвитку українському народові, як нації.

Так, на ґрунті свого загально-політичного усвідомлення прийшов я до усвідомлення національного.

Основне ядро петербурзької групи УСДРП складалося з людей старшого віку, як Л. Бич, Д. Лаврентієв, Л. Мацієвич, А. Шабленко, К. Арабажин, тощо. Із студентської молоді до групи належали: В. Мазуренко, М. Шадлун, І. Личко, Н. Шумицька, М. Дулбін, О. Назаріїв та інші. Трохи пізніше до групи вступили: Беліч, М. Петрова, Н. Сінґалевич, Н. Калинович і з Києва приїхала К. Чайківська. Значно пізніше (восени 1909 р.) до Петербурґу приїхав В. Садовський. Взагалі група росла й користалася значним впливом серед членів української колонії. Наприклад, тодішній член УСДРП Д. Донцов у своїх спогадах («Наш Голос», 1911) зазначає: «В той час — березень 1907 р. — петербурзька група УСД була досить численна, майже не було жадного вищого закладу наукового як мужеського, так і жіночого, де б ми не мали своїх членів».

Найяскравішою постаттю серед членів групи був Лев Мацієвич, один з організаторів РУП. Я вперше бачив людину з визначним урядовим становищем (він саме тоді робив блискучу урядову кар'єру як морський інженер), що не вагався брати участь в нелегальних революційних організаціях, дуже щедро допомагаючи їм в той же час матеріально. Коли б не його передчасна смерть (трагічно загинув підчас авіаційних вправ у 1910 р.), він напевно відограв би в нашій визвольній боротьбі немалу роль. Завжди урівноважений і спокійний, проїнятий глибокою вірою в українську справу, він навіть в колах своїх політичних противників користався загальною пошаною.

Другою визначною фігурою в групі був колишній редактор петербурзького «Съверного Курьера» К. Арабажин. Він мав іншу репутацію, ніж Мацієвич. Талановитий критик і журналіст (його публічні лекції на літературні теми завжди збирали велику аудиторію й користалися широкою популярністю в цілому Петербурзі), він, як людина, не тішився симпатіями навіть у крузі своїх товаришів. Особливо його не любили наші «старі», бо ніхто з нас, «молодих», у своїх виступах не критикував так безшадно й дошкульно їх «аполітичного українофільства», як Арабажин, що був досвідченим і гарним промовцем. Після кожного його виступу старі буквально не знали, куди подітисся від люті, тим більше, що відповіді Арабажину так само майстерно, як він це умів, у них не завжди було кому. На жаль, Арабажин не належав до людей твердих морально-громадських переконань: згодом він відійшов від українського життя й помер (в 1927 р.) професором російської школи в Естонії.

На початку 1906 р. до Петербургу приїхали: С. Петлюра, М. Порш і П. Понятенко для редагування с.-д. місячника «Вільна Україна», що почав виходити заходами петербурзької групи. Приїзд партійних лідерів дав мені нагоду ближче ознайомитися з ідеологією партії. Особливо мені став у пригоді пропагандистський гурток, що його організувала наша група під керівництвом Порша. Поза політичними та економічними проблемами в гуртку широко обговорювалася також проблема національна. Порш надавався на роль керівника таким гуртком: він мав необхідну підготову і взагалі визначався здібністю до вирішення теоретичних проблем. На жаль, за кілька місяців редакція «Вільної України», через припинення самого видавництва, виїхала з Петербургу, і гурток припинив свою діяльність.

Та знання, придбані в гуртку, незабаром придалися мені під час дискусій в українському питанні, що відбулися восени того ж року в зв'язку з рефератом П. Тучапського, одного з організаторів української соц.-дем. «Спілки», на тему про автономію України. «Спілка» (український соц.-дем. союз) була частиною російської соц.-дем. партії; вона ставила собі завдання «організацію пролетаріату, що розмовляє по українськи», але була проти автономії України.

Здається, це був перший публічний диспут в українському питанні після вибуху революції 1905 року. Велика сая в Гірничому Інституті, де читався реферат, була виповнена як українцями, так і росіянами, головню молоддю. Референт явно викликав на дискусію українських соц.-демократів, з якими спілчани розходилися в українському питанні. Отож від нашої групи я мав доручення взяти участь в дискусіях після реферату Тучапського.

Зміст реферату зводився до того головного твердження, що, мовляв, для задоволення культурних та інших інтересів українського народу нема потреби творити окрему національно-територіальну автономію України. Для задоволення українських національних потреб референт вважав, що вистачатиме загальна демократизація самодержавного режиму та встановлення обласного самоврядування. Референт повторював приблизно ті самі думки, що незадовго перед тим він висловив у своїх статтях на сторінках большевицького тижневика «Вѣстник Жизни», що в рр. 1906 — 7 виходив у Петербурзі з участю Леніна, Троцького, Каменева, Луначарського та інших провідників тодішніх російських большевиків та їх однодумців. В цих статтях Тучапський, що також належав тоді до большевицького напрямку, заявляв: «Українське питання дуже ускладнюється деякими цілком

особливими обставинами, які не мають місця у відношенні до якоїбудь іншої національності, що живе на території теперішньої російської імперії. Річ у тому, що коли у відношенні до інших національних одиниць нікому не може навіть в голову прийти питання про те, чи вони існують, у відношенні до українців це питання порушувалося й порушується дуже часто.

«В чому ж справа? На мою думку, справа в тому, що життя українського народу занадто переплелось з життям російського народу й то не тільки політично та економічно, але й культурно. Самостійної української культури не має. . . Українська культура не існує. . . Значить знищення національного гніту на Україні не дасть покищо в справі піднесення культурного рівня населення ніякої користі. Аджеж утворення культури — це діло не кількох місяців і навіть не кількох років, а принаймні десятиліть. . .

«І ось, на моє глибоке переконання, українські соціал-демократи, змагаючись насадити в українському робітництві домагання автономії України, свідомо спонукують його зосереджувати свою увагу на національному питанні. Цим самим українські соц.-демократи й являються, на мій погляд, націоналістами.

«Я готовий був би визнати автономію України, коли б цього вимагало національне почуття українського народу. Тоді це була б вимога нації. Але національне почуття українців розвинуте дуже мало. Українські селяни й український пролетаріят не виступають з домаганням автономії України. Ми маємо діло покищо з домаганням партій, що визначаються майже виключно інтелігентським характером. Українським масам доводиться, так мовити, прищеплювати це домагання».

Із всього цього Тучапський робив такий висновок:

«Національний гніт зникне безслідно, якщо будуть здійснені домагання російської соціал-демократії щодо «повної рівноправності всіх громадян, незалежно від полу, релігії, раси й національності», а також забезпечення як свободи слова й преси, так і «права населення одержувати освіту в рідній мові». («Вѣстник Жизни», 1906, №№ 1, 2, 9).

Приблизно такі самі думки Тучапський висловив і в своєму рефераті.*)

*) Для характеристики тодішніх настроїв серед деякої частини української революційно настроєної молоді слід зазначити, що навіть провідні члени «Спілки» — українці, як О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський, М. Галаган і деякі інші, що були переконаними прихильниками автономного ладу на Україні, в той час не надавали особливого значіння активній пропаганді цього постулату. Як писав про це О. Скоропис-Йолтуховський, він сам і, очевидно, його однодумці-спілчани в своїй пропагандивній діяльності трималися засади, що треба в першу чергу старатися, щоб селянина і

Опонентами, крім мене, виступали: О. Назаріїв, І. Личко, М. Дулбін і, здається, М. Стасюк. Критикуючи погляди референта, ми зазначали, що він робить неправильні висновки тому, що ігнорує факт існування глибоких тенденцій в житті українського народу в напрямі всебічного розвитку його як нації. Ми стверджували, що українські робітники й селяни завжди виступають з національними домаганнями, оскільки мають можливість брати участь в політичному житті. Ми запевняли, що в разі загальної демократизації життя в Росії українські маси відразу заговорять як українські. Словом, ми говорили те саме, що Л. Троцький, один із колишніх однопумців Тучапського, вже аж через 25 років, на сторінках своєї «Истории русской революции», примушений заявити, полемізуючи з Розою Люксембург: «Українське селянство не висувало в минулому національних домагань з тої причини, з якої воно взагалі не підіймалося до політики» (том 3, стор. 51).

Щодо загальної демократизації царського режиму, то ми заявляли, що для забезпечення національних потреб окремих народів цього замало. У «вільній Росії» може існувати політична рівноправність, але рівночасно, як і тепер, господарем положення буде залишатися російський народ. Він буде рішати про «право» народів на їх національну школу і т. д. Тому — говорили ми — проголошувати право окремих націй на національну освіту й інше і в той же час залишати реалізацію цього права в руках пануючого народу — це значить обіцяти все, а не давати нічого. Ми не заперечували необхідности встановлення обласного самоврядування в такій величезній країні, як Росія, але ми зазначали, що обласне самоврядування не вирішить національного питання. Для забезпечення кожній нації свободи культурного, господарського й іншого розвитку, необхідні такі гарантії, як національно-територіяльна автономія, тощо.

В оборону референта виступав спілчанин М. Сахаров, але він успіху не мав.

Я навмисно спиняюся на цих дискусіях тому, що тепер може здаватися смішним дискутувати на тему про автономію України. Але в той час, коли під впливом революції 1905 р. український масовий рух лише починався, постулят автономії України був таким далекойдучим і радикальним, що його доводилось боронити навіть перед членами «Української Спілки». Головні труд-

сільського робітника зробити політично свідомими. «Турбуватися ж про те, — зазначав він — чи українська політична маса буде національною чи ні, не приходить. Аби вона була політично і соціально свідомою, а українською вона не може не бути» («Наш Голос», Львів 1911, ч. 11 — 12).

ноші для оборони українських позицій були в тому, що дискусії доводилось провадити переважно в площині теоретичній. Тоді не було свіжих, імпонуючих фактів вияву волі українського народу як нації. Бракувало також фактів для доказу того, що сама по собі демократизація царського режиму ще не забезпечить права українському народові на його самоозначення. Ці факти виявилися лише пізніше, з вибухом революції 1917 року, коли під впливом великого революційного руху з'явилися універсали Української Центральної Ради, що відразу поставили руба питання про автономне життя України, а з другого боку — Тимчасовий російський уряд, проголосивши Росію демократичною республікою, разом з тим почав боротьбу проти національних домагань Української Центральної Ради.

В політичному житті своєчасність тих чи інших ключів має свою велику рацію. Український народ в той час перебував ще в початковій стадії свого відродження. В тих обставинах, коли навіть в головніших міських центрах України «свідомих українців» можна було почислити на пальцях, безпосередня пропаганда за відокремлення України від Росії була б через несвідомість мас наперед засуджена на неуспіх.

Для характеристики відносин, що панували тоді навіть у російській столиці, може служити такий факт. Під впливом революційних подій серед українців у Петербурзі виникла думка зашнурувати український політичний клуб з метою «зеднати українців на ґрунті широкої демократичної програми для поширення та забезпечення національно-політичних прав українському народові й для розвитку його економічних і духових сил». Це було восени 1905 року. Через рік клуб був зареєстрований постановою «Особаго по дѣлам об обществах и союзах совѣщанія». Але через місяць на вимогу міністра внутрішніх справ Сенат скасував постанову «Особаго Совѣщанія», мотивуючи це тим, що «стремління товариства до поширення та забезпечення національно-політичних прав українського народу може бути толковане як вираз тенденції протиставлення політичних інтересів малоруського населення таким же інтересам великоруського населення, що є недопустиме з погляду збереження політичної єдності імперії».

Отже замість «політичного клубу», на початку 1907 р. встав новий клуб «Громада», само собою, вже з іншою програмою: «щоб дати українцям, що живуть у Петербурзі, можливість корисного й приємного провадження часу».

Саме в цей час, в зв'язку з сесією 2-ої Державної Думи, в Петербурзі заходами нашої групи почала виходити газета «Наша

Дума» при співробітництві членів Думи Федорова й Вовчанського (обидва соц.-демократи українці) і під редакцією В. Мазуренка, К. Арабажина, Д. Донцова. Ця газета розпорядженням влади була швидко закрита.

Ось такі «можливості» утворила революція 1905 р.: царському режимові був нанесений тяжкий удар, але кайдани неволі ще тяжили над українським народом.

Щодалі мене все більше захоплювало політичне життя. Можливо цей мій «революційний ентузіазм» був причиною того, що в березні 1907 р. мене делегувала наша петербурзька група на черговий зїзд партії, що відбувався у Києві. Участь у цьому (нелегальному) зїзді дала мені можливість познайомитися з іншими визначнішими членами партії, як В. Винниченко, Д. Піщанський, А. Жук, П. Дятлов, Блонський, О. Мерклінг, тощо. Від української с.-д. партії Галичини в зїзді брав участь Вол. Старосольський. На нарадах зїзду найбільший вплив мав Порш, що був тоді фактичним лідером партії. В порівнянні з іншими учасниками зїзду, що переважно склалися з зеленої молоді, він визначався найбільшою ясністю та угрунтованістю своїх поглядів, хоч сам був тоді студентом київського університету. Пригадую, що ні Винниченко, ні С. Петлюра не були делегатами зїзду і у зїздових нарадах майже не брали участі. Винниченка я бачив лише на одній нараді, де намічався склад керівних органів партії. Палкий і дуже самолюбний, він відразу вніс в дискусію нездорову атмосферу особистих поррахунків і швидко покинув нараду.

З Петлюрою я бачився переважно підчас конспіративної ночівлі в його помешканні, здається на М. Благовіщенській, недалеко від двірця. Жив він по студентському в одній кімнаті. В розмовах зо мною більше цікавився питаннями літератури та мистецтва. Особливо його цікавили літературно-критичні статті Луначарського, що друкувалися тоді в різних журналах; на цю тему він говорив з захопленням. Я спостеріг, що в питаннях теоретично-політичних і особливо економічних він не почував себе сильним. Цим я пояснив собі той факт, що в петербурзькій «Вільній Україні» Петлюра вів головню огляд внутрішнього життя та літературну хроніку, тоді як майже всі статті теоретично-програмового характеру належали іншим авторам. Поза всім цим Петлюра справляв вражіння дуже скромної й симпатичної людини, для якої загальні інтереси стояли на першому плані.

Від зїздових нарад я виніс вражіння, що партія репрезентує

собою молодий, але здоровий соціалістичний і національно-революційний рух, що має ґрунт в українських масах.

Праця серед інтелігентських гуртків у Петербурзі мене не задовольняла. Хотілося безпосереднього зв'язку з українськими робітниками та селянами там, на Україні. Ще перед зїздом (влітку 1906 р.) я коло двох місяців прожив у Гайсині на Поділлі, куди був запрошений за репетитора. Раніше мені не доводилося бувати в «корінних» районах України, тому ця подоріж до нашої «української Швейцарії» зробила на мене велике вражіння. З тим більшим захопленням літом 1907 р. залишив я всі інші «земні турботи» й поїхав до Полтави для роботи в нелегальних організаціях партії.

В Полтаві я пробув до кінця літа. Вже з перших днів я побачив, як помиляються Тучапський та його однодумці, ігноруючи українську дійсність: полтавські робітники, здебільшого пекарі, залізничники, друкарі, тощо, йшли за гаслами української соц.-дем. партії, як за своїми. Українська стихія в думках і почуттях цих людей фізичної праці, що були зв'язані з українським селом, виступали виразно. Національний момент так захоплював робітників, що в пропагандистських гуртках, а також на мітингах, що з метою конспірації здебільшого улаштовувалися по різних балках навкруги Полтави, доводилося присвячувати головну увагу українській справі. Не менш зворушливу картину уявляло полтавське село, куди мені доводилося виїзжати на прохання самих селян. З яким зацікавленням і жадобою нерідко вже сивоволосі дядьки слухали не тільки про землю та волю, але й про те, що таке Україна й як вона повинна визволитися зпід гніту Москви! Ці розмови про волю соціальну й національну часто затягалися до глибокої ночі. І тільки вишневі садки, під захистом яких відбувалися наші сходини, були свідками того, в якому революційному піднесенні перебувало вже тоді наше українське село.

В Полтаві в цей час грала трупа Саксаганського. Я вперше бачив тут «Наталку Полтавку» Котляревського. Театр був повнісінкий. Почувалася та сама українська стихія, що заливала вас всюди, куди б ви не потрапили на Полтавщині. Представники місцевої влади по своєму реагували на успіхи української трупи: незабаром дирекції театра заборонено було друкувати афіші українською мовою.

З інтелігенції, крім мене та Ніни Шумицької (жінки П. Дятлова, що жив тоді на еміграції в Празі), активну участь в полтавській організації брали місцеві студенти: Б. Юрїїв-Пековець («Берко») і Буцький. З робітників своєю активністю виділялися

брати С. і П. Горіздри і В. Буймистренко. На кінець літа в Полтаві була призначена губернiальна конференція партії. В зв'язку з тим мені довелося відвідати майже всі головніші осередки Полтавщини, як Ромен, Хорол, Прилука, Золотоноша, для підготовки цієї справи. На жаль, мій «полтавський дебют» скінчився невеселою подією. Конференція відбувалася в призначений день (кінець серпня) на човнах на Ворсклі. Але коли пізно ввечері учасники верталися до міста, поліція зробила засідку і багатьох заарештувала. На другий день мене також арештували, але випустили з умовою негайно виїхати до Петербургу.

Поза цим перебування на Полтавщині, з її чарівною природою й якимсь особливим типом зворушливо милих і гостинних людей, залишило нестертий слід в моїй душі. Коли в Петербурзі я більше теоретично пізнав українську проблему, то тут я душею й серцем переконався, що ця проблема живе в масах українського народу, що її не стерли, не знищили століття національної неволі. Праця «серед народу» була вершком мого «політичного хрещення»: вже ніколи потім в мене не виникало сумнівів щодо правильності шляху, на який я став.

В Петербурзі я мусів жити якийсь час нелегально, поки не було закінчене слідство. Майже всі заарештовані були звільнені, крім студента одеського університету Буцького (батько його був видним урядовцем полтавської поліції) і робітника П. Горіздри, у яких підчас трусу знайшли печатку Полтавського Комітету УСДРП, нелегальну друкарню й різну нелегальну літературу. Обом їм складено обвинувачення в тому, що вони «брали участь у товаристві, яке звало себе УСДРП і ставило своєю метою насильне, через всенародне озброєне повстання, знищення існуючого в Росії правління та заміну його на демократичну республіку разом з відділенням від імперії українських («малоросійських») її губерній».

Приблизно через рік (у жовтні 1908 р.) виїздна сесія харківської судової палати засудила Горіздру на заслання, а Буцького на 8 місяців до кріпости.

Починалися сумерки революції. Серед студентства також запанувала реакція. Замість політики, всі кинулися до науки. Було дивно бачити, як відомий «Абрам» (псевдонім пізнішого большевицького генерал-прокурора Криленка), без якого в попередні роки не відбувалося майже ні одного мітингу в Петербурзі, тепер сидів у наукових семінарах університету.

В українській колонії в Петербурзі також відбулися значні зміни. Товариство-хор зовсім перестало існувати: замість співів в ньому почали займатися політикою, аж поки товариство не

розпалося. Зате під впливом революції по високих школах Петербургу виникло чимало українських гуртків, що спричинилися до пропаганди української справи серед студентства. Такі гуртки були засновані на Вищих Жіночих Курсах (Бестужевських), у Жіночому Медичному Інституті, в Гірничому і Лісовому Інститутах, тощо. Памятаю, в Інститутах Електротехнічному й Політехнічному енергійну українську пропаганду провадили: хаотичний і нестримний в своїй енергії Є. Неронович і не менш експансивний О. Ковалевський. Під впливом революції 1917 р. Неронович трагічно скінчив своє життя: із завзятого націоналіста-самостійника він на початку 1918 р. став большевиком і навіть членом «Українського совітського правительства», але швидко розчарувався в гаслах «всесвітньої революції» і коли втікав від своїх «товаришів», був заарештований на Полтавщині українським відділом під команду О. Шаповала і розстріляний, як «большевик».

З українських гуртків найжвавішу діяльність виявляв «гурток українознавства» при університеті, заснований восени 1906 року. Основне ядро гуртка складалося з студентів-філологів, як К. Широцький, Г. Голоскевич, П. Балицький, В. Ярошенко й інші. Дуже милі й симпатичні як люди, вони були настроєні аполітично й тулилися більше до табору старих. Це відбилося на характері діяльності гуртка, що уникав «політики». Одним з перших на зборах гуртка читав реферат проф. Бодуен де Куртене на тему «Українська мова, її особливості й права». Трохи пізніше при гуртку під керуванням акад. А. Шахматова була заснована окрема лінгвістична секція з метою скласти підручник для записування живої української мови. Це був початок тої наукової праці, яку Голоскевич і почасти Широцький так успішно потім розвинули по закінченні університету. На жаль, обидва вони передчасно відійшли від нас: Широцький помер від туберкульозу ще в 1919 р., а Голоскевич у 1935 р. скінчив самогубством на засланні в Сибірі.

В «гуртку українознавства» брали участь також студенти з інших шкіл Петербургу. Памятаю, майже постійним гостем гуртка був В. Піснячевський, студент військово-медичної академії. Він співробітничав тоді в київській «Раді», де друкував дописи з петербурзького життя. Завжди маломовний, він лише спостерігав життя гуртка, але сам не любив виступати з рефератами. Володіючи добре пером, він зовсім не мав хисту для виступів навіть перед найменшою аудиторією. Не знаючи цієї його риси, я одного разу наразився на неприємний конфлікт з ним. Влітку 1908 р. в Празі відбувався зїзд словянської молоді, на який наш

гурток делегував Піснячевського. Минуло більше як півроку з того часу, а від нашого делегата ніякого справоздання. Просьби й нагадування не помогали. Тоді довелося, не називаючи прізвища делегата, порушити цю справу в одному з дописів на сторінках київського «Слова». Це обурило Піснячевського, але ніякої доповіді про зїзд ми так і не дочекалися. Наступного літа на зїзд українського студентства у Львові гурток делегував уже не Піснячевського, а Широцького. Крім того, з Петербургу їздила Н. Сінгалевиц від гуртка в Жіночому Медичному Інституті.

Мої особисті відносини з Піснячевським після цього були надовго зіпсовані. Вже аж восени 1919 року, коли я був головою українського уряду, а Піснячевський редактором віденської «Волі», він якось приїхав літаком до Камянця й сам зголосився до мене. Ми поговорили про справи, забувши про все те, що колись нас розєднало.

Політична реакція, що наступила по революції, не перешкождала тому, щоб поділ на «старих» і «молодих» і далі існував серед членів української колонії в Петербурзі. Навпаки, революція ще більше поглибила й загострила відносини між цими двома таборами. Найбільш яскраво це виявилось в житті українського клубу «Громада», що мав коло 400 членів.

Протягом першого року (1907 — 1908) «Громада» розвинула досить жваву діяльність: прочитано коло 20 рефератів, на які ходило мало не по 200 слухачів, улаштовувалися вечірки, тощо. Молодь творила в клубі переважаючу більшість членів, що поділялися на дійсних (щорічна вкладка 10 крб.) і постійних гостей (вкладка 1 крб.). Але в клубі були люди різних політичних напрямків і це привело їх до взаємної боротьби між собою. Вже від самого початку помічалися різні непорозуміння, що чим далі все більше набирали характеру боротьби між двома частинами клубу.

Клуб виразно поділився на «старих», поміркованих, і на «молодих», настроєних далеко радикальніше. У старих була тенденція, щоб постійних гостей, до яких належала головню молодь, зовсім позбавити як активних, так і пасивних прав, а залишити їм лише право ходити до клубу. Ця боротьба між старими, що мали більшість в раді старшин, і молодими закінчилася поразкою «старих» на загальних зборах клубу (восени 1908 р.). Нова рада старшин була обрана з людей, що репрезентували більшість клубу, а крім того загальні збори відкинули внесок «старих» щодо обмеження прав постійних гостей.

В наступному (1909) році заходами нової ради старшин влаштовано дуже імпозантний концерт на користь пам'ятника Т.

Шевченкові. Концерт мав великий успіх, так що О. Білоусенко (О. Лотоцький) написав у київській «Раді»: «За цей концерт багато гріхів нехай проститься «Громаді»...»

Починаючи з весни 1908 року, в клубі брав активну участь С. Петлюра, що саме переїхав тоді до Петербургу. Він, звичайно, стояв на боці «молодих». Восени 1908 р. він увійшов до нового складу ради старшин і був одним із найбільш постійних референтів у клубі, виступаючи майже виключно на теми про українську літературу, театр, тощо. Протягом 1908 р. він прочитав реферати на такі теми, як: «Заслуга Карпенка-Карого для розвитку української драми», «Питання полу в сучасній українській літературі», «Український театр і сучасний український актор», «Поезія шахти в українській літературі» й інші. Він же читав вступний реферат на згаданому концерті пам'яті Шевченка в залі Дворянського Зібрання.

Одним з останніх рефератів у клубі, які я памятаю, був реферат М. Грушевського (в 1909 р.). Я вперше слухав Грушевського і пригадую, що його виклад, сухий і строго академічний, не залишив у нас, молоді, того вражіння, якого ми чекали від найвизначнішого провідника українського руху. Правда, то був час, коли чорні хмари реакції згущалися все більше й не так легко було збуджувати боєву енергію мас, не порушуючи «основних законів» хоч би вже й напівзахитаної тоді царської імперії. . .

Додаток 2. До розділів «Повстанський рух на Україні» і «Зимовий похід».

(Уривок з реферату на святі 15. річниці Зимового походу, улаштованому українською еміграцією у Празі 18. грудня 1934 р. Див. львівський календар-альманах «Дніпро» на рік 1936).

Зимовий похід — це була партизанська форма боротьби нашої армії. За п'ять місяців свого мандрування по Україні армія Зимового походу побувала майже во всіх закутках головної Правобережної України. Вона не мала ніякого організованого запілля. Постачала себе виключно за допомогою українського населення. Отже це була партизанщина в правдивому значінні цього слова. Але партизанщина Зимового походу й загальна партизанщина тої доби на Україні — це був вияв різних сил нашої суспільства.

Зимовий похід був акцією організованих, свідомих борців за волю України. Про загальний партизанський рух тої доби цього сказати не можна.

Всі ми добре памятаємо рік 1919-й. Це був рік героїчної боротьби за незалежну Україну. Але разом це був рік найглибшого розеднання та розпорошення українських сил, якого ми не бачили від початку революції. Це розеднання однаково торкалося як наших політичних сил, так і сил військових. Пригадаймо, як наче гриби восени з'являлися різні самочинні озброєні групи, що вели всякого роду самочинні операції й уникали наказів головного командування. Отаманщина 1919 року — це окрема сторінка нашої минулої боротьби.

В нашому громадянстві поширений погляд, що, мовляв, індивідуалістична вдача українців — це вона головно завинила, що ми не виявили належної організованости в минулу добу нашої боротьби. Такий погляд суперечить фактові Зимового походу, що від самого початку до кінця був виявом строгої організованости та дисципліни. Коли б індивідуалістична вдача українців дійсно грала в нашій боротьбі таку велику роль, то очевидно Зимового походу ми не мали б.

Само собою, українська вдача й українські національні традиції відіграли свою роль в подіях нашого недавнього минулого. Зокрема різні партизанські групи на Україні виявили чимало ознак, характеристичних для наших давніх козацьких рухів. Самий факт зосередження такого своєрідного руху, як махнівщина, саме в районі колишнього Запорозжя, очевидно, не був випадковий. І хоч сам Махно не був свідомим українцем і за незалежну Україну не боровся, але історики знайдуть у

махнівському русі не мало рис, типових для наших давніх запорожців.

Вплив історичних традицій мав у нас свій вираз навіть у деяких зовнішніх ознаках в житті поодиноких військових частин. Аджеж один отаман возив із собою булаву, а накази для своєї частини підписував не інакше, як у присутності старшин та козаків на січовому майдані гусячим пером.

Але всі ці прояви українських національних традицій та національної української вдачі грали ролю лише чинників другорядних. В кожному разі не вони рішали справу організованости наших сил тої доби. Найголовніше, що стало на перешкоді успішній організації наших національних сил, — це був загальний стан нашого суспільства. Цей стан не давав ґрунту до того, щоб українське громадянство могло дати собі раду з тими величезними завданнями, що виникли в час революції.

Трагедія нашої минулої боротьби полягала в тому, що український рух спирався переважно на українське село. Міста на Україні, за невеликими винятками, були чужі, неукраїнські. Тому нам бракувало свідомої української інтелігенції як для політичної організації народніх мас, так і для організації державного апарату. В органах державного управління і навіть в керівних органах армії ми були примушені користуватися чужинцями, здебільшого росіянами, що неприхильно ставилися до української справи. Все це давало ґрунт для дезорганізації, для поширення сваволі як на верхах — цивільних і військових, так і внизу. Бракувало міцної української влади, що була б у силі приборкати всі ці деструктивні елементи. Тому зявлялися різні «Пашківські республіки», що крім інтересів своєї волости ніякої влади не хотіли визнавати. На цьому ґрунті виросла й махнівщина на Україні.

Ще Драгоманів свого часу указував, що денационалізація українського міста є найголовніша причина відсталости української нації. Через це він закликав українців до «страшної праці — поправити страту Україною своїх городських шарів з їх культурою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливими виступами словами і ділом проти всякої неволі і неправди громадської».

Само собою, були й інші причини, що стали на перешкоді успішній організації наших сил у 1919 році. Є. Коновалець у своїх споминах, напр., слушно зазначає, що одною з важливих причин, що викликали дезорганізацію наших сил, була загальна мобілізація, яку оголосило українське командування підчас про-

тигетьманського повстання. Українська влада не мала відповідного апарату до того, щоб загальну мобілізацію перевести планово. В таких умовах почали з'являтися самочинні команданти на чолі різних озброєних ватаг, що провадили самочинні операції, а частіше просто зникали, хто куди хотів.

Це був час, коли малосвідомі українські маси були дезорієнтовані. Під впливом зручної большевицької пропаганди вони почали були хитатися й не знали, з ким іти й де шукати порятунку. Все це давало великий простір для сваволі різних енергійних, нерідко навіть ідейних і чесних, але нездисциплінованих людей.

Так через загальну невідготованість українського суспільства утворилися сприятливі обставини для того, щоб саме в році 1919 Україна мала нечуваний в історії урожай на отаманів.

Україна в цей час була великим розбурханим морем. Кипіла жорстока міжгромадянська війна. Про владу у дійсному розумінні цього слова не могло бути мови. Вся країна була вкрита численними партизанськими групами. Але ці групи здебільшого не були зв'язані між собою ні організаційно, ні ідеологічно.

Пригадаймо собі, як напр. отаман Григоріїв на початку 1919 р. йшов разом з українським військом, швидко потім підпав під вплив большевиків, а вже у травні того ж таки року знову виступив проти совітської влади, оголосивши свій відомий протибольшевицький універсал. Другий не менш визначний партизанський отаман Махно, догоджаючи большевикам, у липні того ж року застрелив Григорієва на очах цілого селянського зїзду в Олександрійському повіті на Херсонщині. Ще раніше, в листопаді 1918 р., Махно спільно з большевиками взяв Катеринослав, виступаючи проти українського війська.

Був один момент у кінці вересня 1919 р., коли Махно, опинившись в районі Умані між військами Денікіна й армією У. Н. Р., був примушений увійти в контакт із нашим командуванням. Та цей контакт залишився тільки як випадковий епізод і фактично не вніс ніяких змін у відносини між нашою армією і Махном. Махнівці залишили нам кілька тисяч своїх ранених, а самі знову перекинулися на Катеринославщину, забувши про свій договір з українською армією.

Можемо згадати ще й третього визначного партизанського ватажка-отамана Зеленого. Вже на початку 1919 р. він розійшовся з українською армією. Проголосивши радянські гасла, він провадив свої операції на Київщині то самостійно, то в контакті з большевиками. Лише восени 1919 р., коли українська армія знаходилася вже напередодні катастрофи, Зелений оголо-

сив, що визнає за верховну владу України Директорію. Та було вже пізно. Незабаром Денікін знищив український фронт, а сам Зелений загинув у боях з добровольчою армією.

Можна без кінця наводити приклади ще різних інших повстанських отаманів, але й цих досить для того, щоб уявити собі, яка глибока розєднаність та антагонізм панували у відносинах між окремими партизанськими групами на Україні. Чи ж можлива була координована діяльність повстанських отаманів, коли кожний із них ставив свою власну особу найвище? Всякі спроби співробітництва отаманів здебільшого кінчалися тим, що вони один другого при нагоді убивали. Так, Махно убив Григорієва, от. Волох застрілив от. Божка, коли на початку грудня 1919 р. вони, зрадивши українську армію, перейшли на бік большевиків.

Такий стан партизанського руху, очевидно, був не в інтересах української боротьби. Коли б ті великі ріки крові, що були пролиті українськими повстанцями в боях із ворогами України, були пролиті на фронті організованому, то напевне були б інші наслідки наших визвольних змагань.

На тлі загальної стихійности та неорганізованости партизанського руху на Україні Зимовий похід був носієм організованости та свідомости. Тим часом, як на широких просторах України гуляла отаманська сваволя, в армії Зимового походу ми бачимо єдину волю командування. Там панували організаційна розєднаність та ідеологічний хаос, тут — строга дисципліна й послідовна вірність революційному прапорю України Народно́ї Республіки.

Зимовий похід був найвищою точкою організованої збройної акції, на яку спромоглося в той час (після листопадової катастрофи 1919 р.) наше громадянство. Можна сміливо твердити, що коли б таких боєвих сил, як наша армія Зимового походу, ми мали в 1919 р. не 3 тисячі, а в 20 і 50 разів більше, то всі події на Україні мали б зовсім інший характер.

Армія Зимового походу була вільна від пошести на отаманщину. Недаром Волох і Божко напередодні Зимового походу втекли від нашого війська. Цим типовим отаманчикам було не по дорозі з дисциплінованим ядром української армії. Правда, в Зимовому поході весь час брав участь такий визначний партизанський отаман, як Юрко Тютюнник. Але цей талановитий діяч, що так трагічно загинув пізніше, своєю діяльністю в українській армії, без сумніву, записав себе в ряди заслужених борців за волю України.

Зимовий похід — це була акція е л і т и українських озброє-

них сил. Цим Зимовий похід залишив такі глибокі сліди на Україні. Я сам був свідком, як селяни плакали, оповідаючи мені про свої вражіння від нашої, як вони казали, української армії. Історичне значіння Зимового походу безперечне.

Але... мусимо бути об'єктивні. Зимовий похід міг бути здійснений лише в обставинах того часу, в умовах того хаосу та фактичного безвладдя, що утворилися вже на початку 1919 р. і ще більше запанували після приходу денікінської армії. Майбутні історики відмітять дві головні хвилі партизанського руху на Україні: одна, що виникла слідом за протигетьманським повстанням, і друга, що почалася з приходом денікінської армії вліті 1919 року. Ці дві хвилі партизанського руху припадають на моменти найжорстокішої міжгромадянської війни на Україні, на моменти найбільшого хаосу й безладдя.

В першій половині 1919 р. на Україні фактично не було большевицьких апаратів влади на місцях. Про це свідчать самі большевицькі комісари, як Шліхтер, тощо. Почавшись протигетьманським повстанням, масовий партизанський рух на Україні не припинився. Грабіжницька політика російських большевиків викликала величезне незадоволення й активний опір у масах. Воєнні сили большевиків на Україні були ще ослабі, щоб упоратися з розбурханою українською стихією.

Шліхтер*) признається в своїх споминах, що в квітні 1919 р. для переїзду Наркомпроду з Харкова до Києва було потрібно аж 7 днів, бо урядовому поїздові весь час довелося відбиватися від українських повстанців. Цей самий Шліхтер заявляє, що через опір української людности большевицький комісаріят продовольчих справ міг до 1. липня 1919 р. заготовити на Україні лише 8½ міл. пудів хліба замість 50 мільйонів, яких вимагала Москва. Навіть із цих 8½ міл. — пише Шліхтер — ¼ хліба залишилося на Україні й тільки коло 2 міл. відправлено до Москви та Петербургу. І це в той час, коли Ленін криком кричав у своїх листах до Шліхтера, що, мовляв, коли він до 1. травня або 1. червня не дасть з України 50 міл. пудів хліба, то ми всі тут загинемо («околеем») з голоду.

Закінчуючи свої спогади про цю добу, Шліхтер каже, що співробітникам Наркомпроду доводилося працювати на Україні «буквально в пороховому димі».

Отже роля партизанського руху в боротьбі з московськими большевиками, не вважаючи на його спонтанний, неорганізова-

*) А. Шлихтер: Борьба за хлеб на Украине в 1919 г. (Літопис Револуції, 1928).

ний характер, була величезна. З приходом Денікіна повстанський рух знову оживився. Почалася боротьба з новим окупантом. І коли загальна мобілізація підчас протигетьманського повстання спричинилася до збільшення хаосу, то так само мобілізація, оголошена Денікіном, відіграла немалу роль в поширенні повстань проти його армії. Цілий ряд істориків повстанського руху проти Денікіна, як напр. Кін*) та інші, стверджують, що партизанський рух з приходом Денікіна набрав особливо масового характеру саме в зв'язку з оголошеною Денікіном мобілізацією. Внаслідок мобілізації зброя попала до рук незадоволеного населення. Тому мобілізовані йшли воювати, але воювали за свої, а не за ворожі їм інтереси.

Самі денікінці**) свідчать, що через опір української людності в запіллі денікінської армії панувало повне беззаста. Хаос і беззаста ще збільшилися, коли почалася агонія армії Денікіна.

Це була саме доба (грудень 1919 р. і січень - лютий 1920 р.), на яку припадає головна акція Зимового походу.

Я сам, мандруючи в той час по Україні, як член українського уряду, бачив на власні очі, в якому стані перебувала тоді влада на місцях. Фактично не було ніякої влади. По широких степах України вільно ходили різні повстанські загони. В районі Винниця-Літин я зустрів частини Шепеля, в Гайсинському повіті — Волинця, в районі Балти — Заболотного і т. д. Всі вони сиділи в своїх «повітах», до армії Зимового походу не приєднались.

Большевицькі регулярні частини я вперше побачив у середині квітня в Єлисаветі. Вони робили сильне враження. Це було справжнє військо. Саме тоді ці частини прибули з Московщини спеціально для ліквідації Зимового походу.

Незалежно від політичних планів, армія Зимового походу в цих обставинах мусіла спрямувати свій маршрут на захід для з'єднання з військовими частинами, що їх формував полк. О. Удовиченко в районі Могилева над Дністром.

Починалася нова доба. Упоравшись з Денікіном, большевики бралися до творення своїх апаратів влади на Україні під захистом регулярних московських частин. Це був початок кінця масового партизанського руху на Україні. Українсько-московська війна 1920 р. з участю Польщі ніяких змін не

*) Д. Кін: Повстанческое движение против деникинщины на Украине. (Літопис Революції, 1926).

**) Там же.

внесла. Вона лише затримала на якийсь час цей процес, але його не припинила.

В міру зміцнення московської влади на Україні міжгромадянська війна поволі ушухла. Восени 1921 р. навіть Махно, під натиском большевицьких військ, емігрував за кордон. А коли в листопаді того ж 1921 року Ю. Тютюнник спробував знову розгойдати партизанщину на Україні, то це скінчилося новою катастрофою під Базаром.

Трагедія під Базаром показала, що на Україні запанувала нова ситуація.

Додаток 3. До розділу про голод на Україні в рр. 1921 — 1922.

(З публікації Центрального Комітету Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії «Голод на Україні» (німецькою та англійською мовою), Берлін 1923. Текст склали І. Мазепа і П. Феденко).

Неврожай на Україні в 1921 році не перешкодив московським більшовикам забрати в українського населення останні запаси збіжжя. Наслідком цього було страшне загострення голоду на Україні. Мільйони українських робітників і селян вже стали жертвою голодової катастрофи і далі від неї гинуть. Московський окупаційний режим старався відвернути від України закордонну поміч. Московський більшовицький уряд направив всю увагу закордонних допомогових організацій, між ними також робітничих, на московське Поволжя. Так, організація Гувера («АРА») в Росії харчувала вже в 1921 році 6½ мільйонів дорослих, 3½ мільйонів дітей, 15.000 студентів і т. д. і вжила на це більше, як 59 мільйонів доларів. На Україну ця могутня організація почала поширювати свою діяльність аж у травні 1922 р. і то тільки в мінімальних розмірах.

Інтернаціональний допомоговий комітет для Росії (Комісія д-ра Нансена) харчувала до середини червня 1922 р. в Росії 926.719 дорослих і дітей, а на Україні тільки 100.800 осіб, отже в дев'ять разів менше, як в Росії (Див. *La famine russe et l'oeuvre du Comité International de secours à la Russie*. Женева, 20. липня 1922, ст. 67). Тим часом число голодуючих на Україні перевищило в зимі 1921-22 р. третину загального числа усіх голодуючих в совітських республіках, а саме: їх було майже 9.500.000. (Пор. *Comité International de secours à la Russie, Information № 14*. Женева, 17. лютого 1922).

Амстердамський Професійний Інтернаціонал годував в Росії, на Поволжі, в літі 1922 р. 90.000 голодних. З огляду на недостачу засобів він мусів відмовитися від помочі голодним на Україні. Слідуючі числа свідчать про нерівномірність розділення харчів між голодними Росії і України. Аж до 31. липня 1922 р. післав Інтернаціональний допомоговий комітет в різні частини Росії 45.542 тони товарів. В той самий час голодне населення України дістало всього 3.088 тон, отже в 15 разів менше як Росія. (*Notes sur la situation dans la zone de famine etc.* Женева, 30. липня 1922, ст. 17).

Тільки егоїстичною неохотою теперішніх володарів Совітської Росії справедливо поділитися подарованими за кордоном харчами з населенням України пояснюється, чому світ не був правильно поінформований Совітським урядом про положення

на Україні. Справді, Совітський уряд агітував в цілому світі за допомогу для голодних в Росії. А щодо голоду на Україні, то совітська окупаційна влада пробувала його з а м о в ч а т и. Про розмір голоду на Україні світ довідався не від «уряду» московського агента на Україні, Раковського, а від чужинців, що перебували на Україні (майже вичерпуючий матеріал про голод на Україні був опублікований тільки 30. квітня 1922 р. капітаном Квіслінгом у Женеві).

Московські большевики мають поважні причини замовчувати голод на Україні. А ж до війни була ця країна «хлібною коморою» Європи, резервуаром харчів, і не знала ніколи голоду. А ж до війни 1914 р. Україна була найважливішою областю експорту з бувшої царської Росії. Про експорт України самі московські большевики пишуть: «З України приходила майже вся пшениця, жито, ячмінь, мука, спирт і багато інших товарів, що щороку вивозилися з царської Росії за кордон» («Комуністичний Інтернаціонал», ч. 12, Петербург 1920). «Російський експорт збіжжя» перед війною був власне українським експортом.

Московські большевики, що скрізь хваляться своїм крайнім інтернаціоналізмом, показали політикою ограбування голодуючої України такий національний егоїзм, учинили таке насильство над українськими працюючими масами — і роблять його далі, що на це немає в історії людства прикладу. Тут маємо, наприклад, автентичну заяву большевицької преси про політику воєнних реквізицій, ведену московськими окупантами в голодуючих губерніях України:

«Єлисавет, 18. грудня. Щоб зробити натиск на населення, що відмовляється давати натуральний податок («продналог»), були зорганізовані дві окремі сесії революційних трибуналів в справі прохарчування. В окрузі працювали 4 сесії, поділені на 12 груп («Комуніст» з 22. грудня 1921, Харків).

Оці «революційні трибунали» московських окупантів розстрілюють українське голодне населення за те, що не платить натурального податку. Це діялося в час, коли вже в лютому 1922 р. в Єлисаветській окрузі 32 відсотки населення тяжко голодувало. (Quisling: La famine en Ukraine. Женева 1922, ст. 11).

Згідно з інформацією харківських «Вістей» з 21. грудня 1921 р., тільки в трьох повітах Миколаївської губернії начислялося вже в грудні того року 400.000 голодуючих. Але це не перешкоджало «революційним трибуналам» вивезти із Миколаївської губернії на Московщину 1.400.000 пудів збіжжя і ставити собі завдання «зібрати за допомогою надзвичайних заходів ще

4.500.000 пудів як натурального податку і 600.000 пудів як податку за мливи» («Комуніст» з 23 грудня 1921, Харків).

Уряд «народніх комісарів» не звертає уваги на муки умираючих українських робітників і селян. Але ще більше, цей уряд всякими способами перешкоджає тому, щоб північні області України, в яких урожай був добрий, прийшли на поміч побитим голодом південним українським провінціям. Супроти голодуючої південної України була заведена блокада.

Населення голодуючих українських губерній не сміє ні купити, ні виміняти збіжжя в північній частині України. Військові відділи російської окупаційної армії замкнули всі шляхи, що ведуть із голодуючих областей України в ліпше забезпечені області. Вони відбирають все у тих нещасних, що пробують перейти через «кордон», щоб принести своїм умираючим дітям засоби харчування. Це вигадано для того, щоб увесь урожай із північної України взяти для Московщини. Наслідком цієї жорстокої політики російської окупаційної влади, політики грабування голодуючої української людности на користь Московщини, котра вже й без того дістала непорівняно більшу частину закордонної допомоги, на Україні ще й досі панує голод, який «буде лютувати також в роках 1922 і 1923, якщо не прийде достатня допомога». (Див. Jean de Lubersac, expert économique du Dr. Nansen: Un voyage d'enquête économique en Ukraine. Женева, 4. липня 1922).

Російський совітський уряд використав закордонну поміч і повивозив усі запаси харчів з України в роках 1921 і 1922. Таким способом він міг врятувати національне споріднене Поволжя. На Поволжі було врятовано, згідно з офіційними даними Совітського уряду, 75 відсотків усіх голодуючих (пор. «Накануне», ч. 40, Берлін 1922). А щодо України, то чужинці, яких об'єктивність не підлягає найменшим сумнівам, свідчать, що деякі міста втратили 85 відсотків населення. (Jean de Lubersac: Un voyage d'enquête économique en Ukraine). Ще гірше положення сільської людности на Україні. Заступник допомогової організації д-ра Нансена в Одесі, п. Ган, заявляє, що «страшне напруження голоду виявляється особливо на селі» (Comité International de secours à la Russie. Information № 26. Женева, 20. липня 1922).

Україна була і лишається предметом безмежного господарського визиску для Росії. Цьому противилися в теперішній революції маси українських робітників і селян, що провадять безпереривно в різних формах уперту боротьбу з московськими

окупантами, ставлячи домагання незалежної демократичної республіки.

Намірене виголодження України московською окупаційною владою є факт політичного характеру. Голодова політика московських більшовиків на Україні має намір ослабити політичну активність українських народних мас в їхній боротьбі проти окупації, хоч би навіть через знищення частини української людности. Ясно, що політичний і національний терор, який панує на Україні, не міг до цього часу досягнути своєї цілі, оскільки московські окупанти вважають за потрібне уживати супроти всієї української нації також страшної «голодової муки».

Південні українські губернії, в яких уже на осінь 1921 р. і на весні 1922 р. лежали необроблені величезні площі, також в 1922 році знову терплять від неврожаю.

Про необроблені поля на Україні в 1922 р. начальник московської експозитури на Україні Раковський подає такі відомості: «Положення сільського господарства дуже загрожене, бо наслідком голоду в 1922 році засіяно на 1 мільйон десятин менше, ніж у році 1921. Засіяно тільки 46 відсотків усїєї орної площі». («Вісти» з 8. вересня 1922, Харків).

В той час, коли в Росії після ліквідації голоду совітські уряди скасували й комісію для допомоги голодним («Помгол»), конференція представників від голодних губерній України, що відбулася в Харкові в вересні 1922 р., мусіла ствердити, що «положення п'яťох голодуючих губерній України дуже тяжке. Не можна надіятися на поліпшення в будучім році» («Накануне», 20. вересня 1922).

Дійсно, згідно з даними совітських статистичних урядів, число голодуючих округ на Україні восени 1922 р. було 21. Запорозька губернія була визнана голодуючою на 100 процентів, отже цілком. В Донецькій області 47,7 відсотків посівної площі потерпіло від неврожаю, в Катеринославській губернії — 82 відс., в Миколаївській — 75 відс., в Одеській — 65 відс. На 15. жовтня 1922 р. в південній Україні було 4 мільйони голодуючих. Це число протягом зими неминуче ще збільшиться, якщо не прийде негайна допомога. І все ж це тяжке положення голодуючого населення України не перешкоджає московським окупантам продовжувати організоване грабування України ще в більшому розмірі. Натуральний податок, наложений московськими більшовиками на Україну, в 1922 році начисляв 95 мільйонів

пудів, із цього до 20. листопада 1922 р. взято 80.653.000 пудів. («Беднота», Москва, 19. грудня 1922).

В декреті з осені 1922 р. «український» уряд Раковського заявив, що повіти, найтяжче зачеплені голодом, будуть звільнені від натурального податку. Але дійсність не оправдує цієї заяви. Ані одна з голодуючих губерній України, включно з Запорозжям, не була звільнена від цього податку в 1922 році. У своїй політиці винищування і грабування українського народу російський окупаційний режим перейшов усі межі пристойності. Для чужини большевики поширюють відомості про звільнення голодуючої частини України від натурального податку. Навпаки, в тих газетах, що видаються філією російської большевицької партії на Україні, ми знаходимо такі «перлини»:

«В Запорозькій губернії збирається натуральний податок найліпше в Запорозькому повіті. Бердянський і Мелітопільський повіти стоять позаду. Але в останніх днях настала зміна. Настрій селян при плаченні натурального податку зовсім задовольняючий; в деяких місцевостях при збиранні податку відбулися маніфестації за Совітський уряд» («Вісти» з 9. вересня 1922, Харків). Це мішанина цинізму, глуму, шахрайства і жорстокости без порівняння. На підставі повідомлень большевицької преси треба було б думати, що на 100 відсотків голодуюче населення Запорозжя, де людоїдство є щоденним явищем, що це вимираюче населення з захопленням віддає останні запаси окупантам, що буквально ограбовують живих і мертвих!

Щодо інших губерній України, то, наприклад, голодуюча Одеська губернія мусіла віддати до 1. вересня 1922 р. 2.282.000 пудів натурального податку безоглядним окупантам («Вісти» з 9. вересня 1922, Харків).*) Ці мільйони пудів збіжжя, відібрані у голодуючих робітників і селян, ідуть, як і в році 1921, в Московщину.

Положення українського голодуючого населення та стан хліборобства сама большевицька преса означає як «багато гірше, ніж в попередньому році, через велику недостачу збіжжя і живого інвентаря. У звязку з неврожаєм з'являється між селянством панічний настрій. . . Селяни ліквідують свої господарства і йдуть в урожайні місцевості, як робітники». («Вісти» з 8. вересня 1922, ч. 200, Харків). Навпаки, положення совітської бюрократії і московської окупаційної армії поліпшилося к о ш т о м о г р а -

*) Це діється в час, коли большевицькі уряди Одеської губернії самі стверджують, що недобір для населення губернії, після жнив у році 1922, досагає 20 мільйонів пудів. (Див. Secretariat du Dr. Nansen. Information № 32. Женева, листопад 1922, ст. 7).

б о в а н и х у к р а ї н с ь к и х т р у д я щ и х м а с. Про це заявляє той самий Раковський: «Вигляди постачання для державних споживачів, себто в першу чергу армії, є в цім році значно ліпші як в попереднім» («Вісти», там же).

Але цього мало. Тим часом як закордонні організації, що провадять допомогову акцію на користь голодуючих на Україні, називають положення українського населення безвиглядним, якщо не прийде закордонна поміч*), московські окупанти у в а ж а ю т ь з а м о ж л и в е « в и в е з т и в ж е в ц ь о м у р о ц і д о 5 м і л ь й о н і в п у д і в з б і ж ж я з а к о р д о н ». («Вісти», ч. 201 з 9. вересня 1922, Харків). Ці плани експорту розвиваються в пресі пана Раковського, коли одночасно його «уряд» стверджує офіційно, що вже у серпні 1922 р. недобір на Україні перевищив 35 мільйонів пудів. (Див. Secretariat du Dr. Nansen. Information № 32. Женева, листопад 1922). Так відбувається під покришкою комуністичної доктрини збагачування нової совітської буржуазії збіжжям голодуючих мас України, так процвітає московський шовінізм, що огнем, мечем і голодом мститься на українських масах за те, що вони так довго і вперто обороняють незалежність своєї країни.

Західньо-українські землі, що перебувають під польською владою (Галичина, Волинь і інші), не мають можливости помогти своїм голодуючим братам на Великій Україні, бо їм перешкоджає окупаційна влада. Так, польська окупаційна влада в Галичині ставить перешкоди українському населенню в збиранні пожертв грошми і натураліями для голодуючих земель Східньої України; були випадки, що ця влада забирала зібране збіжжя і забороняла його вивіз.

Наслідок гноблення України чужою окупацією є той, що ця від природи так щедро обдарована країна, з працювотою, енергійною і беручою до освіти і культури людністю була підірвана на роки наперед з боку господарського і культурного. Голодом і епідеміями нищиться елементарна основа загального розвитку, фізична енергія і здоровля населення.

Тепер гнобителі українського народу з голодової катастрофи набирають певности вдержати довший час своє панування над українськими землями. Спустошені простори урожайної української землі уживає совітська дипломатія як козир в своїх руках. Дипломатичних «успіхів» совітського уряду було досягнуто в першу чергу ціною життя голодуючого трудящого

*) Comité International de secours à la Russie. Information № 26, Ukraine, ст. 55. Женева 1922.

люду України. Штукарські заяви пана Літвінова в Газі літом 1922 р. про висіди урожаю в совітських республіках і про можливість вивозити збіжжя з урожаю 1922 р. в Зах. Європу тяжко пошкодили справі допомоги для голодуючої України. Кілька заграничних організацій почало, у звязку з заявами Літвінова, обмежувати свою і так спізнену (через московську окупаційну владу) допомогову акцію на Україні.

Через це, як повідомляє комісія д-ра Нансена 7. вересня 1922 р., мусіли закритися на Україні 250 допомогових установ через недостатній довіз харчів, і таким чином 96.000 голодуючих покинуто на призволяще. На Україну, на обезлюднені береги Чорного і Озівського моря, закликають совітські дипломати інтернаціональний капітал і чужих колонізаторів. З другого боку, сподіваються пануючі кляси Польщі, використовуючи загальне ослаблення українського організму наслідком голоду, досягнути своїх цілей, себто колонізації західньо-українських земель.

II. ДОКУМЕНТИ.

Ч. 1.

Універсали Української Центральної Ради.

Перший Універсал Української Центральної Ради до Українського Народу, на Україні і поза Україною сущого.

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти і боротися за ті права і вольности.

Твої, Народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усїєї Росїї, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба й які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб, після того, як буде одібрано по всій Росїї поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люде з усїєї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в цій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніщі домагання ті були такі: Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого Комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була обєднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себ-то вибраним нами Комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось від відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого Комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати Комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу і порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити Край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати ладу у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од цього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашій країні й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та й не має тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно і регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя і розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: У Києві, року 1917, місяця червня (іюня), числа 10.

Другий Універсал Української Центральної Ради.

Громадяне Землі Української!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання.

Временне Правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і односячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам української демократії — Центральній Раді і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людности нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново зі свого складу

окремий відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яке носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

В цій органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, як представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада, в згоді з національними меншостями України, підготуватиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування українських військових частей, то задля цього Центральна Рада матиме своїх представників при Кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і Верховнім Головнокомандуючим, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно Українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являтись з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповідіаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Києві, 1917 року, 3 липня (іюля).

Третій Універсал Української Центральної Ради.

Народе Український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна війна і кривава боротьба. Центрального Правительства нема, і по Державі шириться безвластя, безлад, руїна.

Наш край так само в небезпечі. Без власти дужої, єдиної, народньої, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, за-непаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во імя творення ладу в нашій країні, во імя рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Від нині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити, належить нам — Українській Центральній Раді і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отже оповіщаємо:

До території Української Народньої Республіки належать землі, заселені в більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сусідних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян цих земель оповіщаємо: від нині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також надільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві для земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно впорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України з цього дня установлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від цього дня, разом з представництвом від робітництва, встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах лється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидче. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити і спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мировому конгресі права народу українського в Росії і по-за Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо:

Однині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім увязненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про це буде негайно видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духу народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи до впорядкування судівництва і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місце-

вого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканих особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах зо всіма установами.

Український народ, довгі роки боровшися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповіщаємо, що народам: великоруському... польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Української Народньої Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйніцтвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій знеможеній Республіці Росії здоровля, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведено на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

Українська Центральна Рада. У Києві, 7 (20) листопада 1917 року.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради.

Народе України!

Твоею силою, волею, словом, стала на Землі Українській Вільна Українська Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків Твоїх, борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики не виробляють товарів, заводи спиняються, залізниці розхитані, гроші в ціні падають, хліба зменшилося — наступає голод. По краю розплодилися юрби грабіжників і злодіїв, особливо коли посунуло з фронту російське військо счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через все це не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і ці збори, призначені на нинішній день, не могли відбутись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і зорганізувати нове Правительство.

А тим часом Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі свої війська — красногвардейців, большевиків, які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жалючі навіть зерна, наготовленого на засів; вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. Крім того, те саме Петроградське Правительство Народніх Комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов поллеться кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана зїздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо Український Народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидче.

Але для того, щоб ні російське Правительство, ні яке инше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій Край до ладу, до творчої роботи, до

скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

Зо всіма сусідніми державами, як-то: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки Народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу — селян, робітників і салдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

І отце насамперед приписуємо Правительству Республіки Нашої, Раді Народніх Міністрів, від цього дня вести розпочати нею вже переговори про мир з Центральними Державами цілком самостійно і довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської Імперії, і встановити мир, щоб наш Край розпочав своє життя в спокою і згоді.

До так званих большевиків та інших напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятись до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жалуєючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, знищила наш Край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець. Одночасно з тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати додому де-яких салдатів, а після затвердження мирових договорів — роспустити армію зовсім; потім, замість постійної армії, завести народню міліцію, щоб військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевости мають бути відновлені за поміччю і заходом нашого державного скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні і повітові — та городські думи мають бути перевибрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, аби встановити на місцях таку власть, до якої б

мали довіря і яка б опіралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительство повинно закликати до співробітництва з органами місцевого самоврядування ради селянських, робітничих і салдатських депутатів, вибраних з місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана в останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности і соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на восьмій сесії. Закон цей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді. Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих через земельні комітети неодмінно відбулась ще до початку весняних робіт.

Ліси, води і всі підземні багатства, як добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна забрала також на себе всі трудові робочі сили нашої Країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Ото ж приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також й інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість Держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю і прикласти свою силу, і вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпівших від війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали з бідних пригноблених кляс величезні капітали. Однині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливі галузі торгівлі і весь доход з неї поверне на користь народу. За товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде доглядати сама Держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів. Для виконання цього приписуємо Правительство виробити і представити на затвердження закон про це, а також про монополію заліза, шкури, тютюну й інших продуктів та товарів, з яких найбільше бралось прибутків з робочих кляс на користь нетрудящихся кляс.

Так само приписуємо встановити державно-народній кон-

троль над всіма банками, які кредитами та позиками нетрудовим клясам допомагали визискувати трудові кляси. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудового населення та розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не на спекуляцію та ріжні банкові експльоатації й визиск.

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед де-якої частини людности. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили і підбивають не-свідомих людей до старих порядків. Ці темні контрреволюційні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине царське ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися з усіма контрреволюційними силами. А всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки, до повороту старого ладу — карати, як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня.

Все, чого з вичисленого в цім Універсалі не встигнемо зробити ми, Українська Центральна Рада, в найближчих тижнях, те довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим провадити вибори до них якнайпильніше; вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів було закінчено як найскоріше, щоб за кілька тижнів ці наші Установчі Збори — найвищий господарь і впорядчик Землі нашої — закріпили свободу, лад і добробут конституцією незалежної Української Народньої Республіки — на добро всього трудящого народу — тепер і на будуччину.

Цьому найвищому нашому органу належить рішити про федеративний звязок з народніми республіками бувшої російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стати на сторожі добуті волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою волю від всіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Української Республіки.

Українська Центральна Рада. У Київі, 9 (22) січня 1918 року.

Деклярація Директорії Української Народньої Республіки.

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лица Землі Української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих кляс. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенароднім голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванню попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народньої Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

По «Наказу № 1 — Директорії — селянам» робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян, для повернення їх покритим.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов встановлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

У всіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих кляс і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою і волею трудящих кляс України — Верховна Влада Української Народньої Республіки — Директорія цими заходами довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу. Слідуючим

етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права — трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які суть основою громадського життя, які творять матеріяльні та духовні цінності, які кровю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим — робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кровю.

Так звані «пануючі кляси», кляси земельної і промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього в управлінню державою. Маючи всі матеріяльні, фізичні і духові засоби, маючи повну волю для організації економічного і політичного життя, ці кляси внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Дбаючи тільки про свої вузько-клясові еґоїстичні інтереси, ці кляси вели воістину грабіжницьку політику в краю. Ними розграбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіялістичні руки значну частину державно-народного майна. Дбаючи тільки про накоплювання капіталів у приватних руках, ці люде довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденного стану. Розцвіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуваних розмірів. Поводячись, як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору й насильства. Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими «поміщицькими карателями» були цілком нормальними способами управління народом. Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державности, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

З боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці кляси до участі в правлінню країною.

Отже Директорія заявляє:

Кляси не трудові, експлоататорські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою. Директорія передасть свої права й уповноваження лише трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні зіхатись у губернії і вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у війську, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити державний лад та порядок.

2. Мійському робітництву вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва неукраїнської національності підчас боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально. Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народньої освіти, лікарським поміщикам, народнім кооперативам, служачим у конторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

Місце й час одкриття праці Конгресу, а також норми виборів до нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права і повновласть рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки. Конгрес Трудового Народу, як революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, себ-то Установчими Зборами. Конгрес Трудового Народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами на-

сильством над волею Трудового Українського Народу і тому буде рішуче припиняти всякі такі самовільні виступи.

До Конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлоатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, користного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народнього господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обовязком взяти під керування Української Народньої Республіки головні галузі української промисловости й направити господарство в них в інтересах працюючих кляс і всього громадянства, а не малої групи кляси великовласників. Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані «комісії боротьби з спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідности (шкури, мануфактури, залізних виробів та іншого краму, а також продуктів споживи).

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обовязком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними і міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія.

В сфері міжнародніх відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим.

Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружне поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють Українську Землю.

Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже клясам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, себ-то клясам трудовим. Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих кляс і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу прикласти своїх сил, знаття і науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу. Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту і всі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач Правительству Української Народньої Республіки — Раді Народніх Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму Правительству в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії *У. Н. Р. В. Винниченко.*

Члени Директорії: *Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.*

Ухвала Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 р. про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1. грудня 1918 у Хвастові, та доручає Державному Секретаріатови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізування договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

За Виділ Української Національної Ради:

Др. А. Горбачевський.

Др. Петрушевич.

Універсал Трудового Конгресу до Українського Народу.

Ми, представники Трудового Народу України, її робітництва і селянства, зібравшись у столичнім городі Києві і обговоривши найважливіші потреби Українського трудящого люду, постановили в цей тяжкий час, коли на Україну з усіх боків нападають вороги нашої волі, доручити і надалі, до слідуєчої сесії Конгресу Трудового Народу України, вести державну роботу Директорії, яка підняла повстання проти гетьмансько-панської самовласти і заслужила своєю щирою революційною діяльністю повного довірря селянства і робітництва.

Конгрес Трудового Народу Української Народньої Республіки оповіщає робітничий і селянський люд, що він через військові події на Україні припиняє на деякий час свої засідання, аби, розіхавшись по городах, повітах і волостях, ми, члени Трудового Конгресу, могли допомогти найважливішій тепер роботі — обороні нашого Рідного Краю.

Вся вища власть на Україні, на час перериву засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт зеднання з якою затверджено на першім засіданні Конгресу 24-го цього січня.

Для підготовки законопроектів до слідуєчої сесії Трудового Конгресу Української Народньої Республіки, Конгрес Трудового Народу України визнав необхідним залишити після себе такі комісії: по обороні Республіки, земельну, освітню, бюджетову, заграничних справ і комісію харчових справ.

Власть виконавчу Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву засідань перед Директорією Української Народньої Республіки.

Власть на місцях здійснюють представники Правительства Республіки, які мають працювати в тісному контактї і під контролем повітових і губерніяльних Трудових Рад, що складаються пропорціонально з представників селянства й робітництва.

Інструкцію про вибори в Трудові Ради має негайно виробити Правительство Республіки, разом з комісіями Трудового Конгресу.

В цілях закріплення демократичного ладу Правительство Української Народньої Республіки, разом із комісіями, має підготувати закон для виборів Всенароднього Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки.

Конгрес Трудового Народу України висловлює своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народніх Міністрів провадили надалі свою працю по переведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові.

Одночасно Правительство повинно негайно подбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловости, про поліпшення долі робітництва і про закріплення всіх революційних здобутків українського пролетаріяту.

Переживши тяжкі муки й катування за час семимісячної гетьманської неволі, Український Народ ще й тепер, скинувши не нависне панське ярмо, повинен знати, що його кровю здобута свобода знаходиться в небезпеці.

З усіх боків цілості і незалежності Української Народньої Республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давнє лихо-неволя під властю чужих народів, Конгрес Трудового Народу України кличе всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю.

Нехай узнають всі сили, які на нас нападають, що Український Народ уміє не тільки скидати катів та тиранів, але вміє й будувати свою республіку і може всією силою, непохитно й неухильно обороняти своє право порядкувати самим собою.

Народе Український! Будь на сторожі свого права!

Проти тебе воюють не тільки імперіялістичні контр-революційні вороги, але ти бачиш, як Совітська Росія, яка не по правді називає себе соціалістичною, теж посилає своїх наймитів — китаїців та латишів проти твоєї незалежності.

Конгрес Трудового Народу України заявляє перед усім світом, що Український Народ бажає мира з усіма народами і не має думки забирати під свою власть чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність.

Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що Український Народ не потерпить над собою ніякого насильства і кривди.

Конгрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну Українську Народню Республіку, для рятування землі й волі закликає щирих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяги славного війська Директорії Української Народньої Республіки.

Ухвалено Конгресом Трудового Народу України
у м. Київі січня 28 дня року 1919.

Закон про місцеві конгреси і ради трудового народу.

1) Для боротьби з контр-революцією і анархією, для догляду за діяльністю місцевих агентів влади і за виконанням законів революційного уряду України скликаються повітові і губерніяльні конгреси трудового народу з представників селянства, робітництва і трудової інтелігенції.

2) Для організації конгресів утворюються губерніяльні і повітові організаційні комісії.

3) Губерніяльні організаційні комісії складаються з губерніяльного комісара або його поміщика, двох представників від селянської спілки і по одному представнику від місцевого професійного робітничого союзу і губерніяльної народньої управи.

4) Повітові комісії складаються з повітового комісара або його поміщика, двох представників від селянської спілки і по одному представнику від місцевого робітничого професійного союзу і повітової народньої управи.

5) Комісії обирають зі свого складу голову і секретаря. Засідання комісії дійсні при участі трьох членів.

6) Право представництва на трудових конгресах належить лише трудовому селянству, робітництву і трудовій інтелігенції з тими обмеженнями, які зазначені в інструкції для виборів до Всеукраїнського Трудового Конгресу.

7) Повітові конгреси складаються з уповноважених від сільських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від села з населенням од 500 до 2.000 душ і по 2 представники від села з більшою кількістю населення. Невеликі села і хутори об'єднуються для обрання представника.

8) Кількість уповноважених на повітовому конгресі від робітників і трудової інтелігенції остаточно устанавляється повітовою організаційною комісією на підставі статистичних висновків і в залежності від пропорціонального взаємовідношення різних груп місцевої людности (але з тим, щоб представників від робітництва було не більше 30 і не менше 10 відсотків загальної кількості членів конгресу, і представників від трудової інтелігенції було не більше 20 і не менше 10 відсотків). Комісія устанавляє також, від якої кількості робітників чи інтелігенції обирається уповноважений на конгрес.

9) Губерніяльні конгреси складаються з представників від волостних селянських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від кожної волости. Кількість уповноважених на губер-

ніяльному конгресі від робітництва і трудової інтелігенції установлюється губерніяльною організаційною комісією з обмеженням, зазначеним артикулом 9.

10) Повітові і губерніяльні конгреси обирають зі свого складу постійні виконавчі органи — повітові і губерніяльні ради трудового народу в кількості 9 членів по системі пропорціональних виборів, докладно зазначений в артикулі інструкції для виборів до Всеукраїнського Трудового Конгресу.

11) Засідання трудової ради дійсні при участі половини членів. На першому засіданні обираються голова і секретарь Ради.

12) До компетенції місцевих трудових рад і конгресів належить:

а) боротьба з контр-революцією і анархією в повіті чи губернії,

б) політичний контроль над діяльністю місцевих агентів влади комісарів, міліції і інших урядовців,

в) право намічати і представляти уряду Української Народньої Республіки кандидатів на вищі посади по комісаріату і міліції,

г) право представляти відповідній владі про необхідність по політичним мотивам зміни урядовців і призначення нових,

д) розслідування зловживань агентів гетьманського уряду та його прихильників і притягнення їх до карної відповідальности через відповідних агентів республіканської влади,

е) догляд за переведенням в життя і виконанням місцевими агентами влади законів Української Народньої Республіки.

13) Повітові і губерніяльні ради в своїй діяльності підлягають законам Української Народньої Республіки і за протизаконні вчинки відповідають на загальних підставах.

14) По питанням загально принципного значіння комісари У. Н. Р. повинні звертатись за директивами до відповідних трудових рад. Роспорядження трудової ради, не противні законам республіки, обовязкові для комісара. В разі незгоди комісара з постановою трудової ради питання остаточно вирішається вищою владою по заяві трудової ради або комісара.

15) Повітові ради зносяться з вищою владою через ради губерніяльні, а ці останні — безпосередньо. Губерніяльні трудові ради представляють уряду Української Народньої Республіки побажання повітових рад зі своїми висновками.

16) Повітові і губерніяльні ради скликають не менше одного разу на протязі трьох місяців відповідні місцеві конгреси, на

яких дають справоздання своєї діяльності і одержують директиви для дальшої роботи.

17) Всякі непорозуміння при виборах і скарги на неправдивість виборів передаються на розгляд відповідних організаційних комісій, постанови повітових комісій можна оскаржити до губерніяльної комісії, а постанови цієї останньої до всеукраїнської комісії в справах виборів до місцевих конгресів і рад трудового народу України, яка складається з трьох осіб по розпорядженню Президії Всеукраїнського Трудового Конгресу.

18) Вищезгаданій Всеукраїнській комісії пильнувати за негайним проведенням цього закону в життя, а також давати вказівки і пояснення при виборах до місцевих конгресів і рад.

19) Закон цей перевести в життя по телеграфу.

20) На організацію і утримання рад трудового народу відкрити відповідні кредити через комісарів.

Оригінал підписали:

Голова Директорії *В. Винниченко*.

Члени: *Макаренко, Андрієвський*.

Член-секретарь *Швець*.

З оригіналом згідно:

Керуючий справами Директорії Української Народньої Республіки т. в. о. Начальника канцелярії *В. Кліпачевський*.

Ч. 6.

Деклярація Січових Стрільців.

Супроти всяких поголосок, які кривдять й оскорбляють честь Січового Війська, особливо ж супроти закиду, немов би Січові Стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо отсим прилюдно:

1. Січові Стрільці, які разом з масами Українського народу скинули гетьмана і зломали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенні його маніфесту з 14-го листопада 1918 року, яким він хотів прилучити Україну до Москви — боролись, боряться і будуть боротись за суверенність Українського Народу і за його самостійну Республіку.

2. Стоючи принципово на плятформі самостійної Української Народньої Республіки і тим самим визнаючи суверенність Українського Народу в вирішуванні всіх справ політичних і господарських, уважають Січові Стрільці, що тільки Український

Народ має право вирішувати по своїй волі і без усякого вмішування чужих сил, які б вони не були, також найважлишу з економічних справ, а саме справу земельну. Український народ має свої політичні й культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить Українському Народові, і тільки Український Народ має право розпоряджатись землею. Во ім'я цих справедливих засад проливали Січові Стрільці свою кров і від них ніколи і ні перед ким не відступали і не відступлять.

3. Стоючи на цих засадах, заявляють Січові Стрільці, що все будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного Правительства, яке стоятиме на платформі самостійності Української Народньої Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимість. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер, коли представники Українського Трудового Народу знов підтвердили, що стоять на платформі самостійності Української Народньої Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення Українського Трудового Люду, Січові Стрільці відійшли, щоб переорганізуватись і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посьмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом йшло, іде й буде йти Січове Стрілецтво.

В березні 1919 року.

За Січову Раду:

Отаман *Євген Коновалець*.

Отаман *Андрій Мельник*.

Д-р *Осип Назарук*.

Відозви Комітету Охорони Республіки.

Від Комітету Охорони Республіки.

З огляду на дезорганізацію державного апарату і можливі через це заворушення і порушення спокою, представники Української Соц.-Демократичної Робітничої Партії і Української Партії Соціалістів-Революціонерів, купно з представниками Селянського Повітового Зїзду Кам'янецького повіту на Поділлі, а також представниками Кам'янецької залози, утворили для тимчасового представництва центральної влади Республіки Комітет Охорони Республіки в складі — по два представники: 1) від Центрального Комітету УПСР, 2) від Центрального Комітету УСДРП, 3) від Кам'янецької Повітової Трудової Ради, обраної на Кам'янецькому Селянському Зїзді, 4) від Козацької Ради місцевої залози.

Завдання Комітету: 1) охорона порядку і спокою; 2) розпорядження ріжним установам; переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі і розпочаття переговорів з Радянським Правительством України на основі: а) визнання Радянським Правительством України, а також Росією самостійности й незалежности Української Соціалістичної Радянської Республіки; б) українського характеру державности України; в) легального існування українських соціалістичних партій; г) виведення російських військ з України; д) складення нового Правительства України до остаточного сформування його на Другому Всеукраїнському Зїзді Рад Робітничих і Селянських Депутатів.

В цілях найкращого переведення того, Комітет Охорони Республіки постановляє, що: 1) фронт дієвий має бути захований твердо і міцно до закінчення переговорів з радянською владою України; 2) всі військові частини в тилу так само повинні стояти твердо і непорушно; 3) всі цивільні і військові установи мусять правильно функціонувати; евакуація тимчасово припиняється; державне майно має бути охоронено; 4) всі місцеві залози мають підтримувати спокій і лад на основі розпорядку властей.

Оголошуючи про це до загального відома, Комітет Охорони Республіки кличе всіх громадян заховувати спокій і дружно переводити в життя всі постанови Комітету.

Голова Комітету Охорони Республіки *Володимир Чеховський*.
Товариш Голови *Аркадій Степаненко*. Члени Комітету: *Лизанів*

ський, Романченко, Свистун, Греценко, Волошин, Казимирів, І. Мазена, М. Ткаченко. Секретар Є. Малик.

Камянець-Подільський, 22. березня 1919 року.

Від Комітету Охорони Республіки.

Перед кількома днями, через відрізання Камянця і загрозу йому з боку большевиків, в державних справах утворилося безладдя й Центральні Державні Установи загубили звязок з Директорією; ніяких распоряджень від неї й уряду не було, місце пробування вищої влади Республіки перестало бути відомим навіть Центральним Установам; в звязку з поразенням на фронті Жмеринки, заворушенням в Барі і Могилеві значніші відділи війська безладно насунули до Камянця. Все те утворило стан повної дезорганізації державного апарату і представники як від Центральних Установ, так і від місцевих військових частин та установ стали являтися до Центральних Установ партій з запитаннями, що робити і як запобігти можливим порушенням ладу і порядку з огляду на відсутність Центральної Влади і невідомість місця її перебування.

Комітет Охорони Республіки в час цієї загальної паніки, коли весь державний апарат і майно Української Республіки були під загрозою нападу всяких темних сил, постановив своєю ціллю припинити безладдя й моральним впливом партійних та громадських організацій встановити спокій, як основу всякого нормального громадського життя.

В переконанні, що встановлення тривалого, дійсного спокою та ладу можливе лише шляхом зміни дотеперішньої урядової політики, Комітет Охорони Республіки вважав необхідним звернутись до Директорії з пропозицією розірвати переговори з французьким командуванням та розпочати переговори з совітським правительством на Україні. В цій цілі були послані делегати Комітету до Директорії.

Оскільки тривожний настрій, який опанував був громадянством, зник в наслідок того, що на фронті республіканське військо одержало значні успіхи, оскільки звязок між центром та периферією налагодився і безпорадність перших днів евакуації з бігом часу була зовсім усунута, остільки безпосередня потреба в існуванні Комітету Охорони Республіки минула. Комітет виконав своє головне завдання збереження спокою та порядку в момент загального безладдя.

Стоючи твердо на своїй основній позиції щодо зміни дотеперішньої політики в напрямку розриву з французьким командуванням і розпочаття в найбільш вигідний для Української Республіки момент переговорів з большевицьким правительством, Комітет вважає, що при даних умовах унормованого державного життя переведення відповідного впливу на правительство мусить перейти знову безпосередньо до рук політичних партій, що стоять на платформі Комітету.

Дальше існування Комітету в його нинішній формі в дану хвилю не тільки не сприятиме досягненню зазначеної мети, але лише може цьому перешкодити, оскільки встановлятиме двоєвластя, що, дезорганізуючи громадянство та армію, може тільки до решти підірвати сили армії Української Народньої Республіки і цим пошкодити визволенню українського народу зпід чужоземного панування.

З огляду на все зазначене, Комітет Охорони Республіки оповіщає населення, що з дня 28 місяця березня 1919 р. діяльність Комітету припиняється.

Комітет Охорони Республіки закликає всіх громадян Української Народньої Республіки заховувати спокій та порядок, здійснюючи свої політичні стремління організованим шляхом через політичні партії. Разом з тим Комітет Охорони Республіки звертається до товаришів козаків Української Народньої Армії, щоби вони ні на ступінь не відходили від виконання своїх обов'язків в цей час, коли від того, чи буде фронт, чи не буде, залежить доля Українського Народу в сучасному і в будучности.

Кожний громадянин хай непохитно виконує свої обов'язки.

Комітет Охорони Республіки.

М. Кам'янець-Подільський. Року 1919, березня 27.

Деклярація Правительства Б. Мартоса.

Іменем Української Народньої Республіки затверджуємо: Голова Директорії У. Н. Р., Головний Отаман *Петлюра*, член-секретарь *Макаренко*.

12 квітня 1919 року.

Деклярація Правительства Української Народньої Республіки.

Оборона Української Народньої Республіки та потреба кращого упорядкування державного життя зробили необхідним для українських соціалістичних партій стати до організації нового Народнього Правительства, яке мало б в собі представників найвизначніших партій України. Попередня Рада Народніх Міністрів не мала в своєму складі представників цих політичних партій, що не давало їй змоги вести свою роботу так успішно, як того вимагає відповідальне положення нашої Республіки зовні й величезні завдання внутрішньої державної роботи.

Волею Директорії Української Народньої Республіки в порозумінні з українськими соціалістичними партіями нове Народне Правительство приступило до многотрудної державної роботи в цей тяжкий для нашої Республіки час. Кабінет Народніх Міністрів, який об'єднає соціалістичні партії України, оповіщає громадян Української Народньої Республіки про ті завдання, які він буде виконувати по мірі своїх сил на добро і щастя загроженої зо всіх боків нашої Вітчизни.

Не хотів Український Народ забирати собі чужі землі, не бажав він грабувати чуже добро: тільки за забезпечення свого права жити самостійним і незалежним життям боряться найкращі сини Українського Народу з усіма ворогами нашої волі. З одного боку, польське панство, котре не хоче помиритися з тим, що український люд — селяне і робітники Галичини, Холмщини і Волині не бажать бути в лядській неволі, оружною силою напало на споконвічні українські землі й забрало столицю Галичини місто Львів і другі міста й повіти нашої землі, політи потом і кровю Українського Народу. З другого боку, російське комуністичне большевицьке військо, не вдоволяючись грабуванням селян у Росії, напало на визволену з-під гетьман-

ського ярма Україну. До цього часу тягнеться тяжка війна на два фронти, руйнуючи наш край, і без того збіднілий од панування чужинців. Комуністичне Правительство Росії, котре стало ненависним для російського народу настільки, що цілі армії комуністів-большевиків передаються зі зброєю та амуніцією хоробрим українським козакам, рішило піддержати свою владу у Росії грабуванням трудящого українського селянина. В тих місцях, де пройшло російське совітське військо, у селян, навіть у найбідніших, забрано хліб і скот, на заводах та фабриках большевики забирають станки, не дають робити і не платять робітникам грошей. Зростає страшна дорожнеча, як на харч, так і на всякі інші речі першої потреби. Не може стерпіти Український Народ, що сам себе визволив від гетьманщини, нової большевицької неволі і піднімається зі зброєю в руках проти гнобителів чужинців — російських большевиків-комуністів.

Нове Народне Правительство Української Республіки бачить єдиний порятунок для Українського Народу, щоб спасти його волю і майно від нападів і грабунків хижих сусідів — в будівництві єдиної самостійної і незалежної Української Народної Республіки. На оборону своєї національної честі і порушених чужинцями економічних і соціальних прав, повинно піднятися все трудове селянство і робітництво, щоб не дати чужинцям в кінець знищити наш Рідний Край. З цих причин нове Народне Правительство Української Республіки простягає руку всім українським соціалістам та селянам і робітникам, повставшим по той бік фронту, які, не стерпівши чужинецької неволі російських комуністів, піднялися на боротьбу за вільну і незалежну Україну. Нове Народне Правительство України бажає мира, як з поляками, так і з російськими комуністами-большевиками, але першою умовою згоди ставить, щоб ніхто з цих чужинців не втручався у внутрішні українські справи і не стояв на перешкоді вільному і самостійному життю українського народу.

Не бажаючи повторення чужого панування на Україні, нове Народне Правительство торжественно заявляє, що не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави. Всякі договори з чужими державами Народне Правительство заключатиме тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи.

Народні Міністри звертаються до нашої славної армії, до козаків, з подякою за їхню тяжку і криваву працю для визволення України з-під рабства чужинців і кличуть всіх вірних

синів України стояти твердо проти ворогів, які на нас напали. З свого боку Народне Правительство зробить все для того, щоб кожний козак був забезпечений одежою, харчами і жалуванням на службі Рідному Краєві, а також подбає, щоб семі призваних козаків мали средства на прожиток від казни; на случай недуги, каліцтва або смерти козака не тільки він сам, але й родина його буде мати державну допомогу від Правительства У. Н. Р. Цю допомогу воякам Української Республіки Народне Правительство поширює і на територію Галичини, фактичне зєднання з якою, після проголошення злуки обох Україн Трудовим Конгресом та Національною Радою, Правительство ставить своїм найближчим завданням.

З гарячим покликком звертаємось ми, представники українських соціалістичних партій, до всього трудящого люду України: ставайте до зброї проти насильників-гнобителів вашої свободи. І коли вас Народне Правительство покличе на мобілізацію, всі, кому укаже закон, нехай ідуть, бо пізно буде, коли вороги-сусіди поділять нашу землю поміж собою. Запаліться святим вогнем любови до знесиленого Рідного Краю і єдиним революційним фронтом женіть геть чужинців-гнобителів, рятуючи Україну від повної руїни.

Беручи в свої руки керування державними справами, нове Народне Правительство України оповіщає всіх громадян, що у внутрішній політиці воно буде стреміти до зміцнення демократичного ладу і в першу чергу ним буде вжито найенергійніших заходів, аби всюди організувалися робітниче-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей. На цю справу Народне Правительство призначає спеціальні кошти по удержанню трудових рад, як державних інституцій. Народне Правительство дбає про те, щоб всі пограбовані большевицькими зайдами бідні селяне одержали державну допомогу для піддержки свого зруйнованого господарства. Обстоюючи порядок, спокій і законність, як необхідну умову вільного життя всіх громадян У. Н. Р., Народне Правительство всіма силами буде боротися зі всяким порушенням спокою і ладу і винних у цьому... безпощадно каратиме судом народньої совісті...

Пограбована за царського уряду, ... Україна нині переживає третю грізну хвилю руйнування народнього господарства хижими чужинцями-поляками та російськими комуністами-большевицями. Розуміючи, що основою добробуту народа й держави є упорядковане народне господарство, нове Правительство У. Н. Р. доложить усіх сил, щоби відновити продуктивну діяльність народнього труда. Для цього Народне Правительство

постарається при першій змозі допомогти фабрикам і заводам розпочати роботу, а з другого боку — торговими договорами з державами Європи й Америки здобути по дешевій ціні всякі товари, недостачу в яких так гостро відчуває пограбоване українське населення.

Нове Народне Правительство України хоче демократичною земельною реформою справедливо задовольнити землею українське трудове селянство. Народні міністри наказують трудовому селянству продовжувати засів своєї й бувшої панської землі, яка законом Директорії У. Н. Р. остаточно закріплена без викупу за трудящим селянством.

Безробіття і голод поширились серед робітництва України після того, як найважливіші центри нашої землі захоплені російськими завойовниками. В цій справі нове Народне Правительство, поряд з відновленням промисловости, в якій би робітник знайшов собі заробіток, постарається забезпечити пролетаріат від безробіття державною допомогою та організацією державних робіт. Народне Правительство сподівається щирої допомоги від професійних робітничих союзів, роботу яких воно високо цінить і в контакті з якими гадає вести свою політику, направлену на добробут робітництва України. З свого боку, Народне Правительство все зробить для того, щоб професійні союзи нормально провадили свою роботу, і забезпечує повну волю професійного руху на Україні.

Внаслідок війни ще й досі людність Волині, Поділля, Галичини і Холмщини не змогла відновити свого господарства. Народне Правительство України, щоб полегшити долю постраждалих від війни, вживатиме всіх заходів для того, щоб допомогти збудуванню хат, дати живий і мертвий інвентар зруйнованим війною жителям прифронтових місцевостей.

Означаючи напрям своєї роботи в найближчій будучности, Народне Правительство заявляє, що успішна його діяльність залежить в найбільшій мірі від того, чи зможе українська народня армія видержати напад чужих нам російських та польських армій. Забезпечення самостійности України є необхідною умовою спасення здобутків революції на Україні. Тільки самостійна Україна зможе зоставатись демократичною Республікою. Покорення нашої землі поляками віддає нас під владу польського панства, а завоювання комуністами в Росії, де большевизм падає, неминуче доводить Україну до єдиної Росії з царем, під гнітом якого 300 років мучився Український народ. Взявши на себе важкий тягар влади в таку лиху годину життя нашої Республіки, нове Народне Правительство вірить, що ніколи не

умре в нашій народі бажання і стремління до свободи. Твердобеться українська армія з ворогами нашого народу, здобуваючисобі і своїм нащадкам землю і волю. В цій силі народнього переконання і свідомости Народні Міністри черпають для себе віру в успішність справи визволення Українського народу з-під панування чужинців і надіються, що, не зважаючи на всі перешкоди і нещастя, які впали на Україну, дружними зусиллями Український Народ власною самодіяльністю вийде на широкий шлях самостійного і незалежного життя на основі справжнього народоправства, яке він заслужив кровію і муками своїх найкращих дітей.

Народне Правительство Української Республіки:

Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Фінансів *Б. Маргос*.
Заступник Голови і Народній Міністр Юстиції *А. Лівцицький*.
Народній Міністр Внутрішніх Справ *І. Мазена*. Народній Міністр
Земельних Справ *М. Ковалевський*. В. о. Нар. Міністра Військових Справ *Гр. Сиротенко*.

12 квітня 1919 року.

Універсал повстанського отамана Григорієва з 9. травня 1919 р.

У н і в е р с а л.

Народе Український! Народе змучений!

Жорстока війна з германською коаліцією і державами Антанти вирвала з твоїх сел кращих синів землі. Межиусобна війна, гетьманщина та петлюрівщина кращих синів твоїх загнали в могили та в'язниці. Коли в тебе збракувало сили більше терпіти, ти залишивши рало та станок, викопав із землі іржаву рушницю і пішов захищати право своє на землю та волю, але й тут політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірчивість: замість землі та волі тобі насильно навязують комуну, надзвичайку і комісарів із Московської «обжорки» і тої землі, де роспяли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і в штанях з мішка; замість чаю ти пьєш горячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлоатують тебе: тобою воюють, зі зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все це на користь народню.

Працьовник святій! Божий чоловік! Подивись на свої мозоляві руки і подивись навкруги... Неправда брехня і неправда. Ти царь землі! Ти кормилець світу! Алеж ти раб, дякуючи святій простоті і доброті своїй. Селянин і робітник! Вас дев'яносто два відсотки на Україні. А хто керує вами? Все ті ж кровопивці народні.

Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника. Геть політичних спекулянтів. Геть насильство зправа, геть насильство зліва. Хай живе влада рад народу України.

Перед вами нова боротьба! Борітеся — поборете!

Я, отаман Григор'ів, і мій Штаб голови свої покладемо за права працюючого люду. Остання ставка. Для себе ми не шукаємо нічого. Дайте нам піддержку і тим спасете право своє. Ось в ам мій наказ: в три дні мобілізуйте всіх тих, хто здатний володіти зброєю, і негайно займайте всі станції залізниць: на кожній станції поставте своїх комісарів. Кожна волость, кожне село формуєте отряди і йдіть в своє повітове місто; від кожного повітового міста з ваших отрядів по чотирьох чоловік кращих бойців пошліть на Київ і по двісті на

Харків; коли є зброя — зі зброєю, нема зброї — пошліть з вилами, але наказ мій прохаю виконати і перемога за нами. Все останнє я зроблю сам. Головний Штаб наш при моєму Штабові. Тільки з вашою підтримкою ми доб'ємося права народові. Негайно організуйте владу народню. В кожному селі виберіть селянську раду, в кожній волості волостну раду, в кождім повіті — повітову раду, в кожній губернії — губерніяльну раду. В раду мають право бути вибраними представники всіх партій, які стоять на радянській платформі, і ті, що признають себе безпартійними, але підтримують радянську владу. В склад рад можуть входити представники всіх національностей, пропорційно їх числу на Україні, себо: для українців предоставляється в раді 80% місць. . . При такому розподіленні не буде засилля ні партії, ні нації. Глибоко вірю, що це буде дійсно влада народня.

Хай живе свобода слова, друку, совісті, зібрань, спілок, страйку, праці і професій, недоторкальність особи, думки, оселі, переконань та релігії. Народ Божий! Любіте один одного, не проливайте братерської крові. Забудьте партійну ворожнечу, преклоніться перед владою чесної праці. Хай живе чесна праця! Хай загине всяке насильство і влада капітала.

Залізничники! Пошта і Телеграф! Ви змучились. Зрозумійте нас. Перемога наша — перемога ваша. Народ український завойовань поза межами своєї землі не шукає, але своїм братам по праці, де б вони не були, завжди допоможе і іржавою рушницею і останнім шматком хліба.

Уряд авантюриста Раковського і його ставленників просимо йти од нас і не насилувати волю народню. Всеукраїнський зїзд рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його.

Я йду вперед, бо так велить народня совість. Резерв мій — ти, Народе український, і від тебе залежить доля твоя.

Всякі вбивства без суда народнього, мародерства, безчинства, вторження в чужу оселю, незаконні реквізиції, агітація проти окремих національностей будуть пресікатись на місці силою зброї. Порядок необхідний. Геть сваволю.

Своїми замісниками назначаю товариша Тютюнника, товариша Горбенка і товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання.

Отаман партізанів Херсонщини та Таврії Григор'їв.

Помішники Отамана: Горбенко, Тютюнник, Терещенко, Масенко, Ясінський, Бондар, Павлов.

**Листи С. Вітика і Є. Петрушевича в справі проголошення
диктатури.**

До Президента Виділу Української Національної Ради З. О.
У. Н. Р. Пана Д-ра Євгена Петрушевича.

Високоповажаний Пане Президенте!

Письмом Президії Державного Секретаріату ч. 1658 з дня 9. червня 1919 р. в Заліщиках проголошуєте Ви за Президію Виділу Української Національної Ради, а др. Іван Макух, др. Сидір Голубович і інж. Іван Мирон за Раду Державних Секретарів, себе (д-ра Петрушевича Євгена) уповноваженим Диктатором і надаєте собі право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку досі на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат.

В виду сего письма, я яко заступник Голови Виділу і член Української Національної Ради запитую Вас:

1. Хто по Вашому входить в склад Президії Української Національної Ради?

2. Хто з того складу Президії був присутнім при постанові про Диктатуру?

3. Як розуміти висказ тої ж постанови про Вашу Диктатуру «аж до відкликання», а саме: хто і як може зробити сей відклик?

4. Чи отсим письмом уважається знесенням Секретаріат і компетенція кожного з Секретарів зокрема, а іменовані Секретарі усуненими, а також знесенням Виділ Української Національної Ради?

Заступник Президента Виділу

Української Національної Ради

Семен Вітик.

12/6. 1919.

До Заступника Президента Української Національної Ради З. О.
У. Н. Р. П. Семена Вітика.

Високоповажаний Пане Товаришу!

Дозвольте дати Вам на поставлені мені питання слідуючу відповідь:

ад 1 і 2) Після дотичного закона веде і заступає Президію Виділу У. Н. Ради лише сам Президент У. Н. Р. В самім Виділі не існує ніякий заступник Президента. Лише в однім случаю довшої неприсутности Президента може найстарший віком член Президії У. Н. Р. обіймати Президію. З того слідує, що при ухвалюванні диктатури я один мавем право виступати в імені Президії Виділу У. Н. Р.

ад 3) Диктатура може бути відкликаною кожодчасно на згідне жаданне Виділу У. Н. Р. зглядно самої єї Президії і Державного Секретаріяту.

Приймаючи диктатуру лише з огляду на тяжке положенне, в якім хвилево знайшлася наша держава і конечність однойности влади для ратування народньої справи, зложивем рівночасно заяву, що в хвили, коли се положенне настільки поправиться, що диктатура взагалі, а щонайменче цивільна покаже ся злишною, сам зажадаю єї відкликання.

ад 4) Ані Виділ У. Н. Р. ані Секретаріят не перестали через постановлення диктатури існувати, лише діяльність їх зістала на час до відкликання диктатури завішена. До того часу будуть поодинокі члени Держ. Секретаріяту помагати диктаторови в його праці, но не в характері Держ. Секретарів, а лиш як уповажнені ним його помічні органи.

З високим поважанням

Др. Петрушевич.

Чортків, 13/6. 1919.

Деклярація Правительства Соборної Української Народньої Республіки в справі оголошення війни Денікінові.

Народе України!

Вже два роки обороняєш ти свою Народню Республіку, яка дає тобі землю і волю. Всенароднім повстанням 1918 року скинута була власть гетьмана Скоропадського. Після того явилися большевики-комуністи, щоб годувати українським хлібом большевицьку Росію. І цього сильного і злого ворога удалося прогнати нашої славній армії. Та замість большевиків широкі простори нашої рідної землі забрав царський ген. Денікін. За його полками йде ледаче панство, яке хоче надалі панувати над нашим народом, як панувало за царя та за гетьмана.

Армія Денікіна вертає панам добуту селянською кровю землю і відбирає громадські права у робітника. Денікін не дозволяє українському народові вчитися в школі рідною мовою, народній українській мові вигонить із державних установ, українські книжки палить, нищить українську кооперацію та всі культурні й господарські товариства, жорстоко переслідує українських діячів.

Російське панство намагається шибеницями, катуванням і розстрілами вірних синів України держатися на нашій землі. Українське народне правительство не хоче забирати чужі землі, а обороняє тільки свій рідний край. Щоб одвернути ворожий наїзд на Українську землю, Вища Команда об'єднаного Наддніпрянського і Наддністрянського війська хотіла переговорами примусити добровольчу армію покинути територію України. Але замість якої-небудь згоди безпощадним терором проти національного і демократичного українського руху, приказом про наступ і нарешті зрадницькими нападами на народне військо командування добровольчої армії виявило свою запеклу ворожість до українського народу і нашої Республіки.

Всі нелюдські вчинки добровольчої армії на Україні і далі перебування війська генерала Денікіна на нашій землі викличуть тільки новий большевизм і нове поневолення України комуністами Росії.

Директорія і Правительство Української Народньої Республіки не може допустити, щоб чужинці і надалі панували над нашим народом. В цей рішучий час нашої боротьби за визволення Вища власть Української Народньої Республіки оповіщає,

що закони про передачу землі в руки трудящого селянства та закони робітничі лишаються в повній силі незмінно і нерушимо.

В найближчому часі буде скликано вибраний на основі всенароднього, рівного, безпосереднього, тайного і пропорційного виборчого закону Парламент України з правами Установчих Зборів, якому має належати вся власть у самостійній Українській Народній Республіці.

Народня власть України буде до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу і народні соціально-економічні реформи.

Ми, Директорія і Правительство Соборної Української Народньої Республіки, звертаємося до нашого війська, селян, робітників і всього народу України з закликком непохитно боротися за демократичні здобутки української революції.

Ви, громадяне, повинні дати своєму війську людей, харч, одержу, бо поруч з правами, свободами й вигодами, які одержує громадянин від держави, він повинен виконувати і обовязки, без чого ніяка держава не може стояти.

Народня власть України, селянство, робітництво та вся щира демократія незалежно од національностей достойно оцінять цей відповідальний момент і всі свої сили віддадуть на оборону рідної землі.

Знайте, що не один український нарід бореться проти відновлення царської Росії. Вже вільні республіки народів Кавказа, Естонії, Литви, Кубані повстали проти єдинонеділимої Росії Колчака і Денікіна.

Під ударами нашого славного війська і повстанців, що жертвують своїм життям для щастя своїх дітей і онуків, впаде ця остання перешкода для вільного і самостійного життя Українського Народу.

Народе Український!

Настав слухний час. Всі, хто має силу і любов до свободи, в кому не згасло стремління до землі і волі, всі, кому дорога демократична Єдина Соборна Українська Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом.

Народня власть Української Республіки певна, що боротьбою нашого війська і працею всієї демократії України ми визволимо нашу рідну землю від нових гетьманців і ніколи не дамо їм запанувати над вільним українським народом.

Голова Директорії
Головний Отаман *Петлюра*.

Президент Української Національної Ради Д-р *Петрушевич*.

Члени Директорії: проф. *Ф. Швець*, *А. Макаренко*. Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Внутрішніх Справ *І. Мазепа*. Заступник Голови Ради Народніх Міністрів і Міністр Народнього Здоров'я та Опікування *Д. Одрина*. Міністр Фінансів *Б. Мартос*. Міністр Юстиції і Керуючий Міністерством Закордонних справ *А. Лівчицький*. В. о. Військового Міністра *В. Петрів*. Міністр Народнього Господарства *М. Шадлун*. Міністр Земельних Справ *М. Ковалевський*. Міністр Праці *О. Безпалко*. Міністр Шляхів *С. Тимошенко*... Міністр Преси і Пропаганди *Т. Черкасський*. Міністр по справах Західної Области *У. Н. Р. С. Вітик*.*) Міністр Ісповідань *І. Огієнко*. Керуючий Міністерством Пошт і Телеграфів *І. Паливода*. В. о. Міністра Освіти *Н. Григорійв*. Державний Секретар *Л. Шрамченко*.

В м. Кам'янці Подільському, вересня 24 дня 1919 року.

*) Підпис Вітика під цією декларацією пояснюється тим, що закон про скасування міністерства в справах Галичини рада міністрів затвердила 28. вересня.

Секретно.

Пану Голові Директорії Української Народньої Республіки

Президента Делегації Української Народньої Республіки на Конференції Миру в Парижі Г. Сидоренка

ДОКЛАД.

Повернувшись в листопаді минулого року з Румунії з Яс, куди я був командирований Українським Національним Союзом для переговорів з представниками Антанти відносно прийнятого Президією Союзу рішення: скинення Скоропадського, знищення гетьманщини і відновлення Української Народньої Республіки, — я був уповноважений Високою Директорією, яка перебувала тоді у Винниці, їхати представником Республіки в Париж на Конференцію Миру, куди і виїхав ще до взяття нами Київа і скинення Скоропадського без всяких віз, тільки з мандатом Високої Директорії, з яким я проїхав через Венгрію і Австрію і добрався до Відня, де в нашому Посольстві взяв дипломатичний паспорт. Але у Відні не було представників Антанти, тому не можна було дістати візи до Парижу, а швейцарська границя була замкнена. Тоді мені поставив візу чехо-словацький представник у Відні п. Тусар, теперішній премер-міністр в Чехо-Словачії, який дуже прихильно поставився до мене і взагалі старався зробити все можливе для улешнення мого переїзду до Парижу, але віза чехо-словацька оказалась недійсною для переїзду до Парижу.

З Відня я виїхав в Інсбрук на італійсько-австрійський фронт і рішив пробитись через італійський фронт в Італію, щоб звідти вже пробиватись у Францію, але в італійському штабі мені заявили, що без згоди Риму не можна проїхати через фронт в Італію. Я тоді заявив, що маю мандат Високої Директорії Української Народньої Республіки і прохав послати телеграму відносно мого бажання проїхати через фронт в Італію Головнокомандуючому фронтом. Не дивлячись на те, що штабні офіцери мене запевняли, що це немислима річ, щоб мені був даний дозвіл, Головнокомандуючий дав приказ мене негайно пропустити через фронт в Італію, і я проїхав до Мілану, а звідти направився

до Франції, але на першій французькій станції Мантон мене не пропустили далі, позаяк не було дозволу французького уряду. Тоді я зупинився в Мантоні і послав французькому міністрові закордонних справ Пішону телеграму з проханням дати мені по телеграфу дозвіл проїхати до Парижу.

Я прочекав у Мантоні три дні і відповіді не одержав. Тоді я рішив, що представнику Української Народньої Республіки не подобає чекати ще далі відповіді, тому послав другу телеграму п. Пішону вже з вимогою пропустити мене й то негайно і заявив, що я кидаю Францію і повертаюсь до Італії і відповідь прохаю прислати мені до Турину, куди я негайно і виїхав. Одночасно я послав телеграми до урядів англійського, американського, італійського і японського з заявою, що я маю мандат для переговорів у Парижі з представниками цих урядів, а мені не дається дозволу на проїзд до Парижу. По приїзді в Турин я одержав нарешті дозвіл на проїзд до Парижу, куди я негайно і виїхав укупі з секретарем п. Антоном Петрушевичем, сином д-ра Євгена Петрушевича, і прибув до Парижу 20 січня сього року.

По приїзді в Париж я перш усього побачився з міністром закордонних справ Пішоном і зясував йому ганебність поведження французького консула в Одесі Енно, при чому п. Пішон цілком погодився зі мною і при мені написав телеграму з приказом про звільнення Енно з посади. Я пропонував п. Пішону, а потім і президенту Конференції Миру, французькому прем'єр-міністру Клемансо, щоб Франція підтримала питання про визнання самостійності Української Народньої Республіки і взяла ініціативу в свої руки. Але мені було сказано, що се дуже важко зробити, бо Франція зараз майже зруйнована, має біля двох мільонів забитих на війні, не має транспорту і їй не можна вести значну політику на сході, і було добавлено, що се питання буде дебатуватись і що можна буде зробити, буде зроблено. Тоді я звернувся до других делегацій великих держав — англійської, американської, італійської і японської і рядом побачень і переговорів з визначними членами їх мені удалось добитись того, що в Раді Чотирьох ініціативу по визнанню самостійності Української Народньої Республіки взяла в свої руки Америка, при чому Англія залишилась резервованою з обіцянкою в критичну хвилю допомогати нам, Італія прихильною і Японія, представник якої не брав участі в засіданню Ради Чотирьох, теж більш-менш прихильною.

По приїзді в Париж я узнав, що Франція підпирає барер з держав Польщі і Румунії з спільною границею між ними, при

чому Галичина мусіла входити в Польщу, як польська провінція, а Буковина в Румунію. Цей барер Польща—Румунія мусить з одного боку захищати Західню Європу від російського більшовизму, а з другого боку розеднати Росію від Германії в майбутньому і не давати Германії змоги безпосередньо впливати на Росію і ввести її в сферу своєї політики проти Антанті. Тоді я з президентами делегацій інших самостійних держав, які повстали на території бувшої Росії, як Естонія, Латвія, Литва, Біла Русь, Грузія, Азербайджан і північний Кавказ, увійшов у тісний контакт, і ми утворили другий барер держав від Балтійського до Чорного моря, який при визнанні самостійности цих держав грав би ту же ролю, що і барер Польща—Румунія, був би більш міцним, ніж перший барер, і крім того Україна через Галичину і Буковину входила б одночасно і в перший барер Польща—Румунія. Тому мною, крім принципа самостійности Української Народньої Республіки, був піднятий перед Конференцією Миру ще другий принцип — недопущення партажу (поділу) українських земель, базуючись на тому, що воля українського народу утворити одну спільну державу і жити вкупі була висловлена ясно актом 3-го січня сього року відносно приєднання Галичини і Буковини до України. На цих двох принципах українське питання і дебатовалось і досі дебатуються на Конференції Миру. Для закріплення цих принципів офіційним шляхом, крім словесних переговорів, мною був поданий на Конференцію Миру цілий ряд писаних нот з пропозицією визнання самостійности Української Народньої Республіки і з протестами проти намічаємих приєднань: Галичини до Польщі, Буковини до Румунії і Угорської України до Чехо-Словакії.

Спочатку Америка для розв'язання російського питання вивинула проект конференції представників усіх держав, що виникли на території бувшої Росії, вкупі з представниками більшовицького російського уряду на островах Принкіпо, при чому було намічено, що на цій конференції більшовицький російський уряд мусить признати самостійність всіх нових держав, виведе свої війська з цих держав і, зробивши деякі уступки з своєї більшовицької програми, буде визнаний російським урядом в етнографічних межах Росії (Великоросії). Я так само, як і президенти делегацій всіх інших держав в межах бувшої Росії, подав офіційну ноту про згоду прийняти участь в цій конференції. Так само прислав по радіо згоду і російський більшовицький комісар закордонних справ Чічерін. Але цей проект, завдяки рішучому протесту Франції, був провалений в Раді Чотирьох.

Після того як Америка взяла ініціативу в питанню про визнання самостійності Української Народньої Республіки і погодилась з принципом недопущення партажу українських земель, мені була поставлена умова припинити війну з Польщею з тим, щоби спочатку був заключений армістис (перемир'я). Я дав на це згоду, при чому поставив вимогу, щоб Українська Делегація була юридично в протоколі Конференції Миру визнана рівноправною з польською делегацією і щоби питання про армістис, коли згодяться уряди український і польський на се, вирішалося би в Парижі з участю української і польської делегацій з запрошенням спеціалістів з місця — з України і Польщі. Питання про визнання Української Делегації на Конференції Миру рівноправною з польською делегацією я поставив рішучо і твердо, відмовившись до сього вияснення давати в комісіях Конференції Миру, де брали участь поляки як рівноправні члени, які-небудь пояснення відносно українсько-польського питання і армістису з Польщею, бо я рахував, що се було б з одного боку приниженням гідности Української Народньої Республіки, на що я, як репрезентант її на Конференції Миру, ні в яким разі не міг згодитись, а з другого боку, се давало б велику перевагу членам польської делегації в боротьбі з нами.

Ці мої вимоги були Радою Чотирьох признані цілком слухними і прийняті були в засіданню 19 марта сього року, коли за підписом чотирьох репрезентантів великих держав — Вільсона, Лойд-Джорджа, Клемансо і Орляндю були вислані телеграми до командуючого українською армією ген. Павленка і до командуючого польською армією з пропозицією негайного встановлення армістису, чи на місці, чи в Парижі, з участю української і польської делегацій. Все це в звязку з тим, що Америка взяла в свої руки ініціативу в питанню про визнання самостійности Української Народньої Республіки, рахувалося в усіх дипломатичних колах нашою першою значною дипломатичною побідою на Конференції Миру.

З самих перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народню Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, але й серед дипломатичних і політичних кол, не знають про українську справу взагалі, про домагання українського народу і його уряду. Тому вороги Республіки росповсюджували вільно всякі брехні і інсинуації про нас і ширили провокацію, головним робом напірали на те, що ми є большевики і германофіли. Для розбиття цих брехень і провокацій мною було засновано в Парижі Українське Пресове Бюро, яке почало видавати і видає досі французькою

мовою «Bulletin d'Informations» три рази на тиждень, і було видано багато брошур, книжок і листків французькою мовою, в яких освітлено з усіх боків українське питання, нарешті видано мемуар про самостійність України, який був поданий на Конференцію Миру. Все це було росповсюджено і росповсюджується не тільки в Парижі і у Франції, але й в Англію, в Америку, в Італію і в неутральні країни, так що тепер можна сказати, що проблена колосальна чорна робота в змислі інформації культурного світу про українську справу, і тепер вже ніхто не тільки з дипломатичних і політичних сфер, але й з широких верств інтелігенції в Європі і в Америці не вірить в те, що ми є большевики, і не вірить в те, що ми усі германофіли.

Одночасно для цієї справи була притягнена французька, італійська і неутральна преса, в якій тепер вже сміливо пишеться про необхідність визнання самостійности Української Республіки, тоді як раніше всі статті були дуже ворожі або неприхильні до нас. З другого боку прийшлося також розбивати дуже росповсюжені серед крайніх лівих течій французького громадянства, репрезентуемих п. Льонге і його газетою «Ле Популяр», переконання, що ми є контр-революціонери. Це також удалось розбити, бо було нами заявлено і доказано, що Український Уряд спирається тільки на демократію і стоїть на принципі парламентаризму і при першій змозі скличе конституанту (Установчі Збори), при чому той самий Льонге, який на інтернаціональному зїзді в Амстердамі голосував проти визнання Інтернаціоналом самостійности Української Народньої Республіки, вже в Люцерні голосував за визнання самостійности України, переконавшись, що ми дійсні демократи.

Після того, як Конференція Миру постановила взяти вирішення українсько-польського армістису в свої руки, була утворена при Конференції Миру особлива комісія. Перше засідання було 30 апріля, на якому мною була проголошена деклярація відносно цього питання, потім приїхали з місця представники д-р Лозинський і полк. Вітовський і була вироблена лінія армістису, по якій Львів відходив до поляків, а нафтеносний бориславський район до нас; наша делегація згодилась підписати цю лінію армістису, але польська делегація відмовилась підписати її, і поляки на місці в Галичині зробили офензиву, яка скінчилась розбиттям нашої армії в Галичині і окупацією Галичини польським військом.

Підчас цієї офензиви Українська Делегація послала в Раду Чотирьох рішучий протест проти цієї офензиви і в той же день під головуванням Вільсона було екстрено скликано засідання

Ради Чотирьох, на яке була запрошена Українська Делегація. На цьому засіданні мною було освітлено в цілому українське питання, боротьба українського народу і його уряду за самостійну Українську Республіку, його боротьба з большевиками і ті удари, які він одержує ззаду свого противольського фронту від поляків, а віцепрезидентом делегації Панейком було освітлено спеціально галицьке питання. При цьому характерними являються деякі питання, на яких Рада Чотирьох особливо спинялась. До тих питань треба віднести слідуєчі.

Лойд-Джордж мене запитав: «Ви кажете, що весь український народ зєднався, так?» Всі члени делегації відповіли одногосно: «Так є».

«І надалі гадаєте завжди йти вкупі?» Знов усі члени делегації відповіли: «Так».

Тоді було поставлено таке питання: «А скільки тут зараз є серед Вас членів з Великої України і скільки з Галичини?» Позаяк мною були взяті на засідання і Лозинський, і Вітовський, то оказалось, що з Галичини навіть на одного члена було більше, ніж з Великої України. І це зробило велике вражіння, бо розбивало ту силу провокацій, що українці з Великої України і українці з Галичини йдуть нарізно у відбудові єдиної Української Народньої Республіки.

Друге характерне питання, яке задав мені той же Лойд-Джордж, було таке: «Я нічого не хочу сказати в справі визнання самостійности Української Республіки, але коли б так трапилось, що Вам прийшлося б приєднатись до Росії або до Польщі, то куди б Ви воліли краще приєднатись?» На це я відповів: «Ні до тої, ні до другої, бо воля українського народу незломна утворити свою самостійну Українську Республіку і жити в ній вкупі», і далі зясував, чому це так. Це зробило також велике вражіння, і взагалі ми вийшли з засідання Ради Чотирьох в переконанню, що вона стоїть на нашому боці, бо всі ці домагання юридично справедливі.

Після засідання Ради Чотирьох Вільсон, як мене сповістили по телефону з американської делегації і про що було надруковано в газетах, сів сам писати ноту про українське питання, щоби провести її в Раді Чотирьох. Обурення поляками було досить велике, і навіть Клемансо, який підтримував Польщу, не виступав в Раді Чотирьох проти нас і висловлював своє незадоволення ними, коли ми на другий день були у нього.

Але поляки, не дивлячись на незадоволення ними Антанти, продовжували свою офензиву, і коли приїхав до Парижу Падеревський, то поставили справу так, що, мовляв, то українці

почали офензиву, а вони тільки примушені були відповідати на цю офензиву своєю офензивою, і крім того привіз ще договір, підписаний ним з Курдиновським, який був командирований ще з Одеси, як вони казали, українським урядом. Правда, цей договір не мав ніякого рішального значіння, але для провокації грав деяку ролю, бо рішальним чинником була побідоносна польська офензива, і твердження, що вони виступали проти большевиків, також допомогали їм. Тоді Антанта, рахуючись з довершеним фактом, дала дозвіл полякам окупувати Галичину польськими військами начебто для захисту населення від большевицьких банд. 3-го липня мені було прислано від Конференції Миру запрошення прислати в субкомісію по польських справах членів делегації з Галичини для обговорення внутрішнього статуту. На це я, порадившись з галичанами, відповів, що Галичина є частиною Української Народньої Республіки, а не Польщі, і тому в комісії для польських справ не зможуть брати участі по цьому питанню члени Української Делегації; а 11-го липня мене було повідомлено з Конференції Миру, що полякам дозволено завести цивільну владу в Галичині, на що я відповів протестуючою нотою.

Таким чином і досі, не дивлячись на всі заходи поляків, Галичина не приєднана до Польщі, як польська провінція, і претензії на те Української Народньої Республіки знаходяться юридично в силі. В той же час Вільсон мусів виїхати до Америки, приславши мені листа, в якому писав, що доля українського народу йому лежить на серці і що він в Америці буде працювати над посуненням українського питання. Рада Чотирьох розпалась, передавши всі справи Раді П'ятьох, де беруть участь міністри закордонних справ.

Одночасно з'явилась друга велика небезпека з боку Колчака і Денікіна, який признав зверхню владу Колчака. Позаяк Колчак підписав спочатку Японії, а потім і другим державам великі концесії на території всієї бувшої Росії, то у держав Антанти виникла думка признати уряд Колчака всеросійським урядом, і мене, а також президентів делегацій других держав, що повстали в межах бувшої Росії, представники Антанти почали умовляти відмовитись від самостійности і піти на федерацію з Росією; але всі президенти делегацій нових держав рішучо одкинули ці пропозиції і виступили проти признання Колчаківського уряду всеросійським урядом, і тільки дякуючи сьому енергійному й одноставному виступу, а також тому, що російські репрезентанти Колчака в Парижі твердо стояли на єдиній неділимій Росії і проти всяких федерацій, уряд Колчака не був ви-

знаний всеросійським урядом, і Колчаку тільки було вирішено допомогати матеріально, щоб він знищив большевиків і захопив владу в свої руки.

Але після того, як большевики розбили Колчака, в усіх делегаціях прямо і одверто кажуть, що вони бачать тепер ясно, що справа Колчака програна, а в Денікіна абсолютно ніхто не вірить, бо він захопив порожню від большевиків територію, і кажуть, що він також буде ліквідований і нарешті чим скорше буде ця справа зліквідована, тим краще, і восени прийдеться знову вести переговори про самостійність окремих держав, при чому виринають проекти, як і на початку Конференції Миру, признати при певних соціальних уступках большевицький уряд урядом Росії в етнографічних її межах за ціну визнання цим урядом самостійності нових національних держав. При цьому зокрема щодо скорішого визнання самостійності Української Народньої Республіки ставляться слідуючі вимоги:

1. Твердо стояти на самостійності і на непартажу українських земель.

2. Ясно стояти на принципі демократії, відкидаючи рішуче всякі ексцеси в роді передачі влади радам, подібно большевикам.

3. Скликати, як тільки буде змога, конститuantу на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування.

4. Потрібно тримати в своїх руках Київ, як столицю, і Одесу, як порт.

5. Від Уряду вимагається тільки одного, щоби він твердо стояв на національно-державному будівництві цілком незалежно від того, до яких би партій не належали окремі члени Уряду.

6. Щоби не було державних переворотів та ексцесів з метою захоплення влади в роді Оскілівщини.

7. Рішуча боротьба з жидівськими погромами.

Після того, як справа армістису з поляками розстроїлася, Українська Делегація звернула усі зусилля на те, щоб через румунську делегацію в Парижі привабити на бік Української Республіки Румунію, при чому румунська делегація поставила перш усього питання, чи буде Український Уряд стояти за самостійність Української Народньої Республіки до кінця. Після нашої позитивної і запевнюючої відповіді почались ближчі переговори і обмін телеграмами і донесеннями між румунською делегацією в Парижі і румунським урядом в Букарешті, при чому румунська делегація в Парижі стала підпирати Українську Делегацію і одверто виступати за визнання самостійності Української Республіки, а також обіцяла впливати на уряд, щоб Укра-

їні було видане майно Запорозького Корпусу і робилась допомога в війні з Денікіном, який, як прямує до єдиної неділимій Росії, є одночасно ворог і України і Румунії, яка зацікавлена в справі Бесарабії. . .

Зазначивши в головних рисах найбільш важні точки праці Української Делегації в Парижі, при чому в переданих мною в Міністерство Закордонних Справ збірниках нот, поданих делегацією на Конференцію Миру, і в «Bulletin d'Informations» можна знайти багато подробиць цілої праці, — мушу сказати, що тепер Українська Народня Республіка стала вже об'єктом міжнародних комбінацій, і позаяк число прихильників єдиної неділимій Росії з кожним днем все падає, а прихильників самостійної Української Народньої Республіки зростає, то визнання самостійності Української Народньої Республіки являється питанням самого близького часу в залежності від наших власних сил в боротьбі за цю самостійність і від нашої власної праці в будові нашої державности.

Одним з показчиків того, наскільки рахуються всерйоз з Українською Народньою Республікою, може служити той факт, що Українська Делегація купила в Парижі від уряду Американських Сполучених Держав для Української Народньої Республіки військового майна — чобіт, одягу, сорочок, шинелей, штанів та ин., 75 автомобілів, 100 мотоциклетів, медикаментів з госпітальною білизною, струментами і т. ин. на суму біля 11 мільйонів доларів в кредит на 5 років під обов'язання Української Народньої Республіки, при чому ми одержали всі товари і перевезли їх в наняті нами склади в Марселі і Бордо. Тепер потрібно тільки перевезти ці товари, з огляду на неможливість в скорому часі мати в своїх руках Одесу, через Румунію в Галац і далі по залізниці на Україну.

Президент Делегації Української Народньої Республіки на Конференції Миру в Парижі

Г. Сидоренко.

29 вересня 1919 р., м. Кам'янець на Поділлі.

Лист С. Петлюри до французького публіциста Жана Пелісьє.

Камянець на Поділлю,
28 жовтня 1919.

Мій дорогий Пелісьє!

Багато вже минуло часу, коли я з Вами бачився. З цього часу пережили ми багато тяжких моментів і не один сивий волос вказує на ті болючі етапи тієї дороги, якою ми пішли. Ми маємо багато ворогів, але через те власне скристалізувалась єдність волі нашого народу, через те й запалало могутнім вогнем бажання нашої країни до власної суверенності. Під теперішню пору нашим найтяжчим ворогом є Денікін, який замість воювати з большевиками, обернув проти нас гармати й кріси, які отримав від Антанти; його старшини заявляють цілком одверто, що коли буде повалено Україну, вони вестимуть війну з Польщею і Румунією.

Ми не отримали досі жадної помочі; ні амуніції, ні технічних апаратів, ні санітарного матеріялу. Нічого! Ах, коли б Ви знали, Друже, скільки трагічних моментів прийшлося нам пережити через це цілковите опущення нас! Траплялось часто, що нашим козакам бракувало патронів! І тоді приходилось їм класти свою голову в багнетній боротьбі з большевиками! Приміри їхнього героїзму й ті великі криваві жертви, які вони несли, це щось одинокое, нечуване в історії війни.

Три четвертини наших козаків без чобіт і одежі; однак їх дух не погас! Ми не маємо ліків; тиф десяткує ряди нашої армії, багато з ранених вмирає, бо ми не маємо ні медикаментів, ні білля. А антантські держави, які проголошують високі принципи, забороняють Червоному Хрестові прибути до нас! Ми вмираємо, а Антанта, мов Пилат, вмиває руки, й нам не остається більш нічого як кликнути їй: «Morituri te salutant!»

Та Ви знаєте це добре, Друже! Остеронь від переворотів і політичних комбінацій стоять не змінені принципи гуманності і філантропії. Для осягнення цих принципів закладено Червоний Хрест. Його відділ мусить прибути на Україну, щоб рятувати хворих і ранених і тим дати доказ, що милосердя й любов ближнього не знає ріжниць й що вона не ділить людей на добрих і злих, на овець і вовків!

Через Вас звертаюсь я до великої французької демократії. Її діяльність, її посвята мусить подвоїтись. Нехай вона трубить

алярм! Нехай вона примусить того, кого слід, шанувати закони любови і людськості! Нехай французький уряд зніме блокаду і тим дасть змогу купити для нашої армії та нашого народу медичні средства і ліки.

У нас цього року гарні жнива, і ми за ці речі заплатимо хлібом, щоб тільки допомогти нашому народові, який гине на полях битви і якого нищать епідемічні хвороби.

Я вірю, що мій поклик не пролунає без сліду й що він знайде широкий відгомін у демократичних колах Франції.

Наш народ ненавидить большевиків і вважає їх своїми смертельними ворогами; так само відноситься він і до правих, деспотичних і жорстоких приклонників Денікіна. Ці останні вживають тих самих метод, яких вживають і большевики, і між одним і другим існує певного роду спільний стратегічний план відносно України й Українців. Денікін ллє воду на совітський млин і цю воду доливає теж Антанта! Що за сумне явище! Тут мається діло з цілковитою політичною сліпотою! Я з цілого серця бажаю, щоби антантські кола увільнилися від подібної хвороби й почали дивитись на справи правдивими очима.

У тих тяжких трагічних умовах, серед яких ми будуємо свою долю, ведемо свою визвольну боротьбу, ми потішаємося думкою, що є ще люде, які мимо цієї загальної сліпоти правдиво оцінюють наше становище і усувають всякі перешкоди, пересуди й недовіря. Це все дозволяє мені й моїм приятелям легше нести цей тяжкий хрест, який на нас поклато Провидіння. Ви, мій Друже, є одним з тих, хто *sine ira et studio* виступаєте в обороні нашої нації, і я вірю, що настане день, коли правда і справедливість побідить.

Дозвольте мені в доказ моєї вдячності за Вашу моральну поміч стиснути Вашу руку.

Відданий Вам *Петлюра*.

Протокол перемиря, заключеного між представниками Добровольчої Армії з одної і представниками Галицької Армії з другої сторони:

Голова Комісії: полк. ген. шт. Дубяго. Члени: від Добровольчої Армії: полковники ген. шт. Коновалов і Саборський і від Галицької Армії: отаман ген. шт. Альфонс Ерле, отаман Омелян Лисняк і сот. Осип Левицький.

При проверці повновластей стверджується:

1. Повновласть представників Добровольчої Армії установлена на основі особистого приказу команданта військ Новоросійської області ген.-лейтн. Шілінга.

Повновласть представників Галицької Армії видана Начальним Командантом Галицької Армії ген.-чет. Тарнавським з дня 5. н. ст. падолиста 1919 р., ч. 6897.

Постановлено:

1. Галицька Армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської Добровольчої Армії і віддається в повне розпорядження Головного Команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської області.

2. Галицька Армія, підчас перебування під згаданою командою, не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри і до одержання дальшого завдання відводиться в запілля.

3. Галицьке Правительство з огляду на недостачу території застановляє тимчасово свою діяльність і переходить під опіку російської Добровольчої Команди. До часу визначення місця його осідку переселяється Галицьке Правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При головнім штабі галицьких військ будуть приділені представники російської Добровольчої Команди для вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністраційного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя з днем його підписання. Від цього дня Галицька Армія сповняє всі зарядження Добровольчої Команди.

6. Галицька Армія, починаючи 25 жовтня ст. ст., зосереджується в районі Погребище — Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя Галицької Армії і права зносин Галицького Пра-

вительства з закордонними державами остаються невіршеними до часу одержання вияснень від ген. Денікіна. В тій цілі галицька делегація, призначивши одного представника для доручення цього протоколу Начальній Команді Галицької Армії, в складі двох других представників переїздить в Одесу, в штаб військ Новоросійської області.

8. Для улекшення взаємних зносин обов'язуються обі сторони вже зараз установити телеграфічний зв'язок на апаратах Морзе, при чім включно до Липівця роблять це добровольці, а далі до Винниці Галичани.

Голова Зєдиненої Комісії полк. ген. шт. *Дубяго*. Члени: полк. ген. шт. *Коновалов*, полк. ген. шт. *Саборський*, отаман ген. шт. *А. Ерле*, отаман *О. Лисняк*, сотник *Осип Левицький*.

На основі уповноваження Головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії ген. Денікіна отсей протокол затверджую Командуючий військами Новоросійської області

ген.-лейт. *Шілінг*.

Ст. Зятківці, 24. жовтня (ст. ст.) 1919.

Деклярація Правительства І. Мазепи в справі об'єднання Української Галицької Армії з Армією Наддніпрянською.

Від Правительства Української Народньої Республіки.

В тяжкій боротьбі за своє визволення Український Народ не раз переживав сумні і радісні хвилини. Найтяжчий момент нашої боротьби був у той час, коли в силу різних обставин Галицька Українська Армія стала в пасивне положення до монархічної панської армії генерала Денікіна і неутрализувала свою бойову силу в відношенні до цього ворога вільної України.

Та дуже скоро Галицька Українська Армія побачила, що російське панство не може бути другом галицького українського народу та його війська.

Демократичні сили Української Галицької Армії заявили нам, Правительству У. Н. Р., що вони стоять за самостійну Соборну Україну і бажають мати єдине правительство і єдине військове командування. Згідно з цими бажаннями і заявами галицького українського війська Правительство У. Н. Р. з свого боку доложило всіх зусиль, щоби зеднання армій відбулося як мога скоріше.

24-го сього грудня представниками командування Української Наддніпрянської Армії та уповноваженими Української Галицької Армії підписано умови злуки двох армій в єдину армію Самостійної Соборної України.

Українська Галицька Армія з цього моменту знаходиться під державним керуванням Правительства У. Н. Р., яке поповнюється двома відповідальними представниками Галичини та об'єданого наддніпрянського та галицького війська.

Начальним вождем зеднаних українських армій призначений отаман Омелянович-Павленко.

Оповідючи громадян України про цю радісну подію — злуку обох українських армій під керуванням одного уряду Соборної України, Народне Правительство вірить, що від нині ніяка ворожа інтрига не розібе братерської єдності обох частин Українського Народу.

Народне Правительство одною з перших своїх задач ставить заключення миру з Совітською Росією на умовах признання нею самостійности нашої Республіки і невмішування у внутрішні

справи України. Для відновлення Самостійної Соборної Української Народньої Республіки українське зеднане військо і весь український народ повинні вжити всі сили, щоби вигнати панську армію генерала Денікіна з української землі і забезпечити для себе демократичні порядки.

Галицькі вояки!

Нехай не буде серед Вас сумніву і зневіри! Як матері однаково шкода своїх дітей, так і наша мати Україна не може дійти до спокою, поки Ваша наймилійша вітчизна — Галицька земля не буде вкупі з іншими землями Самостійної Соборної України.

Тернистими шляхами йдуть сини України до визволення, до свого незалежного життя — Самостійної Народньої Республіки.

Весь народ України повинен знати, що найсильніші держави світу вже не вірять у владу Денікіна і мають визнати самостійними ті республіки, які зорганізувалися на території бувшої Російської Імперії. Армія ген. Денікіна без допомоги європейських держав мусить розпастися і зникнути.

Народне Правительство розуміє, що тільки українська демократична влада може завести лад і спокій на спустошеній і зруйнованій чужоземцями Українській землі для вільного співжиття всіх народів, населяючих Україну.

Маючи певність, що на великій руїні встане вільна Українська Республіка до державного життя, Правительство кличе всіх вірних синів України, незалежно від національності, твердо і непохитно стояти на сторожі прав нашого народу і нашої Республіки.

Голова Ради Народніх Міністрів і Керуючий Міністерством Закордонних Справ *І. Мазена*. Міністр Преси і Пропаганди *Т. Черкаський*. Керуючий Міністерством Внутрішніх Справ *І. Макух*. Керуючий Міністерством Пошт і Телеграфів *І. Паливода*. За Державного Секретаря, Міністр Праці *О. Безпалко*.

М. Літин на Поділлі, 28 грудня 1919 року.

Військова конвенція поміж Польщею і Україною.

§ 1. Сучасна військова конвенція складає інтегральну частину політичної конвенції з дня 21 квітня 1920 р., входе з нею рівночасно в життя і обов'язує аж до заключення сталої військової конвенції поміж Польським урядом і Українським.

§ 2. Польські та Українські війська відбувають акцію спільно, як війська союзні.

§ 3. В разі спільної польсько-української акції проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на Схід від сучасної лінії польсько-більшевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди Польських військ і головною командою Українських військ під загальним керуванням начальної команди Польських військ.

§ 4. Начальна команда Польських військ приділить до оперативних штабів Українських військ своїх старшин, а головна команда Українських військ приділить, в порозумінні з начальною командою Польських військ, до Польських команд, частин, інституцій і т. д. своїх звязкових старшин.

§ 5. Війська, предоставлені головною командою Українських військ до розпорядження Начальної команди Польських військ, уживе ця команда, стосовно до оперативних потреб нею накреслених на теренах України, по можливості не роздробляючи їх на дрібні тактичні одиниці. В мірі поступу акцій і поскільки оперативні умови на те дозволять, на бажання головної команди Українських військ, начальна команда Польських військ якнайскорше скупчить Українські одиниці разом і призначить їм власний район ділання і спеціальне стратегічне завдання, з метою віддання їх з поворотом до безпосереднього розпорядження головної команди Українських військ.

§ 6. З моменту розпочаття спільної акції проти большевиків, Український уряд обов'язується доставляти продукти для Польської армії, оперуючої на цім терені, в кількості згідно оперативному плану головні артикули: мясо, сало, борошно, збіжжя, крупу, овочі, цукор, овес, сіно, солому і т. п. на підставі харчових норм, обов'язкових в Польському війську, і потрібні підводи.

а) З тою ціллю до команд Польських дивізій і армій будуть приділені цивільні комісари чи Українські провіантські старшини, обов'язком котрих буде заосмотрювати дивізію (армію) необхідною кількістю харчових продуктів та підвод.

b) В разі недоставлення Українським урядом потрібних продуктів, цивільний Український комісар, в порозумінні з інтендантурою дивізії (армії), переводить реквізиції потрібних продуктів серед місцевого населення, розчитуючись реквізиційними квитками, оплаченими і гарантованими Українським урядом і виробленими в двох мовах: польській та українській. На квитках повинно бути зазначено поіменування і вагу туші чи продуктів, а відносно підвід та коней — кількість їх та час уживання.

По мірі можливости за доставлені підводи платиться в той же час повна сума в розмірі, поставленому Українським урядом. На квитку має бути зазначено, що при реквізиції заплачено лиш частину належного з зазначенням суми і що решта буде виплачена Українським урядом пізніше.

Український уряд обов'язується достачати Польському війську відповідну готівку з метою безпосередньої заплати мешканцям частини належних їм грошей за доставлені продукти, стосовно до максимальних цін, які будуть встановлені Українським урядом. Польське військо буде преміювати реквізиційні квитки, а також свідоцтва, оплачені готівкою, — сіллю, нафтою чи іншими продуктами першої потреби, згідно норм і інструкцій, які будуть окремо видані. До Українських одиниць будуть приділені польські господарчі старшини, з метою стеження та переведення одноманітного преміювання.

с) Харчові продукти, не доставлені Українським урядом, а тому доставлені Польським урядом, обраховані згідно польських встановлених норм, покладаються на Український уряд в польській валюті і стосовно до цін, унормованих для війська в Польщі.

d) Тимчасово відношення української валюти до польської, обов'язкове в війську до заключення фінансової конвенції, буде встановлено начальною командою Польських військ.

§ 7. В разі заняття вищеуказаного терену військами польсько-українськими чи польськими, начальна команда Польських військ полишає за собою право керування підчас даної військової акції всіма залізничними лініями, при чому український залізничний персонал залишається на своїх посадах. Про випадки і причини звільнення українська влада буде повідомлятися. До польських військово-залізничних влад, в мисль § 4, будуть приділені українські звязкові старшини. Український уряд приступить невідкладно до організації цілковитого залізничного апарату з метою прийняття залізниць під власне керування. Час, спосіб, порядок прийняття будуть опреділені особливим укладом.

Польське командування допоможе українським залізницям рухомим складом, опалом, шмаровилом і іншими матеріялами, потрібними для експлуатації і забезпечення праці залізниць. З метою контролю буде переводитися учот всім перевозкам, а також пересуванню всякого залізничного матеріялу, згідно з порядком, встановленим наказом начальної команди Польських військ.

§ 8. З моменту розпочаття спільної офензиви і заняття нових теренів Правобережної України, положених на Схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, Український уряд організує на них свою владу і адміністрацію цивільну і військову. Тили Польських військ буде охороняти польська жандармерія польова і польське етапове військо; зміна українською владою наступить на підставі осібної умови, після сформування української жандармерії, а також українських етапових військ. На час виконання служби польською жандармерією і польськими етаповими військами буде призначено до українських адміністраційних влад польських звязкових старшин. Влада на дотепер зайятих теренах, які на підставі політичної умови признаються Українській Народній Республіці, полишається тимчасово в руках польської влади, а Український уряд організує свій адміністративний апарат і, по мірі того організування, влада на тих теренах, по порозумінню з Польським урядом, переходить до рук Українського уряду.

З моменту підпису сучасної конвенції в Камянці Подільському відновлюється функціонування українських центральних державних установ. Начальна команда Польських військ негайно видасть наказ, аби місцева влада військова і цивільна оказала цьому всіляку поміч.

§ 9. По виконанню загального плану спільної акції, евакуація Польських військ з терену України повинна початися по пропозиції одної з договоряючих сторін, а технічне виконання евакуації наступить на підставі взаємного порозуміння начальної команди Польських військ з головною командою Українських військ.

§ 10. Український уряд приймає виекіпірування, заосмотрення і утримання українських частин, сформованих на території Польщі і яким чи начальна команда Польських військ, чи польське міністерство військових справ оказало, чи буде оказувати поміч в продуктах, екіпіровці, зброї, амуніції і всякого роду військових матеріялах.

§ 11. На польській території продовжується організація українських частин, як то мало місце до цього часу в Берестю,

аж до часу, коли така організація буде можлива на власній території.

§ 12. Начальна команда Польських військ зобов'язується доставити для Українських військ зброю, амуніцію, снарядження і одяги в кількості, потрібній для трьох дивізій, згідно штатів, встановлених для польської дивізії зо всіма її санітарними і іншими тиловими закладами, і поставить ці матеріали заосмотрення до розпорядимости українського міністерства військових справ. Речі, замовлені чи закуплені Українським урядом за кордоном, вивезені чи перевезені до місця перебування Української армії завдяки старанням Польського уряду, будуть залічені в кількість вищеназваних матеріалів заосмотрення.

§ 13. Ціла здобича залізнична, за винятком панцирних потягів, взятих в бою, а також інша військова здобича, крім рухомої, взятої в бою, становлять власність Української Держави. Подобиці будуть встановлені окремою умовою.

§ 14. Подрібна умова фінансово-господарча, а також залізнична конвенція, що торкається сучасної конвенції, будуть заключені додатково.

§ 15. Обидві сторони мають право запропонувати заключення сталої військової конвенції в час, признаний кожною стороною за відповідний. Аж до заключення нової — обов'язує сучасна конвенція.

§ 16. Обидві сторони зобов'язуються тримати цю конвенцію в тайні.

§ 17. Ця конвенція пишеться в мовах польській і українській. Обидва тексти обов'язуючі. В разі сумніву рішаючим є польський текст.

Ця конвенція підписана в Варшаві 24 квітня 1920 року, зі сторони польської — майором Валеріаном Славком та капітаном Вацлавом Єнджеєвичем, на підставі уповноваження Мін. Військ. Справ Р. П. П. від 21 квітня 1920 р., ч. 1960 В. Р. Т. Зі сторони української — Генер. Штабу Генерал-Хорунжим Володимиром Сінклером та Генер. Штабу Підполковником Максимом Дідковським, на підставі уповноваження Заступника Голови Ради Народніх Міністрів У. Н. Р. від 23 квітня 1920 р., ч. 1931.

Уповноваження взаємно обмінені.

Голові Ради Народніх Міністрів

Бувшого Помішника Державного Інспектора
Військового Міністерства Олександра
Красовського

ДОКЛАД

про хід та наслідки переговорів з більшовиками.

2-го листопада (1919 року — І. М.) по наказу Уряду та з доручення Ц. К. партій У. С. Д. та У. С. Р. виїхала делегація до штабу 12-ої совітської армії в складі: голови — Гладкого та членів Неїла і мене. Було нам дано завдання погодитися зі штабом 12-ої армії щодо заключення тимчасової військової угоди для боротьби з Денікіном, домагатися від штабу допомоги військовою амуніцією і, якщо вдасться, очищення території У. Н. Р., занятої совітськими військами, по вимогам Уряду У. Н. Р. Поруч з цим Ц. Комітети дали доручення розпочати, коли для того будуть підстави, також розмови про заключення не тільки військової угоди, але і сталого мирного договору. В цій цілі були нам дані випрацьовані обома Комітетами умови, які б, в разі визнання їх більшовиками, послужили тою вихідною точкою, на підставі якої можна було б розпочати серйозні переговори. Як перше, так і друге завдання було дано нам на підставі тих повідомлень, які привіз Пляттен з Москви, а саме, що у члена Реввоенсовета Муралова є постанова Ц. К-ту РКП, котрою доручається йому розпочати з нами переговори. В цій постанові були, по словам Пляттена, пакти про можливість визнання У. Н. Р. та необхідність заключення з нею певних угод. Разом з тим Пляттен привіз і пропуск від Муралова для трьох делегатів.

9-го листопада наша делегація стрінулася у Гомелі з Мураловим і розпочала з ним негайно переговори, в процесі яких зясувалося слідує: Муралов одержав від Ц. К. Р. К. П. доручення тільки в справі суто військової угоди з нами шляхом випрацювання спільного плану боротьби проти добровольців, при чому головною вимогою його було змінити їх (більшовиків — І. М.) на Правобережжі, щоб вони могли кинути свої сили під Київ. Знаючи наше військове становище, а також маючи прямі вказівки від Головного Отамана та от. Сальського, ми до-

магалися якраз противного, а саме, щоб большевицькі сили пішли в напрямку Сквири і таким чином ударили б денікінцям у тил. Муралов на це не погоджувався і тим самим всі ці розмови тратили для нас всякий сенс. Але знаючи, що наша армія опинилася в катастрофічному становищі головню завдяки відсутності військової амуніції і маючи прямиї в цьому відношенні наказ від Головного Отамана, ми домагалися допомоги принаймні зброєю, на що Муралов заявив, що він не має жадного права вирішати це питання і що розв'язане воно може бути лише в Москві.

Беручи на увагу, що без допомоги хоча би зброєю ми мусіли впасти перед Денікіном, вирішила наша делегація їхати до Москви, куди і з'явилася 14 листопада.

В Москві нас прийняли досить не зле, але всякі переговори затягувалися.

З доручення Ц. К. Р. К. П. всі розмови з нами вів бувший Наркомфін Крестінський, але сильно одволікав остаточне вирішення, яке було дано аж 1 грудня і полягало в тому, що з нами мав їхати уповноважений представник Ц. К. Р. К. П. Красіков, котрому доручено було розпочати переговори в усій широті, тому що нашу делегацію, по нашій же заяві, рахували делегацією тільки інформаційного характеру.

Остаточна відповідь Крестінського на наші запитання була така: Ц. К. Р. К. П. може визнати У. Н. Р. і зобов'язатися не вмішуватися в її внутрішні справи, але не може він погодитися на територіяльні домагання Українців і великої України він ні в якому разі не мислить.

Підчас нашого перебування в Москві удалося нам навязати зносини з боротьбистами та Сіяком, який в той час жив у Москві у Раковського, не дивлячись на те, що ми були поставлені під контроль і фактично не мали можливости без дипломатичного курера навіть вийти з хати. Ці зв'язки дали нам слідуючі інформації. Зараз же після нашого приїзду і в наслідок його був улаштований Ц-м К-м РКП тиждень України, на протязі якого всі партійні організації та офіційні установи, що мали до того відношення, мали обговорити українську справу та винести відповідні постанови, які потім на засіданню Ц. К. Р. К. П. як в фокусі відбили загальні настрої в партії щодо України. Різко розрізнялися три течії. Перша — за безумовну окупацію України по мірі звільнення території од Денікіна з відповідними наслідками — «Единая Россія». Друга течія, репрезентована Раковським, висунула кілька пактів, серед яких були такі: а) Обсадити Україну військовими залогами, в більш важних пунктах

збудувати блокгаузи. б) З населенням поводитись якнайделікатніше, через що жадних реквізицій харчів; на селі брати тільки для червоної армії, яка буде на території України, а українські міста годувати сибірським хлібом. в) Притягнення великих політичних сил з Московщини, українцям же віддати виключно культурну працю.

Третя течія, найбільше поміркована, стояла на тому ґрунті, що Україна мусить бути державою окремою, але в певному звязку з Росією. Ніякої окупації бути не може. Сили українські притягти не тільки до культурної, але і до політичної праці з тим, що на місцях мають бути головно місцеві сили, а не привозні з Москви.

В головних рисах перемогу мала третя течія і як наслідок — відоме «Обращеніє» Троцького до населення України і немильста до Раковського, який не був навіть обраний до Всеукраїнського комітету, компетенція якого територіяльно не була ще встановлена.

Всі дані того моменту говорили за те, що большевики зовсім не хотять іти на Правобережжя, для обсадження якого вони, по словам Мануїльського та Коцюбинського, не мали сил.

Боротьбисти тоді ще стояли на ґрунті суверенності України і збирали сили, щоб кинути їх на села для переведення виборів до совдепів та всеукраїнського зїзду, де вони сподівалися мати перевагу, і теж, принаймні московські боротьбисти, стояли на тому, щоб звязатися з Урядом У. Н. Р. і опанувати Україну лише українськими силами.

Так стояла справа в кінці листопада і в перших днях грудня, і ми всіма силами домагалися свого виїзду на Україну, але Чічерін увесь час затримував наш відїзд аж поки 3 грудня не приїхав Пляттен разом з Бензею, які привезли відомости, що Уряд У. Н. Р. вже покинув Камянець і не відомо, де знаходиться.

Треба сказати, що інформація у большевиків стояла дуже зле, тому точних відомостей про нас вони не мали аж до приїзду Пляттена.

Одержавши такі відомости, Чічерін запропонував нам їхати самим до Житомира або Бердичева і там, звязавшись з нашим Урядом, телеграфічно повідомити Ц. К. Р. К. П., куди має виїхати їхній представник.

9-го грудня ми приїхали до Житомира, але там довідатися нічого не могли. Якраз в цей момент Волох підходив до Житомира, тим страшенно налякав большевиків, а відносно нашого Уряду жадних відомостей не можна було одержати. Через Любинського я довідався, що деякі члени нашого Уряду мають бути в Бердичеві. Я негайно поїхав туди, але нікого не знайшов.

Коли я повернувся до Житомира, делегація наша вирішила добитися якось до Києва, де гадали знайти бодай-які звязки, і тому стали просити відправити нас до Всеукраєвкому, який мав бути у Києві. Нам було обіцяно, що відповідний запит буде послано до Всеукраєвкому, а покищо просили зачекати. Через кілька день мене, Бензю та Неїла було заарештовано в готелю, де ми жили, і посажено до чрезвычайки. . .

Через три тижні ми були визволені з Чека Затонським, який запропонував нам совітську службу. Не було як зрікатися і я погодився, але попросив місячну відпустку, яка мені була дана з тим, що через місяць маю з'явитися до штабу 12. Через місяць я з'явився і мені був даний припис їхати до Харкова. Припис я взяв. . . і пішов до Холодного Яру для налагодження звязку з повстанцями та Тютюнником. . .

Стрічав нашу військову делегацію з п. Ярославом на чолі. Наслідки її — большевики запропонували повний перехід нашої армії під їх керму. Бачив також п. Петренка. Наслідків ця делегація не мала жадних. Мусіла вона говорити вже з Всеукраєвкомом і тільки відносно легалізації партій. Ні до чого не дійшло.

Ол. Красовський.

Деклярація Правительства В. Прокоповича.**Деклярація Правительства Української На-
родньої Республіки.**

Три роки, як Україна звільнилась від царського панування і три роки їй доводиться вести криваву боротьбу за своє самостійне існування, бо їй досі не припиняються спроби знову поневолити наш народ: то насуваються на нас московські большевики з чужоземцем Раковським на чолі, то добровольці під орудою царського генерала Денікіна. Вони нищать край, баламутять наших людей і збройною силою хочуть завести на нашій землі свій московський порядок.

Збройною боротьбою кращих синів України під проводом Головного Отамана Симона Петлюри, твердого вірою в святе діло визволення, а в останній час ще й за дружньою допомогою польського народу, якому від Москви загрожує таке саме лихо, як і нам, звільнено значну частину нашої землі від московської навали. Тепер наш народ може приступити до заведення на Україні того ладу, якого йому треба, може відновити свою державність.

Порядок на Україні повинен відповідати дійсним потребам населення. Його встановить народне представництво — парламент, складений на підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорціонального виборчого права. Тоді не зможе одна якась партія підбивати під себе всю людність, як цього хочуть большевики-комуністи для своєї партії.

Щоб провадити підготовчу роботу до скликання парламенту та щоб держати до того часу лад в державі і поліпшити її стан, Головний Отаман Симон Петлюра покликав нас до роботи, яку вестимемо, стоячи на такому ґрунті:

Щоб звільнити всю територію України від ворогів та щоб і надалі не панували над нами чужі люде, в першу чергу будемо дбати про утворення із всіх активних сил українського народу міцної дисциплінованої армії, такої сили, щоб вона мала змогу захищати край від ворога, чи він напиратиме зовні чи робитиме заховат в самому краю. Тільки реґулярна армія, аполітична, але свідома своїх національно-державних обовязків забезпечить нашому народові самостійність і зможе захистити границі України після того, як союзне польське військо, допомігши нам, буде відкликане своїм правительством додому.

Яко кадри при організації численного Українського війська, нарівні з частинами, сформованими на Поділлію і в Польщі, використовується героїчна армія, що під проводом генерала Омеляновича-Павленка у початку минулого травня зєдналася з загальним україно-польським фронтом, після п'ятимісячної безпримірної боротьби в запіллію московських наїздників.

Щоб утримати армію та завести і держати лад, Україні треба великих коштів. Самими паперовими грішми справи не залагодимо, як це вже ми бачили на прикладі большевиків, що грошей випускали багато, а народньому господарству від того краще не було. Отже Правительство подбає про поліпшення народнього господарства, забезпечуючи робітничим масам здобутки революції, державі певні джерела доходу. Воно вживе заходів, щоб притягти приватну ініціативу до відбудови зруйнованої промисловости, дрібної та великої і для того ж підтримає ремісничу працю, щоб вона могла розвиватись і організуватись при найбільш сприятливих обставинах. Рівно ж буде застережено волю і розвиток торгу, як зовнішнього, так і внутрішнього.

Уважаючи нашу кооперацію одною з основ міцного економічного розвитку держави, Уряд сприятиме кооперативним установам в їх роботі та поширенню впливу на ріжні галузі народнього господарства.

Одночасно треба перевести і посильне оподаткування людности. Це оподаткування буде одним із засобів налагодження фінансового становища держави, дасть можливість не так значно побільшувати випуск паперових грошей, підійме цінність грошей і тим знищить ту страшну дорожнечу, від якої населення терпить більше страт, ніж від справедливих податків.

В поалагодженню господарства України особливо важне місце займає налагодження транспорту. Без потрібного числа паровозів, вагонів і пароплавів, без палива і технічного приладдя неможливо направити цю справу. Правительство вживе всіх заходів, щоб надати цій справі певного ходу, як способом відновлення внутрішньої продукції потрібного зняряддя, так і шляхом допомоги від західних сусідів і союзників.

Внутрішнє життя республіки потребує для піддержки сталого ладу відповідних органів на місцях. Правительство має своїм завданням перевести систему внутрішніх реформ, ставлячи в першу чергу заведення твердої влади та планомірної організації ладу і повного спокою. Щоб забезпечити життя і добробут всіх громадян України без ріжниці нації, конечною точкою внутрішніх реформ буде заведення міцних органів місцевого демокра-

тичного самоврядування, на яких спиратиметься в своїй діяльності майбутнє народне представництво.

Поки складуться умови, які роблять можливим проведення виборів в парламент на вказаних вище підставах, Правительство в найкоротшім часі скличе тимчасовий орган — передпарламент з представників населення, місцевого самоврядування, громадських, політичних, професійних і кооперативних організацій. Цей передпарламент і буде творити біжучу законодавчу роботу, яку тепер силою обставин примушена провадити Рада Народніх Міністрів.

Велика руїна повстала на Україні, коли рішалася земельна справа. Але ж тепер революція досягла своєї найвищої соціальної мети, передавши землю до рук селянства, яке є основою нашої державности. Земельна справа може бути спокійно вирішена згідно інтересам селянського та загальнодержавного господарства в нашій Україні голосом самого народу. Отже правительство вважає, що до остаточного вирішення земельного питання в парламенті вся земля і надалі повинна залишатися в користуванні селян, котрі її обробляють і обсівають, під загальним керуванням міністерства земельних справ та його органів на місцях.

Народ наш відбудовує своє державне існування в тяжких умовах. Тільки за останній час ми маємо змогу вчитися своєю мовою, розвивати свою культуру в державному обсягу. Правительство дбатиме про те, щоб допомогти нормальному розвитку освіти і культури на Україні, заведе національно-державну школу на всіх її ступінях, з української церкви, що повинна бути національною і незалежною, буде скинено те ярмо, яке стареться закріпити на ній Москва, намагаючись держати совість українського народу під своєю кормигою. Одночасно правительство забезпечить також волю всіх інших ісповідань на Україні.

Мир з Польщею, визнання нею державних прав українського народу, оружна сусідська поміч в боротьбі з сильним ворогом відкриває перед Україною широкий обрій спільного з усією Європою культурно-економічного життя. Правительство вважає, що народи заходу зрозуміли силу прямування нашого до самостійного життя і не дадуться більше на злобні вигуки наших бувших властителів, нібито народ наш не має підстав, щоб здобути власну державу. Правительство подбає, щоб про визвольну боротьбу проти московських імперіялістів, яка ведеться нині за союзною допомогою Польщі, було всім відомо, а визнання нашої республіки іншими державами було закріплено

відповідними актами. Правительство сподівається закріпити добросусідські відносини з Румунією і досягти найширшого порозуміння з солідарними з нами державами Прибалтики, Чорномор'я та Кавказу.

Правительство вважає за зло всякі національні утиски і буде на стороні дотеперішніх придбань і гарантій дійсної рівноваги національних меншостей, щоб в спільній хаті не було колотнечі, а були мир та згода. Беручись до праці в цей відповідальний час, Правительство прикличе до співробітництва всіх громадян, що стоять на ґрунті української державности, але разом з тим вестиме непохитну боротьбу з усіма, хто робитиме на шкоду Української Народньої Республіки.

Бажаючи покласти всі сили на працю для рідного краю, Правительство сподівається на активну допомогу всього вільного українського народу без різниці націй, клясів і політичних партій. Ставлючи перед собою велику ціль відновлення життя зруйнованої України, Правительство глибоко вірить, що творчі сили українського народу напружать всю енергію для невтомної праці, для рішучої боротьби за щастя і долю нашої батьківщини.

Безпримірна кривава боротьба героїчної української армії, лицарська смерть кращих синів українського народу, море сліз і крові, що пролилось за часи трьохрічної визвольної боротьби, накладають на всіх громадян великі обовязки і вимагають надзвичайної праці на благо і добробут всього населення нашої республіки.

Цєї великої історичної рішальної години, коли весь культурний світ слідкує за героїчними змаганнями українського народу, Правительство закликає всіх вірних синів отчизни не покладати рук в невтомній завзятій боротьбі за велику, вільну, самостійну Україну.

Голова Ради Міністрів *В. Прокопович*. Заступник Голови і Міністр Юстиції *А. Лвицький*. Міністр Закордонних Справ *А. Ніковський*. Міністр Внутрішніх Справ *О. Саліковський*. Військовий Міністр ген. штабу полк. *В. Сальський*. Міністр Земельних Справ *І. Мазепа*. Керуючий Міністерством Фінансів *А. Маршинський*. Міністр Народнього Господарства *Є. Архипенко*. Міністр Шляхів *С. Тимошенко*. Міністр Ісповідань *І. Огієнко*. Керуючий Міністерством Освіти *П. Холодний*. Міністр Пошт і Телеграфів *І. Косенко*. Міністр Здоров'я і опікування *С. Стемповський*. Міністр Праці *О. Безпалко*. . . В. о. Державного Секретаря *В. Оніхимовський*.

2 травня 1920 року.

Універсал Ради Республіки до Українського Народу.

Віками мучився Український Народ під властю чужоземців. Ці чужоземці захопили родючу українську землю і заставили наш народ на них робити.

Після того, як було скинуто російського царя, український народ не схотів більше терпіти господарювання чужинців-росіян в своїй хаті, він сам рішив стати хазяїном на своїй землі — Україні. Український народ створив свою самостійну Народню Республіку.

Та не так думали наслідники царського правительства — московські большевики-комуністи. Вони зруйнували свій край — Росію; і схотіли поживитися тим хлібом, який Український Народ потом і кровію приробив на своїй землі. Большевики зі своїм грабіжницьким військом напали на Україну і вивозять з нашого краю не тільки харчові запаси (хліб, сіль і т. п.), а все, що їм попадається на очі: машини, інструменти, залізо, вугіль, вагони, підриваючи таким чином основи життя й праці українського селянства й робітництва.

Були між нашим народом такі довірливі люде, які ждали, що прийдуть росіяне-комуністи на Україну і встановлять для нас добрі порядки.

І не тільки російські большевики-комуністи зазіхають на добро Українського Народу. Російські пани та генерали — Денікін і Врангель свій головний напад робили на Україну, щоб заволодіти її багатствами і панувати, як раніше, над нашим народом.

Тепер, після довгих мук і знуцання російських большевиків, після розстрілів і катування, розібрали українські люде, де правда і хто нашому народові друг, а хто ворог.

І большевики і денікінці (чи врангелівці) це все люде московські, що дивилися й дивляться на українців не як на рівноправний і повноправний народ, а як на робочу худобу, яка повинна слухати свого пана — московського генерала або московського комуніста-большевика.

Краці сини Українського Народу не вірили облесливим словам московських комуністів. Вони зібрали хоч не велику, але сильну духом армію, яка три роки билася за волю рідного краю. Цій армії допомагав весь Український Народ, який без перестанку то там, то там вставав зі зброєю в руках проти своїх давніх гнобителів-москвинів.

Ця армія й повстанський народ України не раз виганяли росіян з української землі; та не мала ця армія головного: їй бракувало зброї та одежі.

Зібравшись на невеликій частині Подільської губернії, ця армія завзято билася з московськими зайдами, але не її була сила. Адже ж ще найбільші гнобителі українського народу — російські царі для того, щоб наш народ не вирвався з московської неволі, зробили так, щоб на Україні не було патронних заводів та фабрик, які виробляють зброю. Тому то й сильніші за нас московські большевики, що у них в Росії виробляють зброю, а на Україні таких заводів не має. . .

Знайте, селяне-хлібороби, робітники і всі громадяне України, що час нашого визволення недалеко.

Ваше правительство й військо на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою знаходиться на чужині; але вони не тратьте надії на Самостійну Україну.

Щоб об'єднати всі громадянські сили, які мусіли йти з армією на чужину, скликано Раду Республіки України, в якій працюють для добра Українського Народу представники українських народніх і демократичних партій та громадських організацій.

Рада Республіки є найвищою властю, яка зараз порядкує й буде порядкувати всіми справами України після повороту українського війська на рідну землю, аж поки сам Український Народ вільними голосами вибере представників до Всенароднього Зібрання України — Парламенту.

Народ України без ріжниць національностей повинен знати, з чим прийде українське військо та українська власть на Україну.

Рада Республіки й Правительство, яке перед нею відповідає за свої діла, хочать визволити Україну зпід власти чужинців — московських комуністів та їхньої червоної армії. Рада Республіки бажає створити Українську Народню Республіку самостійною і не від кого незалежною, як того хоче Український Народ.

Рада Республіки хоче, щоб після звільнення від чужих напасників сам народ України був хазяїном в своїй хаті — Українській Самостійній Республіці.

Рада Республіки, в згоді з попередніми законами й постановами Правительства, заявляє, що вся земля на Україні повинна належати трудовому селянству. Робітники України, які так мучаться під кровавою властю російських комуністів, повинні знати, що Рада Республіки хоче установити громадянські права й свободу робітництва, одібрані у нього неситими большевицькими комісарами.

Рада Республіки стверджує своє непохитне бажання забез-

печити робітникам України найцінніші придбання революції — восьмигодинний робочий день і закони про охорону праці.

Рада Республіки, Правительство і Військо українське хочать принести всьому народу України, без різниці національної приналежности, демократичний, народоправний порядок і спокій, замість різні та взаємного знищення, як це робить большевицька власть.

Народе Український! Ти, що кладеш своє життя в оружній боротьбі з московськими грабіжниками! Селяне, робітники і всі громадяне — борці за волю України, готуйтеся до повороту Вашої єдиної законної влади на Україну.

Збирайте силу на той час, коли Вас Рада Республіки й Правительство України покличуть на трудну й рішучу боротьбу з російськими завойовниками-комуністами. Не робіть неорганізованих повстань, які іноді більше шкодять собі, чим ворогові.

Збирайте велику силу й виступайте на ворога після наказу Українського Правительства, яке через своїх посланців дасть розпорядження в той час, коли буде треба. Будьте готові на всякий час боротьби. Весна й літо 1921 року мають рішити долю Українського Народу, чи буде він ще далі рабом Росії, чи вижене зі своєї країни московських грабіжників і створить свою сильну й самостійну Українську Народню Республіку.

Рада Республіки певна, що після тяжкого московського знуцання та поневіряння під чужою властю Український Народ заодно з Радою Республіки, Правительством і Військом таки виборе собі вільне і самостійне життя в своїй Незалежній Народній Республіці.

Президія Ради Республіки:

Голова: *І. Фещенко-Чопівський*. Заступник голови: *П. Пилипчук*.

Перший секретарь: *С. Бачинський*.

Наказ Повстанській Армії

ч. 1.

(організаційний).

Львів, 23 жовтня 1921 року.

§ 1.

По наказу Головного Отамана, цього числа я вступив в командування Повстанською Армією на Україні.

§ 2.

Начальником Штабу Повстанської Армії призначений полковник Отмарштейн, якому наказую приступити до виконання своїх обов'язків і негайно сформувати штаб.

§ 3.

Партизано-повстанський Штаб при Головній Команді військ У. Н. Р. розформувати і залишити замість нього Українське Пресово-Інформаційне бюро.

§ 4.

Старшин, урядовців і козаків, які залишаються поза Штабом Повстанської Армії і не увійдуть в склад Пресово-інформаційного бюро, негайно відкомандирувати до попереднього місця їх служби.

§ 5.

Всім командуючим групами на Україні, а через них і командуючим районами, перейти з безпосередньої підлеглості Головному Отаманові через П. П. Штаб в підлеглисть мені через Штаб Повстанської Армії.

§ 6.

Для майбутнього постачання Повстанської Армії і доставки їй всього необхідного зза кордону, призначаю фінансово-закупочну комісію під головуванням Євгена Архипенка, в складі членів: генштабу полковн. Пересади і поручника Нестеровського.

Комісії приступити до праці, керуючись моєю інструкцією, яка буде видана окремо.

§ 7.

Командуючим 2-ою Повстанською групою призначається полковник Ступницький, якому негайно сформувати штаб і довести про вступ до виконання своїх обов'язків.

§ 8.

Всі частини, які прибули з таборів в район Рівне — Костопіль — Міцк і Копичинці, переходять в склад Повстанської Армії.

З частин, які знаходяться в районі Рівне — Костопіль — Міцк, ген-хор. Янченкові наказую сформувати Київську дивізію по інструкціям, які додаються окремо з тим, щоби люде кожної дивізії не розпорошувалися по різних частинам.

Начальником Штабу Київської дивізії призначаю генштабу підполк. Лушненко.

З людей, які скупчені в районі Копичинці, підполковн. Палієві наказую сформувати спеціальний відділ по моїм вказівкам.

§ 9.

З людей гарматного полку IV-ої дивізії сотникові Чижевському сформувати штабову сотню, якій перейти в розпорядження Начальника Штабу Повстанської Армії.

Командуючий Повстанською Армією

Генерал-хорунжий *Тютюнник*.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абаза, от. I 195, 197.
 Авдієнко М. I 77.
 Агапів, архиеп. II 32.
 Агапів, ген. I 180, 181, 184, 197.
 Адлер Ф. III 79.
 Азеф III 44.
 Аксельрод П. II 87.
 Алексеев, рос. ген. III 93.
 Ангелеску II 185.
 Андрієвський В. I 15, 34; III 113.
 Андрієвський О. I 59, 112-114, 123, 125, 139, 145, 146, 150, 152, 155, 158, 160, 161, 172, 183, 192-194, 207; II 6, 25, 90, 111; III 11, 73, 74, 78, 100, 166, 172.
 Андро Д. I 138.
 Анрі, фр. ген. III 13.
 д'Ансельм, фр. ген. I 69, 70, 73, 112-114, 129, 130, 137, 138, 176.
 Антоній, митрополит I 100, 101.
 Антонов-Овсієнко В. (Антонов) I 40, 41, 48, 50, 70, 71, 80, 119, 133, 187-191, 199; II 10.
 Антонов III 98.
 Антонович Д. I 6, 81, 82; II 54; III 50, 78.
 Антончук Д., полк. I 164.
 Антонюк I 199.
 Арабажин К. III 125, 130.
 фон Арн, австр. ген. I 44, 52.
 Архипенко Є. I 106, 135, 148, 185; III 32, 37, 38, 40, 64, 68, 215, 219.
 Аршинов П. I 55; II 107, 108.
 Астер Я. III 79.
 Астров II 32.
 Аусем I 60, 71, 89.
 Афнер, сот. II 210.
- Бабенко Віра, член повст. орг. III 89.
 Бабиченко, сот. II 216.
 Бабій I 97.
 Баер М. II 182.
 Базильський, ген. III 64, 68.
 Бакунін М. I 11.
 Балабас О. III 94.
 Балицький М. I 164, 168, 169, 171.
 Балицький П. III 133.
 Баляс I 60.
 Баран С. II 180, 182, 183, 194; III 15.
 Барановський Хр. II 51; III 32, 35-37.
 Барський II 170, 172.
- Бартош, бунч. I 207.
 Бауер О. III 79.
 Бахман, амер. кап. I 169, 172.
 Бачинський Лев I 86, 88, 89.
 Бачинський С. I 22, 88, 97, 99, 100; III 75, 218.
 Бєбель Август II 52.
 Безкровний К. III 50, 94, 95.
 Безпалко О. I 77, 82, 88, 167, 168, 181; II 30, 47, 50, 89, 111, 113, 116, 117, 138, 145, 149, 152, 156-158, 168-171, 180, 182, 184, 190, 194-197; III 22, 30, 36, 37, 49, 53, 60, 67, 70, 188, 203, 215.
 Безручко М., ген. I 196; III 6, 64.
 Беліч III 125.
 Бензя П. I 81, 82; II 82; III 210, 211.
 Бень В., от. I 182; III 42.
 Березов I 94.
 Бернер III 11.
 Бертелемі, фр. ген. I 169-171; II 12, 139.
 Бертельо, фр. ген. I 70, 112.
 Бич Л. III 91, 93, 94, 125.
 Біберович I 193.
 Біда, повст. от. III 102.
 Бідний III 83.
 Біднов В. I 18, 19, 21, 25, 57; II 7, 56, 57; III 98.
 Біланенко Т. II 32.
 Білецький Л. II 55.
 Білий Г. III 95.
 Білик К. II 86.
 Білінський М. I 106, 126, 168, 172; III 8, 81, 82, 100, 110.
 Білоусенко О., див. О. Лотоцький.
 Біск І. I 88.
 Благонадежин I 20.
 Блонський III 130.
 Блохин I 97.
 Богун, повст. от. III 102.
 Бодуен де Куртене, проф. III 133.
 Божко, от. I 44, 62, 64, 163, 196; II 11, 135, 150, 151, 215; III 139.
 Бойко, пор. II 170.
 Бойченко I 47.
 Болбочан П., от. I 65, 66, 68, 76, 90, 92, 187, 205-209; II 6, 15, 19, 24, 25.
 Бондар II 28; III 183.
 Бондаренко А., повст. от. III 102.
 Бондаренко Ів. I 23, 29, 57.

- Бондарівський ІІ 146.
 Бондарук, пор. ІІІ 100.
 Боріус, фр. ген. І 69.
 Борщак І. І 68, 178.
 Бочковський Леонард І 42.
 Брайкевич М. І 67.
 Брайтер Е. Т. ІІІ 55.
 Братіану ІІ 185.
 Бредов, ген. добр. арм. ІІ 58, 65, 67, 68, 78, 79, 198, 201, 202.
 Бубнов І 60.
 Буденний ІІІ 32.
 Буймистренко В. ІІІ 132.
 Букшований О. І 126.
 Булгаков Н. ІІІ 61.
 Буняк П. ІІІ 47, 48.
 Бурачинська Л. І 70.
 Бурачинський О. І 88, 128, 185.
 Бурковський, полк. ІІІ 64.
 Бурцев ІІІ 45.
 Бутенко Б. ІІІ 98.
 Бухановський М. І 81; ІІІ 26, 28.
 Буцький ІІІ 131, 132.
 Василюк П. І 35, 61, 62.
 Василько М., барон ІІ 49, 78, 88, 103-105.
 Васильченко, рос. ген. І 56.
 Ващенко П., сот. ІІІ 107.
 Вербецький, сот. І 207; ІІ 144.
 Веремієнко, чот. ІІ 164, 168, 170.
 Вержбицький, полк. ІІ 151, 152.
 Винниченко В. І 42, 59, 66, 73, 74, 78-80, 82, 83, 85, 86, 89, 91, 95-98, 100, 101, 104-107, 116, 118, 119, 125, 126, 150, 167; ІІ 25, 143, 183, 196; ІІІ 22, 33, 57, 58, 60, 78, 116, 130, 166, 172.
 Вирва І. І 22, 25.
 Вировий Є. І 21, 65, 97.
 Витвицький Ст. І 88, 89; ІІ 76, 77, 83, 102, 103.
 Вишиваний В. (В. Габсбург) ІІІ 98-100.
 Вишнівський, полк. ІІ 164, 165.
 Видибіда П. ІІІ 64.
 Вікул С. І 81, 82, 115-117, 127, 139, 141, 145, 151, 153, 168; ІІ 50.
 Вільсон І 171; ІІІ 192, 193, 195.
 Вітик С. І 77, 82, 88; ІІ 16, 17, 22, 30, 39, 50, 84, 89, 111, 116, 117; ІІІ 33, 184, 185, 188.
 Вітовський Дм., полк. І 88; ІІ 90; ІІІ 193, 194.
 Власов ІІ 174.
 Вовк, повст. от. ІІІ 102.
 Вовчанський ІІІ 130.
 Вогонь-Горбанюк, підполк. ІІІ 100.
 Войнович, поль. пор. ІІ 83, 139.
 Войтояну ІІ 119, 185.
 Войцеховський ІІ 166.
 Волинець, повст. от. ІІ 173; ІІІ 141.
 Волох, от. І 63, 122, 153, 163, 206; ІІ 45, 135, 148, 151, 160, 166, 167, 214, 215, 222; ІІІ 18, 84, 139, 210.
 Волошин І 142; ІІІ 174.
 Волощенко, от. І 163.
 Вольф А., полк. ІІ 19, 64; ІІІ 48.
 Воролай І 88, 130, 143; ІІ 26.
 Воскобойников, полк. І 153, 163.
 Воцетіс І 70.
 Врангель, рос. ген. ІІІ 39, 44-47, 49, 50-53, 57, 60, 61, 64-66, 90, 94, 95, 111, 118.
 Гаврилук І 88.
 Гавриш Л. ІІ 210, 211, 216.
 Гавришко І 206-208.
 Гайденрайх, рос. полк. І 92.
 Гайманівський О. І 6.
 Гайцан ІІІ 83.
 Галіп А. ІІ 100, 101.
 Галкін, полк. ІІ 216; ІІІ 64.
 Галлер, поль. ген. І 170, 171, 191, 192; ІІ 86.
 Гамарник І 47.
 Ган ІІІ 145.
 Ганкевич Лев ІІ 197; ІІІ 47, 48.
 Ганкевич Мик. ІІ 197; ІІІ 47, 48.
 Гарасим М. І 201; ІІ 159.
 Гачкевич, чот. ІІ 174.
 Гейман І 192.
 Гемпель І 193.
 Гермайзе Й. І 81 82.
 Гершельман Б. ІІІ 61.
 Гесберг К. І 20.
 Гірняк Н., от. ІІ 167, 168, 174.
 Гітлер ІІ 52.
 Гладкий ІІ 116; ІІІ 208.
 Гладкий, сот. ІІІ 108.
 Гладченко, повст. от. І 64.
 Глинка ІІІ 52.
 Гнатюк В. ІІІ 91.
 Гнилорибов М. ІІІ 103.
 Головінський Ю., сот. ІІ 225, 226.
 Голоскевич Г. ІІІ 133.
 Годубович В. І 78, 136, 141, 148, 149, 157; ІІ 19, 182, 183, 194; ІІІ 83.
 Годубович С. І 193; ІІ 15, 16, 18, 80, 83, 103, 112, 116, 185; ІІІ 184.

- Гомзин Б., сот. II 83, 187.
Гоннер С. I 26.
Горбань Ф. II 217.
Горбачевський А. II 102; III 167.
Горбачевський В. III 98.
Горбенко II 28; III 183.
Горіздра П. III 132.
Горіздра С. III 132.
Горобець Г. I 25, 29, 52, 57, 58, 61.
Горобець М. I 29, 57, 58, 60, 61; II 202.
Грабовий Т. I 23, 76.
Греків О., ген. I 70, 91, 92, 96, 99, 102, 111, 115, 117, 120, 121, 124, 126, 128-130, 137, 138, 179, 194, 205; II 12, 19; III 50, 71, 73, 74, 78, 101.
Грещенко I 142-144, 201; III 174.
Григоренко I 113.
Григорієв, повст. отам. I 62, 65, 66, 76, 129, 133, 176, 178, 187, 189, 190, 200, 201, 203; II 5, 9, 10, 27-29, 37, 41, 107, 163; III 138, 139, 182, 183.
Григорієв Н. II 7, 55, 144, 146, 195; III 188.
Гризодуб О. II 167, 168.
Грузинців I 97.
Грушевський Мих. I 74, 83, 88, 97, 107, 140, 141, 167; II 87, 184; III 33, 60, 78, 111, 116, 135.
Гувер III 143.
Гулий-Гуленко (Гулий), ген., повст. от. I 44, 61, 64; II 220, 221; III 44, 64, 105, 106.
Гурко В. I 67.
Гусак, ройов. I 207.
Гучков I 90.
Гавронський II 87.
Гадзінський В. II 215.
Галаган М. I 9, 61; III 22, 34, 50, 78, 127.
Гарін I 56.
Гембачев, ген. II 74.
Геруа, ген. добр. арм. II 61, 62, 131.
Грінбавм I 40.
Гуров II 9.
Давид, пор. II 174.
Данилевський I 142.
Данильчук, полк. II 204.
Данченко, от. I 163; II 135, 150, 151, 215.
Дашинський I, поль. соц. III 39, 40.
Дельвіг С., ген. II 10, 12, 62, 203, 204, 208; III 17.
Демченко В. I 67.
Денисенко Г. II 167.
Денікін, рос. ген. I 16, 67, 76, 102, 103, 112, 113, 127, 129, 176, 189; II 19, 21, 25, 26, 28, 30-34, 36, 41, 43, 44, 46, 54, 55, 58-64, 70-72, 74-84, 86, 91-93, 95, 96, 98, 102-109, 112-118, 120, 121, 125-133, 135, 137-141, 146, 147, 154, 155, 161, 163-165, 170-172, 177, 178, 182-186, 188, 191, 216, 217, 221, 226, 228; III 11, 30, 44-46, 50, 52, 65, 66, 93, 94, 117, 138, 139, 141, 186, 187, 195-203, 208, 209, 212.
Дерещук, полк. I 199.
Дехтяренко С. II 217, 219, 220.
Джудвін, амер. ген. II 61.
Дибенко I 65.
Дишлевський, полк. III 48.
Дідковський М., підполк. III 10, 207.
Дідуник II 167.
Дідух, козак I 207.
Дідушок П. I 82, 105; II 50, 87.
Дідушок, полк. III 48.
Діяченко Я. II 36, 37.
Дмитрієв I 190.
Дністрянський Ст. III 111.
Добрий I 78.
Добриловський М. II 119; III 51.
Добротворський О., полк. II 107, 108.
Довженко Г. I 131.
Долежал К., підполк. II 74, 127, 130.
Долуд А., полк. II 155, 221; III 64, 68.
Домський Я. II 9, 52.
Донцов Д. III 78, 124, 125, 130.
Дорошенко Д. I 13-15, 32, 34, 144, 167; III 50.
Доценко О. II 71, 142, 144, 145, 149, 156, 158, 228; III 19, 62.
Драган, чот. II 65.
Драгоманів М. III 137.
Драгомирецький М. I 61, 78, 132-137; II 36.
Драгомиров I 129; II 74.
Дубовий Хв. I 19, 22, 25.
Дубовий, полк. I 206; II 65, 220.
Дубяго, полк. добр. арм. III 200, 201.
Дулбін М. III 123, 125, 128.
Дюбрей Шарль II 98, 99, 101.
Дятлов П. III 130, 131.
Дяченко, полк. I 206.
Ейхельман О. III 61.
Еланський В. I 47; III 27.
Енно I 67-69; III 190.

- Епштейн (А. Яковлев) I 70.
 Ерле А., от. II 92, 126, 131, 132, 215, 226; III 200, 201.
- Євлогій, архиеп. I 100, 101.
 Єгоров I 41.
 Єнджеєвич В., поль. кап. III 10, 207.
 Єремів М. I 81, 82; III 26, 28, 40, 44.
 Єфімов III 102, див. Заярний.
 Єфремов С., полк. I 21; II 171.
 Єфремов С. I 32.
- Желехівський, ген. I 148, 149, 182.
 Животко А. I 6.
 Жук А. III 130.
 Жук В. III 94.
 Жуківський О. I 78, 145, 148, 149, 151, 167, 168; II 39; III 33, 78.
- Заболотний Д., проф. II 84.
 Заболотний, повст. от. III 102, 141.
 Загородський О., ген. II 126, 155, 220; III 44, 48, 64, 68.
 Загурський II 159.
 Зайців П. III 61.
 Закревський, див. Павлюк К.
 Залізняка М. III 71.
 Заремба П. I 25.
 Затонський В. I 55, 70, 191; II 166; III 83, 211.
 Захарчук I 149.
 Заярний, сот. III 101, 102.
 Зелений, повст. от. I 66, 76; II 9, 41, 44; III 138.
 Зелінський В., ген. II 204; III 13, 28, 61, 103.
 Земенський III 39.
 Зензінов II 87.
 Зіновійв I 94.
 Зінченко I 23.
 Злотчанський В. I 88, 89.
 Зоренко Д. III 107.
- Іванис В. III 51, 90, 94, 95.
 Іванів I 47.
 Івасюк І. III 91, 95.
 Індишевський І. 192.
 Ісаєвич Д. II 87.
 Йоффе III 56.
- Кабаненко III 83.
 Кабачків І. II 53; III 40.
 Казимирів I 142; III 174.
 Какурін Н. I 71.
- Каледін, рос. ген. III 93.
 Калениченко I 46.
 Калинович І. I 97.
 Калинович Нат. III 125.
 Камбон II 130, 185.
 Каменев I 9; II 107; III 126.
 Камінський, укр. старш. II 152.
 Камінський III 57.
 Кандиба О. (О. Олесь) III 50, 111.
 Капустян Я. I 23, 25, 76, 78.
 Капустянський М., ген. I 195; II 126-128, 131, 135, 146; III 45.
 Карахан III 103.
 Карий-Яворський, полк. III 100, 102.
 Карницький, поль. ген. I 195.
 Карпенюк М. II 66.
 Карпінський А. I 142.
 Касяненко Є. I 14; III 84.
 Каутський К., нім. соц. III 79.
 Качинський І 47.
 Качура А. I 23.
 Квасниця І. II 197; III 47, 48.
 Квірінг Є. I 26, 47, 50.
 Квіслінг В., норв. кап. III 87.
 Кедровський В. I 29, 121, 164, 198, 206; II 17, 76, 114, 136, 187.
 Керенський А. I 13, 30, 32; III 44, 45.
 Кидринський II 174.
 Кирей, рос. ген. III 52.
 Кін Д. III 141.
 Кішківський III 81.
 Клемансо I 101, 171, 176; II 61, 91; III 190, 192.
 Клемантель II 98.
 Клим, осаул I 207.
 Кліпачевський В. III 172.
 Ковалевський М. I 45, 152, 167, 187; III 181, 188.
 Ковалевський Ол. I 130, 135, 161, 165, 185; II 187, 193, 195; III 61, 81, 133.
 Коваленко І. I 97.
 Коваль В. III 22.
 Коваль II 150.
 Ковальський М. I 82; III 26, 28, 36, 49, 53.
 Ковтунович II 174.
 Кожевніков I 71, 72.
 Козакєвич І. III 101.
 Колесса Ол. III 111.
 Коліух Д. III 22.
 Коллард Ю. II 187, 195.
 Колодій, от. I 163.
 Колчак, рос. адм. II 21, 28, 86, 93, 95, 104; III 66, 187, 195, 196.

- Кондрацький П 174.
 Кондрашенко М. П 47.
 Коновалець Є., полк. I 83, 85, 92, 96, 109, 110, 115, 120, 124, 125, 175, 179, 193, 196, 207; II 51, 73, 103, 126, 150, 152, 155, 158; III 137, 173.
 Коновалов, полк. добр. арм. I 56; II 131; III 200, 201.
 Корнілов, рос. ген. III 93, 95.
 Коробчанський П. I 22, 53.
 Корчинський М. I 106, 130, 161, 168; II 55, 90, 182, 190; III 97.
 Косенко І. I 94; II 7, 26; III 8, 32, 40, 215.
 Коцюбинський Ю. I 14; III 210.
 Кочерган М. II 84.
 Кошиць О. II 198, 207.
 Кравс А., ген. II 19, 20, 58, 64-68, 70-72, 78, 93, 133, 216, 225; III 48.
 Кравченко І 143.
 Крайовський, поль. ген. II 181, 196.
 Крамеренко М. II 57.
 Красіков III 209.
 Красний П. II 138, 145, 149; III 64.
 Краснов, дон. ген. I 63, 76, 102, 103.
 Красовський О. II 116; III 22, 29, 30, 100, 208, 211.
 Крат, підполк. III 50.
 Крестінський III 209.
 Кривецький М. I 106, 139, 156, 172, 193; III 8.
 Кровопусков І 67.
 Криворуков І 190.
 Кривошеїн А. I 67; III 52.
 Криленко М. («Абрам») III 132.
 Крушельницький А. I 168, 181; II 15, 17, 31, 116; III 78.
 Крушинський Ф. I 116, 147, 148; II 156.
 Кубанін М. II 108.
 Кудрявцев, полк. II 126.
 Кулабухов А. III 94.
 Курганський П. III 93.
 Курдиновський Б. II 91, 103; III 195.
 Куриленко М. II 7, 47.
 Куриленко С. III 100.
 Куриця Г., сот. II 132.
 Курманович В., ген. II 19, 58, 63, 64, 75, 76, 113, 114.
 Кутшеба Т., поль. ген. III 11, 41, 42.
 Куцяк І 97.
 Кушнір В. II 88; III 111.
 Кушнір М. II 50.
 Лаврентієв Д. III 125.
 Лампіга П 198, 199.
 Лансінг П 86.
 Ласовський В. II 65.
 Лаціс П 8.
 Лебединець III 83.
 Лебідь-Юрчик Х. II 50.
 Левинський В. II 50, 183.
 Левицький Дм. III 78.
 Левицький Кость П 92; III 55.
 Левицький Мик. II 159, 177.
 Левицький Модест III 50.
 Левицький Ос., сот. II 20, 126, 131, 132; III 200, 201.
 Левчук, підполк. I 196.
 Ленін І 9, 12, 16, 24, 44, 50, 55, 71, 80, 189; II 81, 82, 108, 161, 226; III 11, 126.
 Леонтович III 52.
 Лефер П 101.
 Лещенко А. I 94, 97.
 Лещенко П. I 20.
 Лизанівський І. I 109, 135, 140, 142, 157, 159, 166, 168, 181; II 36, 39, 168, 169, 170, 172, 173; III 83, 174.
 Липа І. II 182; III 8, 74.
 Липинський В. I 172; II 96; III 8, 50.
 Липківський В. II 57.
 Липко П., полк. II 10, 83; III 64.
 Липницький Ю., полк. II 59.
 Лисиченко Д. I 22.
 Лисняк О., от. II 126, 131, 132, 164, 165, 170; III 200, 201.
 Литвиненко А. I 81.
 Литвиненко, полк. III 50.
 Лихо, повст. от. II 102.
 Лихолишенко І 142.
 Личко І. III 124, 125, 128.
 Ліберман III 40.
 Лівницький А. I 140, 142, 152, 157, 168, 208; II 7, 15, 17, 34, 35, 38, 50, 53-55, 58-60, 76, 78, 81, 83, 99, 101-103, 125, 138, 139, 149, 180, 184, 186, 188-193, 195, 197, 208, 224; III 5, 7-9, 11-15, 25-27, 31, 36, 39, 40, 42-46, 48-55, 57, 61-64, 69, 71, 81, 181, 188, 215.
 Лінкевич, хор. I 207.
 Літвінов III 149.
 Лозинський М. I 128, 138, 169; II 90, 91, 93, 94; III 193, 194.
 Лойд-Джорж І 171; III 192, 194.
 Лотоцький О. I 32; III 50, 135.
 Лотоцький І 146.
 Луар III 51.

- Луговий О. III 89.
Лукашевич А. III 103.
Лукнів І 22.
Луначарський І 9; III 126, 130.
Луцький Ост. II 83.
Лушненко, підполк. III 220.
Любераск Ж. III 145.
Любинський М. І 74, 88, 89, 94, 97; II 116; III 210.
Любченко М. І 47; III 83.
Ляфон Ернест І 177.
Львов Г., князь І 13.
Льонге III 193.
- Магалецький Ю. І 65; III 44, 64, 68.
Магальяс С., сот. III 83.
Мазепа І. І 25, 78, 82, 99, 109, 115, 141, 148, 157, 166, 168; II 7, 17, 30, 36, 50, 53, 73, 76, 81, 83, 84, 103, 111, 116, 126, 131, 138, 145, 152, 169, 182, 184, 185, 188, 197; III 8, 22, 25, 26, 28, 31, 32, 49, 50, 79, 97, 143, 174, 181, 188, 202, 203, 215.
Мазуренко В. І 78, 82; III 125, 130.
Мазуренко С. І 73, 74, 89, 103, 104.
Мазуренко Ю. І 78, 89; II 9, 36, 44; III 84.
Макаренко А. І 57, 59, 123, 125, 134, 137, 140, 141, 147, 150, 155, 156, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 172-174, 180, 181, 183, 193; II 17, 51, 58, 76, 81, 83, 103, 111, 126, 131, 133, 135, 138, 139, 187, 194, 197, 198, 205, 207, 208; III 11, 15, 22, 28, 29, 50, 78, 100, 166, 172, 177, 188.
Макаренко Ол. І 84, 127, 152, 161, 164, 165, 184; II 6; III 50, 73, 74, 78.
Макаренко П. III 94, 95.
Макаренко, чот. II 164, 165.
Макарушка Л. II 225.
Маклаков II 92.
Макух Ів. II 15, 16, 48, 167-171, 179, 182, 201, 203; III 22, 184, 203.
Малашко, повст. от. І 64.
Малеча Н. І 199.
Малик Є. І 142, 148; III 175.
Малодітко З. («отаман Сатана») І 63; II 36.
Мальцев, полк. І 206.
Манжен, фр. ген. II 185.
Манжула С. III 94.
Мануїльський Д. І 89; II 166; III 56, 83, 210.
Марголін А. II 86, 90, 93, 94, 98; III 12.
- Маргуліс М. І 67.
Мартов Л. І 12.
Мартос Б. І 150, 151, 153, 155-157, 167-169, 172, 180-182, 192-194, 206, 208, 209; II 7, 17, 18, 23, 30, 31, 35, 39, 45-51, 53-55, 59, 73, 120, 122, 124, 125, 139, 185, 189, 197; III 28, 29, 35, 83, 177, 181, 188.
Марченко III 83.
Маршинський А. II 137, 143; III 215.
Масенко III 183.
Матюшенко Б. І 82; II 50, 87, 90; III 49, 50, 67, 78.
Махно Н. І 44, 55, 56, 62-64, 77; II 37, 42, 106-108; III 64, 85, 111, 136, 138, 139, 142.
Мацієвич К. І 106, 111, 115, 128, 137-139, 156, 162, 176; II 61, 91, 115, 119, 130, 190, 199, 203-205, 208; III 11, 12, 35, 81.
Мацієвич Лев III 125.
Мацюк О. І 94, 172, 184.
Медведів І 47, 50.
Мек Даналд Р. II 52.
Меленевський М. І 9; III 127.
Мелешко Ф. І 56; II 42, 107.
Мельник А., полк. І 83, 124-126, 138, 150, 154, 175, 180, 207; II 73, 149, 152; III 78, 173.
Мельник А. II 200.
Мельник І 97.
Мерклінг О. III 130.
Мечник, сот. II 79.
Мигалка Ів. І 88.
Микитка, ген. II 19, 47, 65, 66, 130, 138, 165, 172, 175, 177, 216.
Миргородський І 63.
Мирон Ів. І 88; II 15, 16, 18; III 184.
Миронович М. II 142; III 31.
Михайлик III 83.
Михайлів Л. II 102, 197; III 40, 44, 61.
Мишківський Е., полк. І 163; II 154.
Мишуга Л. II 65; III 55.
Мілюков П. І 7, 12, 16, 67, 90; II 32; III 65.
Мільтон, англ. ген. І 176.
Мінкевич А. II 180, 195-197; III 20.
Могилянський III 52.
Мокринець Ів. І 23.
Морачевський І 105.
Моркотун II 184; III 51-53.
Морозовський О. II 7.
Мортен-Фулертон II 98, 101.
Мошинський Е. І 208.

- Музичка П 174.
 Мукоїд I 142-144, 201.
 Муравйов I 41.
 Муралов I 40; II 115, 226; III 208, 209.
 Муссоліні II 52.
 Мшанецький П. II 102.
- Назаріїв О. III 124, 125, 128.
 Назарук О. I 70, 83, 106, 109, 125; II 24, 30, 48, 52, 72-75, 80, 93, 110, 111, 122, 124, 134, 143; III 55, 173.
 Намітоков А. III 94.
 Нансен Фр. III 87, 143, 145, 147-149.
 Наполеон I 84.
 Наріжний С. I 6.
 Науменко В. III 95.
 Недужий Т. II 202, 203.
 Неїло II 116; III 208, 211.
 Нельговський, ген. II 109.
 Немоловський I. II 166.
 Немец А., чес. соц. III 79.
 Непенін, ген. добр. арм. II 79.
 Неронович Є. I 14, 44, 48-50; III 133.
 Нестеровський, пор. III 219.
 Никифорова Маруся, комд. повст. за-
 гону, анархістка I 56.
 Никонів, полк. II 164, 170, 172, 173,
 175.
 Ніковський А. III 22, 25, 29, 31, 40, 64,
 215.
 Новак А. I 46.
 Новаківський М. II 102.
 Нога, ген. добр. арм. II 53.
 Носенко М. I 45.
 Нянчур Г. I 142, 192.
- Огієнко I. I 106; II 6, 7, 53, 55, 57, 137,
 180-183, 195-197; III 13, 15, 20, 32,
 188, 215.
 Одинець Г. II 116.
 Одинець Д. III 61.
 Одоєвський I 44, 47-49, 51.
 Одринна Д. I 88, 109, 115, 135, 136, 202,
 203, 205; II 17, 18, 35, 36, 47, 53, 81,
 83, 84, 103, 114, 139; III 188.
 Окуневський Т. II 86.
 Олесь О., див. Кандиба О.
 Оляр II 98.
 Оселянович-Павленко М., ген. I 35,
 40, 57, 163, 171, 175, 176, 205; II 12,
 54, 58, 60, 62, 68, 70, 79, 81, 126, 155,
 157, 164, 165, 172-175, 177-179, 189,
 190, 199, 202, 208, 213, 214, 216-223,
 228; III 5, 6, 17, 18, 30, 42-44, 48, 54,
 62, 64, 68, 70, 99, 103, 192, 202, 213.
 Омельченко Г. III 94.
 Онипко Ю. II 173, 175, 198, 199, 203,
 209, 211, 212, 214, 217, 219.
 Оніхімовський В. III 32, 215.
 Орджонікідзе I 45.
 Орел, повст. от. III 102.
 Орлик, повст. от. III 108.
 Орлов П. I 20.
 Орляндю I 171; III 192.
 Осецький М., ген. I 57, 179-182, 207,
 208; II 11, 17, 19.
 Осіпов В. I 25.
 Оскілко, от. I 156, 169, 175, 179, 180-
 186, 188, 193, 197; II 7, 15, 24, 25, 56,
 148; III 37, 196.
 Осмоловський, полк. I 206; II 210.
 Осмоловський I 130.
 Остапенко С. I 70, 96, 97, 99-101, 103,
 104, 106, 107, 109, 111-120, 125-127,
 130, 131, 135, 139, 143, 146, 149, 150,
 152, 155, 156, 159, 161, 162, 164, 166,
 168, 172, 173, 175, 176, 185, 192; II
 23-25, 33, 34, 42, 51, 58, 73, 91, 208;
 III 38, 83, 84.
 Островський Г. II 32.
 Островський II 9.
 Остроградський М., адм. II 198, 208.
 Отмарштейн Ю., полк. III 103, 107,
 109, 219.
 Оцеткевич II 181.
- Павленко В., полк. I 209.
 Павлов III 183.
 Павловський Ю. I 20.
 Павлюк К. II 59.
 Падаревський I. I 105; II 91; III 194.
 Паламар Г. II 183.
 Палашук Б. II 167, 168.
 Паливода I. I 97, 142, 181; II 53, 144,
 167-169, 171, 172; III 188, 203.
 Палієнко I 143, 144.
 Паліів Дм., чот. II 65, 126, 129, 164,
 168, 170, 172.
 Паліів Ом., сот. II 215.
 Палій М., підполк. III 101, 106, 108, 109,
 220.
 Панасенко I 46.
 Панейко В. II 78, 85, 89-94, 103, 104,
 125, 134, 184; III 194.
 Патек III 12.
 Патрус Ів. I 88.

- Пащевський І 192.
 Пащенко, пор. ІІ 211.
 Певний А., хор. І 207; ІІ 79.
 Певний П. ІІ 228.
 Пелишенко І 201.
 Пелісе Жан, фр. журналіст ІІ 97; ІІІ 50, 198.
 Пенлеве ІІ 98, 101.
 Перемикін, ген. добр. арм. ІІІ 44, 57, 60, 61, 65.
 Пересада, полк. ІІІ 219.
 Перль ІІІ 39.
 Перфецький Р. ІІІ 71.
 Першінг, амер. ген. ІІ 101.
 Петен, фр. ген. ІІ 61.
 Петлюра С. І 45, 59, 68, 82-84, 92, 96, 98 100, 101, 105, 108, 110-120, 122, 124-128, 137, 139, 146-162, 166-168, 170, 172-175, 178-187, 190, 193, 194, 197, 205-209; ІІ 6, 14, 15, 17, 19, 22-25, 30, 31, 33-35, 38, 45, 46, 48-50, 52-54, 58-63, 68, 70-74, 76, 78-81, 83, 84, 97-101, 103-105 107, 109, 111, 113-116, 119, 125-133, 135-140, 142, 144-152, 155-159, 176, 180, 188-190, 193, 195, 197, 200, 202, 204, 208, 211, 224, 226; ІІІ 5-8, 11, 12, 14-21, 24-26, 28-31, 33-37, 39-45, 48, 50, 51, 53-55, 57, 61, 62, 64, 66-71, 73-75 80-82, 89, 90, 96-100, 102, 103, 109, 116, 117, 126, 130, 135, 166, 177, 187, 198-200, 212, 217.
 Петренко Н. І 97, 115; ІІ 45, 84, 141, 142, 152; ІІІ 83, 211.
 Петренко, сот. ІІІ 107.
 Петрик, сот. ІІ 168, 170.
 Петрів В., ген. І 39, 196; ІІ 54, 58, 62, 76, 116, 121, 125, 130; ІІІ 188.
 Петрівський Д. І 23; ІІ 96.
 Петрова М. ІІІ 125.
 Петровський ІІ 166.
 Петрушевич А. І 99; ІІІ 190.
 Петрушевич Є. І 128, 139, 146, 150, 155, 156, 168, 183, 185, 193, 194, 205; ІІ 5, 6, 12-20, 22-25, 30-33, 38, 46, 48, 55, 56, 60, 61, 71-77, 80-85, 90, 92, 93, 102, 104-106, 109-112, 114, 116-118, 122, 126, 128-131, 133-135, 137-139, 165, 182, 193; ІІІ 100, 117, 167, 184, 185, 187, 190.
 Пилипчук П. І 106; ІІ 58-60, 103; ІІІ 8, 75, 82, 97, 100, 218.
 Пимен, єпископ ІІ 56, 57.
 Пирогів, полк. І 206.
 Пілсудський І 171; ІІ 59, 140, 156, 188, 204, 205, 226; ІІІ 5-7, 11-13, 19, 20, 22-25, 27, 28, 30, 43, 44, 50, 96.
 Піснячевський В. ІІ 207; ІІІ 133, 134.
 Пісоцький А. (А. Річицький) І 61, 77, 202, 203; ІІ 36.
 Пішон І 68; ІІ 86, 93, 98; ІІІ 190.
 Піщанський Д. ІІІ 130.
 Плева ІІІ 44.
 Пляттен Ф., шв. комуніст ІІ 78, 81, 82, 106, 109, 115, 116; ІІІ 208, 210.
 Поджіо, от. І 163.
 Подільський І 207.
 Позаненко В. І 23.
 Полетика В. ІІІ 98.
 Полоз (Полозов) М. І 14, 47.
 Полтавець-Остриця І. ІІІ 98.
 Понятенко П. ІІ 102; ІІІ 14, 15, 126.
 Поплавок В. ІІ 167.
 Попов, полк. добр. арм. ІІ 229.
 Порш М. І 77, 78, 82, 84, 116, 152, 153; ІІ 53; ІІІ 37, 38, 78, 126, 130.
 Приходько В. ІІ 7.
 Прокопович В. ІІ 51, 55, 196; ІІІ 22, 29-31, 34, 36-40, 42-44, 49, 54, 57, 61, 64, 81, 97, 212, 215.
 Протозанів, полк. І 182.
 Пугач І 42.
 Пугач, повст. от. ІІІ 102.
 Пужак ІІІ 39.
 Пшонник, повст. от. ІІ 216; ІІІ 106.
 Пятаков І 60, 70, 80, 89.
 Раковський Х. І 89, 103, 104, 109, 119, 163, 188-190, 201; ІІ 9, 28; ІІІ 56, 58, 144, 146-148, 183, 209, 210.
 Рафес М. І 34, 107.
 Рейслер, амер. кап. І 169, 172.
 Ремболович І., підполк. ІІІ 107.
 Рендель, фр. соц. ІІ 98.
 Решке, полк. І 121, 164.
 Ржелецький Б. ІІ 102.
 Рибалка І 23.
 Ридз-Смігдий, поль. ген. ІІІ 11.
 Рогозний Г. ІІІ 108.
 Родзянко ІІ 32.
 Родічев ІІ 45.
 Ройзман І 40.
 Романченко І. І 19, 22, 76, 78, 81, 82, 84, 109, 117, 135, 139, 142, 144, 147, 151, 155, 157, 161, 166, 168, 198, 206, 209; ІІ 50, 54, 185, 190; ІІІ 26, 28, 36, 44, 49, 50, 60, 67, 97, 98, 174.
 Роменський, хор. ІІІ 50.

Рудичів І. І 21.
Руднев В. ІІ 107.
Рудницька-Лисяк М. ІІІ 50.
Русанов ІІ 87.
Русова С. ІІ 187.
Рябовол М. ІІІ 93.

Саборський, рос. полк. ІІ 131; ІІІ 200, 201.
Савицький В. ІІІ 94.
Савицький М. ІІІ 52.
Савицький С. ІІ 166.
Савич Н. І 67.
Савінков Б. ІІІ 39, 44, 45, 49, 61, 81, 98, 103.
Савченко В. І 61.
Сагайдачний Гн. І 23.
Сагайдачний-Чернушенко ІІІ 101.
Садовський В. І 89; ІІІ 22, 125.
Сазонов ІІ 92.
Саква, повст. от. І 64.
Саксаганський О. ІІІ 131.
Саліковський О. ІІІ 29, 32, 40, 51, 64, 215.
Сальський В. ген. І 39, 196, 206, 207; ІІ 47, 54, 65, 66, 72, 124, 126-128, 130, 131, 133, 135-137, 140-142; ІІІ 5, 7, 8, 15, 17, 18, 28, 32, 39, 41, 96, 208, 215.
Самарець А. І 23.
Самокиш, повст. от. І 64.
Сапега ІІІ 40, 48, 49.
Сапіга І. ІІІ 98, 100.
Сахаров М. ІІІ 128.
Свердлов І 55.
Свечин ІІІ 52.
Свистун ІІІ 174.
Сверюк О. І 94; ІІ 19, 156.
Селезінка Я. ІІ 83.
Селіванський, рос. полк. І 92.
Сент-Оляр І 68.
Сеньобос ІІ 98, 101.
Сердюк І 47.
Серкаль І 193, 194.
Сивошапка-Вротновський ІІІ 100.
Сидоренко Г. І 99; ІІ 61, 78, 90, 94-98, 100, 101, 198, 205-208; ІІІ 189, 197.
Симонів Д. І 106, 139, 180, 207; ІІ 6, 90; ІІІ 8.
Синявський А. І 21.
Сиротенко Г. І 140, 142, 151, 153, 168, 180, 181; ІІ 6, 54; ІІІ 83, 84, 181.
Сиротенко ІІ 170.
Сінгалевич В. І 182, 183.
Сінгалевич Нат. ІІІ 125, 134.
Сінгалевич Ніна ІІ 196.
Сінклер В., ген. ІІ 19, 146; ІІІ 10, 207.
Сіцинський Ю. ІІ 57.
Сіяк І. ІІ 30, 31; ІІІ 209.
Скалько, укр. старш. І 121.
Скидан М. І 97; ІІ 65, 69.
Скляр В. («от. Сірко») ІІ 159, 163.
Скобцов Д. ІІІ 95.
Скоропадський П. І 54-57, 59, 83, 120, 182, 206; ІІ 41, 89, 98, 100, 147; ІІІ 50, 115, 186, 189.
Скоропис-Йолтуховський О. І 9; ІІІ 127.
Скрипник М. І 14, 44, 47, 48, 49, 51, 70, 93, 133.
Славек В., поль. майор ІІІ 10, 207.
Славінський М. ІІ 55, 96.
Слюсаренко Ф. ІІІ 50.
Слюсарчук, підполк. ІІ 12.
Смаль-Стоцький Р. І 191, 192.
Снігірив, підполк. ІІІ 101.
Совенко В. ІІ 159.
Сокира-Яхонтов, ген. ІІ 199, 208.
Соколов Н. ІІ 26, 32, 121.
Солодарь ІІ 144.
Соломинський, укр. старш. І 121.
Стадник Г. ІІІ 98.
Сталін І 16, 45, 70.
Старицька-Черняхівська Л. ІІ 84, 187.
Старосольський В. ІІ 48, 55, 187, 197; ІІІ 50, 130.
Старух Т. І 88, 89, 94.
Стасюк М. І 114; ІІ 83, 122; ІІІ 128.
Стег ІІ 98, 101.
Стемповський Ст. ІІ 196; ІІІ 8, 24, 28, 29, 32, 61, 215.
Степаненко А. І 115, 127, 135, 136, 140-142, 145, 147-149, 153, 157, 164, 166; ІІ 36, 183, 187, 194; ІІІ 174.
Степура Гр. І 144.
Сторубель Мих. І 23.
Сторубель Хв. І 19, 27.
Стренгірев І 155, 195.
Строменко В. І 27, 97.
Строменко Я. І 27.
Струве П. ІІІ 52, 53, 65.
Струк, повст. от. ІІІ 108.
Суковкін М. І 91.
Сулиз П. ІІ 200.
Сулятицький П. ІІІ 91, 95.
Сумневич Ф. ІІ 167, 168, 170, 173, 175.
Супрун Г. ІІ 205.
Сухенко Д. ІІ 164, 167, 168, 171.

- Сухомлин М. II 87.
 Сушко Р., полк. I 39, 206; III 105-107.
 Сушков Ф. III 93, 95.
- Табуї, фр. ген. I 67; II 100.
 Тараненко I 94.
 Тарнавський М., ген. II 19, 60, 65, 66, 68, 73, 75, 93, 113, 114, 118, 126, 129-133, 165; III 200.
- Темницький В. I 168, 181; II 49.
 Терещенко II 28, 183.
 Терлецький I 47.
- Тимошенко С. II 54, 121, 140, 142; III 32, 36, 44, 50, 53, 54, 61, 64, 100, 188, 215.
- Тимченко, от. I 195, 197.
- Тишкевич М., граф II 96, 204; III 12, 51.
- Тітов А. I 67.
- Ткаченко Левко II 48.
- Ткаченко М. I 66, 78, 80, 81, 132, 134, 135, 136, 142, 145, 149; II 37; III 174.
- Тома Альбер II 98.
- Томашек Ф. III 79.
- Томашівський С. II 78, 89-91, 184.
- Томильченко I 23.
- Трейко, повст. от. III 102.
- Трелет М. II 79.
- Третьак Г. I 49, 82.
- Третьяков С. I 20, 45.
- Третьяков I 67.
- Тригубенко Ів. I 23.
- Трохименко Р. II 83.
- Троцький Л. I 9, 38, 189; II 161, 226; III 126, 128, 210.
- Труба І. I 20-22, 25, 60, 61.
- Трутенко В., полк. II 155.
- Тулюпа В. II 59.
- Тусар В. III 189.
- Тучапський П. I 9, 10; III 126-128.
- Тютюнник Вас., полк. I 57, 154; II 11, 17, 19, 54, 64, 127, 130, 135, 136, 141-143, 147, 148, 150-152, 155, 157, 158.
- Тютюнник Юрко, ген., повст. діяч I 129; II 10, 15, 19, 31, 35-37, 47, 63, 64, 126, 152, 155, 157, 160, 162-164, 208, 218, 220, 228; III 43, 48, 64, 68, 90, 96-103, 105-108, 110, 139, 142, 183, 211, 220.
- Удовиченко О., ген. I 196; II 11, 19, 64, 126, 155, 198, 200, 201, 223, 229; III 6, 15, 17, 18, 48, 64, 68, 141.
- Уляницький В. III 61, 103.
- Феденко П. I 6, 22, 65, 76-78, 81, 82, 94, 115, 117, 127, 139, 141, 155, 157; II 36, 45, 50, 116, 141, 142, 152, 159, 163, 164, 168, 169, 171-173, 175, 229; III 26, 28, 36, 77, 79-81, 97, 98, 143.
- Федорів М. I 19, 22, 25.
- Федоров III 130.
- Фешенко-Чопівський І. I 106, 156, 168, 172; II 90, 203, 208; III 8, 75, 79, 82, 97, 98, 218.
- Фідлер, підполк. I 175.
- Фішер Г. Г., проф. III 87.
- Фош, фр. маршал I 113.
- Франклен-Буйон II 98, 100, 101; III 50.
- Франкфурт С. III 51.
- Фрейденберг, фр. полк. I 69, 70, 73, 99-103, 112, 129, 176.
- Фролов М., дон. полк. II 202.
- Фундамінський І. I 67.
- Харусь М. II 167.
- Хижняк Гр. I 22.
- Хмара, сот. III 109.
- Холодний П. I 142; III 8, 32, 68, 215.
- Хомодовський, от. I 144-146, 148, 149.
- Хомяков А. I 67.
- Христич I 201; II 167.
- Христюк П. I 112, 142, 167; II 146, 187; III 78.
- Худяков I 190.
- Цегельський Л. I 86, 88, 93, 172, 193.
- Цимбал В. II 48.
- Цитович III 52.
- Ціріц, ген. II 130, 131, 138, 172, 175, 177, 216.
- Цьокан, І., сот. II 124.
- Чайківська К. III 125.
- Чайківський В., чот. II 170, 172-175.
- Чайківський Ю. I 83, 109.
- Чайківський I 97.
- Чарнецький А. III 39, 40.
- Чарноцький, поль. кап. II 83, 140-142, 144, 145, 196.
- Часник І. I 202; III 83.
- Черкаський Т. I 202, 205; II 17, 50, 53, 55, 138, 145, 148, 149, 152, 168-173, 175; III 188, 203.
- Черниш III 52.
- Черніков I 54, 58.
- Чернушенко, підполк. III 74.
- Черчил II 61.

- Чехівський В. I 61, 66, 72, 74, 79-83, 91, 98, 100, 101, 104, 105, 125, 141, 142, 144, 167, 168, 179; II 57, 73, 84; III 84, 174.
- Чечель М. II 184; III 78.
- Чиж Я. I 57, 109, 124; II 103.
- Чижевський Г. I 106, 140, 152, 156.
- Чижевський Д. III 85.
- Чижевський М., підполк. III 107, 220.
- Чикаленко Л. III 50, 52.
- Чічерін І 72, 73, 103, 178, 179; III 48, 49, 52, 210.
- Чорний Ів. I 23.
- Чорний С., полк. III 107, 108.
- Чорнорот Ів. I 27.
- Чорнорот О. I 23.
- Чубенко І 63; II 107.
- Чубук Ю. I 162-164; II 151, 159, 163.
- Шабала** I 201.
- Шабленко** А. III 125.
- Шадлун** М. I 82, 167, 181; II 7, 36, 47, 49, 50, 53, 55, 76, 83, 103, 120, 121, 125, 139, 180, 184, 185, 191, 197-199, 205, 208, 224; III 5, 7, 8, 13-15, 17, 26, 36, 44, 49, 50, 67, 70, 76, 78, 123, 125, 188.
- Шаманек**, полк. II 19, 126, 129, 130, 133, 222.
- Шандрук**, полк. I 196; II 181, 201.
- Шаповал** Микита I 74, 84, 88, 104, 167; II 40, 41, 184, 193; III 33, 78, 111, 116.
- Шаповал** Микола, ген. I 196; II 198, 203.
- Шаповал** Ол., от. I 49, 106, 124, 135, 152, 156, 157; II 181, 199, 201, 202; III 6, 133.
- Шарий** І. II 144.
- Шахматов** А., акад. III 133.
- Шварцбард** I 108, 207.
- Швець** Ф. I 59, 84, 123-125, 134, 137, 140, 141, 145, 146, 150, 152, 155, 158, 166, 182, 193, 206; II 17, 48, 58, 81, 83, 90, 103, 111, 135, 138, 139, 187, 194, 197; III 11, 15, 22, 28, 29, 78, 100, 166, 172, 188.
- Шебеко** Н. I 67.
- Шевченко** II 28, 37.
- Шевченко** I 143, 201.
- Шекерик** П. II 173.
- Шелухин** С. III 8, 50, 71, 78.
- Шемет** Богдан II 48.
- Шемет** С. I 206, 207; II 48, 187, 195; III 50.
- Шепарович**, от. II 216, 217, 219, 223.
- Шепель**, повст. от. II 170, 171; III 141.
- Широцький** К. III 133, 134.
- Шлілінг**, ген. добр. арм. II 64, 138; III 200, 201.
- Шимонович** I 97, 130, 143, 161; II 26.
- Шкамарда** I 19.
- Шкура**, ген. добр. арм. II 108.
- Шкурупій** Г. I 41.
- Шліхтер** А. II 8; III 140.
- Шмігельський** А. I 88.
- Шоме** II 98.
- Шпілінський** О., сот. III 107.
- Шраг** М. III 78.
- Шпота** II 37, 108.
- Шрамченко** Л. I 181; II 53, 126, 131, 136, 138, 144, 145, 149, 152, 156-158, 183; III 22, 188.
- Штакельберг**, ген. добр. арм. II 66.
- Штейнгель** Ф., барон I 91.
- Шульгин** В. I 69; III 53.
- Шульгин** Ол. I 32; II 90, 93, 94, 98; III 35.
- Шумицька** Н. III 125, 131.
- Шумський** О. I 14, 47, 133, 191; III 27, 83, 103.
- Шухевич** Ст. II 117, 118, 126, 129, 132.
- Щадилів** О. II 36, 45, 84, 168, 169, 171, 175.
- Щербина** Ф. III 95.
- Щукин** П. I 21, 22.
- Юденіч**, рос. ген. I 67; II 21, 74, 86.
- Юзефський** Г. III 8, 21.
- Юнаків** М., ген. II 19, 58, 62, 76, 136, 137, 141, 146, 149, 157; III 13.
- Юрїїв-Пековець** Б. («Берко») III 131.
- Юшкевич** О., сот. II 202.
- Яковлів** А. II 88.
- Яковлев**, дон. осаул III 47, 57, 60, 65.
- Яковлев** А. (Епштейн) I 10.
- Якубович** I 46.
- Янів**, от. I 163.
- Янко** О. I 84.
- Яновський** В. III 107.
- Янушевський**, ген. I 195.
- Яросевич** Р. I 74, 97.
- Ярослав** Ю. I 200; II 152; III 211.
- Ярошенко** В. III 133.
- Ясінський** III 183.
- Яхимович** II 213.

З М І С Т

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ

(22. квітня 1920 — 12. жовтня 1920)

XIX. Варшавський договір і моя зустріч з Петлюрою в Могилеві.

Мій приїзд в Могилів і перші інформації про Варшавський договір. Відозви Петлюри і Пілсудського до українського народу. Текст політичної і військової конвенції між Україною і кол. Польщею. Листи Петлюри, Лівницького і Сальського. Інформаційний лист М. Шадлуна з Камянця. Приїзд Петлюри в Могилів і моя розмова з ним.

5

XX. Зміна уряду в Винниці.

Переїзд уряду у Винницю. Ситуація на українських територіях, зайнятих польським військом. Приїзд Пілсудського у Винницю. Засідання Ц. К. УСДРП і ситуація на Україні. Демісія уряду І. Мазепи. Відкликання А. Макаренка і Ф. Швеця на Україну. Звідомлення О. Красовського. Новий уряд В. Прокоповича. Евакуація Винниці. Розбиття українських національних сил під впливом Варшавського договору. Відїзд В. Винниченка у Москву. Моя розмова з М. Галаганом. Політика нового уряду та демісія І. Мазепи і О. Безпалка.

22

XXI. Кінець польсько-московської війни і перемир'я в Ризі.

Відступ української армії в Галичину і евакуація уряду У. Н. Р. в Тарнів. Недодержання поляками умов щодо збільшення української армії. Демісія В. Сальського і його лист Петлюрі. Настрої в Тарнові. Моя подорож в ставку Головного Отамана і далі в Варшаву. А. Лівницький починає переговори з Б. Савінковом. Визнання Францією уряду Врангеля. Успішний протинаступ польсько-української армії проти большевиків. Настрої в Галичині і перехід Херсонської дивізії в кол. Чехословаччину. Армія У. Н. Р. знову на Наддніпрянській Україні. Світська Москва відмовляється від мирових переговорів з урядом У. Н. Р. Конференція Ц. К. УСДРП в Станиславові і моя розмова з Петлюрою. Польсько-московське перемир'я в Ризі.

39

XXII. Останній відступ.

Ситуація на Україні в другій половині 1920 р. і поворот В. Винниченка за кордон. Підготовка українського уряду і командування до нового наступу проти большевиків. Контакт української армії з російськими відділами Перемикіна і Яковлева. Політична конвенція між українським урядом і Російським Політичним Комітетом у Польщі. Демісія В. Прокоповича і новий уряд А. Лівницького. Моя розмова з Петлюрою в Камянці. Державна нарада в Ялушківі. Несподіваний наступ большевиків і друга листопада катастрофа на українському фронті. Поразка Врангеля та її причини. Нова ситуація на Україні.

57

РІК НА ЕМІГРАЦІЇ

(листопад 1920 — листопад 1921)

XXIII. Спроби реорганізувати провід У. Н. Р.

Ситуація на еміграції після листопадової катастрофи 1920 р. Закон з 12. листопада 1920 р. про «тимчасове Верховне Управління» і про «Державну Народню Раду». Віденська «Всеукраїнська Національна Рада» і причини її самоліквідації. Тарнівська «Рада Республіки» і її діяльність. Настрої серед української еміграції поза Польщею. Нова ситуація в Тарнові після підписання Польщею Ризького договору з Східною Росією і припинення діяльності «Ради Республіки».

67

XXIV. Кінець збройних змагань У. Н. Р.

Ситуація на Україні в другій половині 1921 р. Процес членів Ц. К. УПСР у Києві. «Комітети незаможних селян» і їх вплив на руїну сільського господарства на Україні. Голод на Україні і політика совітської Москви. Українська еміграція готується до всенароднього повстання на Україні. Український рух на Кубані. Повстанський штаб у Львові і умови підготовки повстання. Похід повстанських відділів на Україну і невдача повстання. Трагедія під Базаром. Нова доба на еміграції.

83

Підсумки і висновки. 113

Додатки:

- Додаток 1. До розділу «Українська революція 1917 р. і Росія»... 123
Додаток 2. До розділів «Повстанський рух на Україні» і «Зимовий похід». 136
Додаток 3. До розділу про голод на Україні в р. р. 1921—1922... 143

Документи:

1. Універсали Української Центральної Ради. 150
2. Деклярація Директорії з 26. грудня 1919 р. 162
3. Ухвала Української Національної Ради з 3. січня 1919 р. . . . 167
4. Універсал Трудового Конгресу. 168
5. Закон Директорії про місцеві конгреси і ради трудового народу. 170
6. Деклярація Січових Стрільців з 12. березня 1919 р. 172
7. Відозви Комітету Охорони Республіки. 174
8. Деклярація Правительства Б. Мартоса з 12. квітня 1919 р. . . . 177
9. Універсал повстанського отамана Григорієва. 182
10. Листи С. Вітика і Є. Петрушевича в справі проголошення диктатури. 184
11. Деклярація Правительства Соборної Української Народньої Республіки в справі оголошення війни Денікінові. 186
12. Доповідь голови Української Місії в Парижі Г. Сидоренка... 189
13. Лист С. Петлюри до французького публіциста Жана Пелісьє... 198

14. Протокол перемиря між представниками Галицької армії і представниками армії Денікіна.	200
15. Деклярація Правительства І. Мазепи в справі об'єднання Української Галицької Армії з Армією Наддніпрянською.	202
16. Військова конвенція поміж Польщею і Україною.	204
17. Звідомлення О. Красовського.	208
18. Деклярація Правительства В. Прокоповича.	212
19. Універсал Ради Республіки.	216
20. Наказ Ю. Тютюнника Повстанській Армії з 23. жовтня 1921 р.	219

Показчик імен.	221
----------------------------	------------

